Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

7187

ԴԱՒԻԹ ԽԱՉԿՈՆՑ

58

ՆՈՐ
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԶՄԱԹԻՒ ՔԱՐՏԷՍՆԵՐՈՎ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ

Ե. եւ Զ. ՏԱՐԻ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ԳՐԱՏՈՒՆ Գ. ՊԱՂԵՆՑ
1904

91(075)
Խ-29

91(075)
Խ-29

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Պ. ՊԱԼԵՆՑ ԳՐԱՏԱՆ

ԴԱՒԻԹ ԽԱՋԿՈՆՑ

ՆՈՐ
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԶՄԱԹԻՒ ՔԱՐՏԷՍՆԵՐՈՎ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ

Ե. եւ Զ. ՏԱՐԻ

معارف عموميه نظارت جليله‌سنك ١٠ جماذى‌الاخر ١٣٢١ و ٢٧ آغستوس ١٣١٩ تاريخلى و ٢٢٨ نومرولى
رخصتنامه‌سيله طبع اولنمشدر

ԳՐԱՎԱՃԱՌ-ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ
B. BALENTZ
CONSTPLE
LIBRAIRE-EDITEUR

LIBRAIRIE ACHOVIAN

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1904

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՄԻՋԻՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ ՏԻԵԶԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔ՝ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԻ ԵՒ ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄ. — 1. Արեւային դրութիւն և գլխաւոր մոլորակք, Երկիր և Արե. Լուսին և խաւարմունք. — 2. Աստեղք եւ Համաստեղութիւնք. — 3. Երկրաբանակա երեւոյթք. Հրաբուխք և գետնաշարժք։

Բ. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԵՒ ԱՍԻԱԿԱՆ ԹՈՒ ՔԻՈՅ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. — 1. Բնական նկարագիր. Սահմանք, ծովեզերք, լ ռինք, բոյսք և հանքք. — 2. Քաղաքական աշխարհագրութիւն. Վարչական բաժա մունք, մայրաքաղաքք, գլխաւոր քաղաքք և նշանաւոր տեղիք ու շէնք, բնակչու թիւնք, ցեղք և կրօնք. — 3. Քաղաքակրթութիւն. Դպրոցք, երկրագործութիւն, ար ուեստք, գեղարուեստք, վաճառականութիւն, ճանապարհք և միջոցք հաղորդակցու թեան. — 4. Ափրիկէի մէջ Օսմ. երկիրք։

Գ. ԵՒՐՈՊԻՈՅ ԵՒ ԱՍԻՈՅ միւս աշխարհաց, որպէս և Ափրիկէի, Ամերիկայ ու Ովկիանիոյ աշխարհաց բնական ու քաղաքական աշխարհագրութիւնք համառօտ։

Դ. ՔԱՐՏԻՍԱԳԾՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆՔ։

Ե. ՄՏԱՒՈՐ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ։

Զ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆ։

“Ծրագիր Ուսմանց„ Պատրիարքարանի

ՓՈԽԱՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

ԹՂԹԱՏԵԼ ՈՒ ՍԵՐՏԵԼ ԱՄԲՈՂՋ ԴԱՍԱԳԻՐՔԸ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՈՒ

ՄԵԹՈՏԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՆՁԻՆ

2012

2004

Հայկական ՍՍՀ Պետական գրադարան
Гос. Библиотека Арм. ССР
им. А. Мясникяна
Մյասնիկյանի անվան

60524-ով

3489-73

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐՁՐ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔ Ե․ եւ Զ․ ՏԱՐԻ

Ա․ ԵՐԿԻՐ

1. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ մըն է Աշխարհագրութիւնը, որ կը սորվեցնէ թէ երկիրս ի՛նչ դիրք ունի անջրպետին մէջ և թէ ի՛նչպիսի յարաբերութեան մէջ է տիեզերքի միւս մարմիններուն հետ, նաև կը նկարագրէ երկրագունդիս սա՛ զանազան մասերը․ Մթնոլորտը, Ովկիանոսները, Գործարանաւոր ու Անգործարան մարմիններն ու Ցամաք երկիրները։

Այսպէս Աշխարհագրութիւնը կը բաժնուի երեք մասի․ Ուսումնական աշխարհագրութիւն, Բնական աշխարհագրութիւն ու Քաղաքական աշխարհագրութիւն։

Աշխարհագրութեան զարգացումը կը պարտինք գերմանացի երկու մեծ գիտուններու՝ Աղեքսանդր Հումբոլտի (1769—1859), Գարլ Ռիթըրի (1779—1859), նաև Նէօշաթէլցի Առնոլդ Կույոյի, գերմանացի Օսկար Բեշէլի, ֆրանսացի Էլիզէ Ռէգլիւի ևլն.։

2. ԵՐԿԻՐՍ ԱՆՋՐՊԵՏԻՆ ՄԷՋ

Աստղ, Արեւային դրութիւն ու Երկիր. — Անհուն տիեզերքին մէջ ցրուած են անթիւ երկնային մարմիններ։ Այս երկնային մարմիններէն ոմանք կը կոչուին Հաստատուն աստղ, որովհետև կարծես տեղերնին գամուած մնացած են։ Ասոնք իրենք իրենցմէ լոյս ունին, և ասոր համար կ'անուանուին Աստղ։ Ուրիշներ իրենց լոյսը կ'ընդունին Արեւ աստղէն և անոր բոլորտիքը կը դառնան. ասոնք ալ կը կոչուին Մոլորակ։ Իսկ այն երկնային մարմիններն որոնք մոլորակի մը շուրջը կը դառնան և իրենց լոյսը կ'ընդունին իրենց մոլորակէն աստղէն՝ Արբանեակ անունը կը կրեն։ Երկրիս արբանեակն է Լուսինը։ Այս երեք տեսակ երկնային մարմիններէն զատ կան նաև գիսաւորներ որոնք իրենց ետևէն երկար պոչ մը ունին և ցայտող աստղեր որոնք ատեն ատեն երկինքի մէջ սլանալով կը գահավիժին երկրի վրայ։

Երկիրս արեւուն բոլորտիքը դարձող ութը

գլխաւոր մոլորակներէն մէկն է, միւսներն են Փայլածու, Արուսեակ, Հրատ, Լուսնթագ,

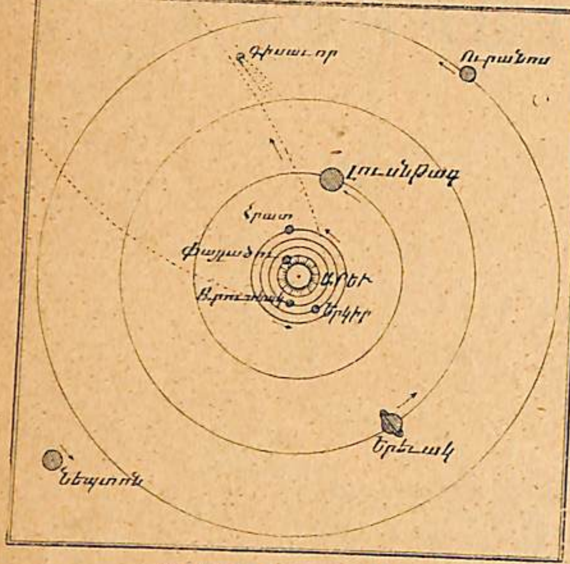

ԱՐԵՒԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Երեւակ, Ուրանոս եւ Նեպտուն։ Ասոնցմէ զատ կան բազմաթիւ փոքր մոլորակներ։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կազմեն Արեւային դրութիւնը։

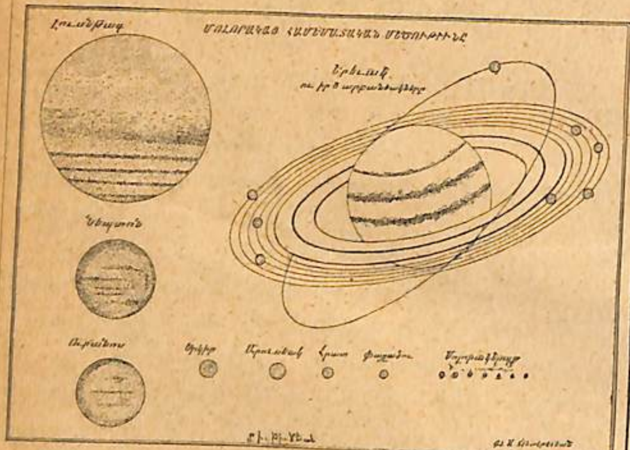

Երկրին ծագումն ու պատմութիւնը. — Զանազան դարերու մէջ գիտուններն ու իմաստասէրները փորձեցին բացատրել թէ տիեզերքը, մասնաւորապէս երկիրն ինչպէս կազմուած է։ Վերջապէս Լափլաս 1796ին յաջողեցաւ լուծել Երկրի կազմութեան խնդիրն որով արեւն ու զանազան մոլորակներն իսկզբան ուրիշ բան չէին, եթէ ոչ կազային կամ միգամածային հրանիւթ զանգուածի մը բեկորները։ Երկիրը պաղելով խտացաւ, մակերեսը կեղեւ մը կապեց, շրջապատեցաւ մթնոլորտով որ հետզհետէ սառեցաւ. ա՛ս ալ հետզհետէ թանձրացաւ, պաղեցաւ եւ ներսը մնաց հրահալած մաս մը գնդաձեւ որ կը կոչուի Հրանիւթ։ Այս փոփոխութիւնները յառաջ եկան անթիւ դարերու մէջ։ Հրանիւթը կեղեւին հետ բաղդատմամբ թէեւ շատ աւելի մեծ է, բայց կեղեւը հետզհետէ կ'ստուարանայ եւ նոյն համեմատութեամբ հրագունդը կը փոքրնայ, եւ վերջապէս պիտի չքանայ։

Երկրիս ձեւը. — Նախնիք չէին գիտեր երկրիս ճիշդ ձեւը։ Հին Յոյները զայն կը ներկայացնէին իբրեւ սկաւառակ մը։ Դարեր անցնելէն ետք Միլետացի Թալէս, Արիստոտէլ, Երատոսթենէս ու Պտղոմէոս Աղեքսանդրացի պնդեցին երկրի գնդաձեւութեան վրայ. սակայն հաստատուեցաւ ԺԶ. դարուն Մակելանի կատարած գիտական արշաւանքով ինչպէս նաեւ քանի մը գիտական փորձերով։

Որո՞նք են այդ փորձերը, կրնա՞ք յիշել, Միջին դասընթացքի մէջ սորվեցաք թէ ինչո՞ւ գնդաձեւ է Երկիրը։

Միայն երկիրը գնդաձեւ չէ, այլ եւ արեւը, լուսինն ու բոլոր մոլորակները։ Եւ սակայն բոլորովին գնդաձեւ չէ, բեւեռներուն կողմերը քիչ մը ճնշուած, եւ Հասարակածին վրայ ուռած է Երկիրը. կ'ընծայէ նաեւ ուրիշ շեղումներ։ Ովկիանոսի ծովեզերքի մակերեսն անզգալա-

բար աւելի բարձր է քան ծովուն բաց տեղերը։ Ասով հանդերձ այս անհաւասար կորութիւնը բաղդատմամբ երկրիս զանգուածին՝ շատ աննշան է։ Հաշուեալ է որ երկրիս Միջօրէականի երկայնութիւնն է 40,008 քմ. եւ բեւեռներու ճնշումը $^1/_{292}$ մեդր երկրիս շառաւիղին։

Ինչպէս կը ներկայացուի Երկիրը — Երեւակայական շրջանակներ գծուած են երկրիս վրայ իր ո եւ է կէտի դիրքն որոշելու համար։ Ոմանք բեւեռէ բեւեռ քաշուած են, ուրիշներն ալ Հասարակածին զուգահեռաբար։ Առաջինները կը կոչուին Միջօրէական, վերջինները՝ Զուգահեռական։ Միջօրէականները կը հաշուենք գլխաւոր միջօրէականէն որ զերօ կը նշանակուի։ Մենք ընդհանրապէս Փրանսացիներուն հետեւելով՝ Բարիզի միջօրէականն ընդունած ենք։ Անգլիացիները կ'ընդունին Կրինիչինը, գերմանացիներն ալ՝ Երկաթի կղզւոյն որ Գանարեան կղզիներէն մէկն է։

Բարիզի ու Կրինիչի տարբերութիւնը 2°20′ է. եւ Կրինիչի ու Երկաթի կղզւոյն ալ՝ 20°։ Գլխաւոր միջօրէականէն դէպ ի արեւելք քաշուածները կը կոչուին Արեւելեան երկայնութեան աստիճաններ, դէպ ի արեւմուտք քաշուածներն ալ՝ Արեւմտեան երկայնութեան աստիճաններ։

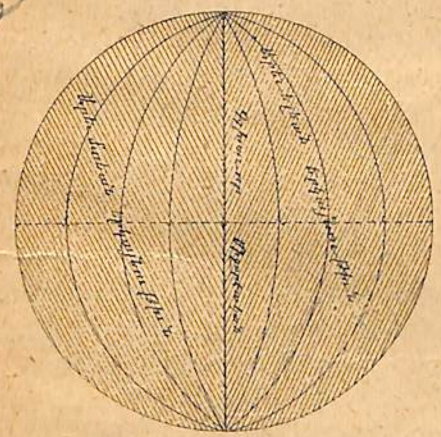

ԵՐԿԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ

Զուգահեռականները կը սկսին Հասարակածէն որ զերօ կը նշանակուի։ Հասարակածին դէպ ի Հիւսիս քաշուածները Հիւսիսային լայնութեան աստիճաններ եւ դէպ ի հարաւ քաշուածները Հարաւային լայնութեան աստիճաններ կը կոչուին։ Երկայնութեան աստիճանները 180 են, 90ը արեւելեան, միւս 90ը արեւմտեան։ Լայնութեան աստիճաններն ալ 180 են, 90ը հիւսիսային, միւս 90ը հարաւային։

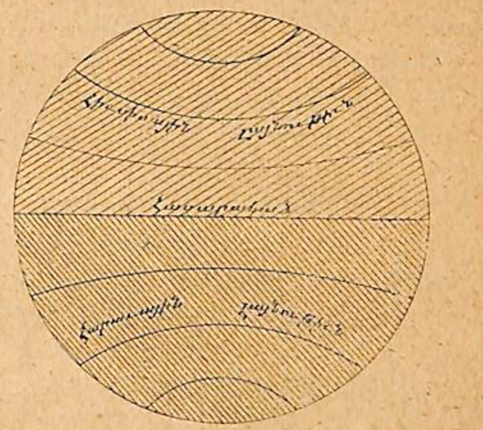

ԼԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ

Առանցքին ուղղահայեաց՝ երկրիս ճիշդ մէջտեղէն՝ մեծ շրջանակ մը քաշուած է որ կը կոչուի Հասարակած։ Այսպէս երկիրն երկու հաւասար կիսագնդի կը բաժնուի, Հիւսիսային կիսագունդ, Հարաւային կիսագունդ։

Հասարակածին մակարդակը զուգընթաց չէ երկրիս թաւալման ծիրին, այլ ինք իրեն վրայ հակած է 23° 27′։ Ասոր համար է որ գիշեր ու ցորեկն ամէն տեղ հաւասար չեն։ Տարին երկու անգամ, Մարտ 9ին ու Սեպտեմբեր 9ին ամէն տեղ 12 ական ժամ հաւասար գիշեր ու ցերեկ կ'ըլլան, Գարնան գիշերահաւասար, Աշնան գիշերահաւասար։ Յունիս 9ին ալ ամէնէն երկար ցորեկն ու Դեկտ. 9ին ամէնէն երկար գիշերը կ'ըլլայ։ Առաջին շրջանը կը կոչուի Ամառնային արեւադարձ, ու միւսը՝ Ձմեռնային արեւադարձ։

Արեւադարձ կը կոչուին այն երկու զուգահեռական շրջանակներն որ Հիւսիսային լայնութեան 23° 27′ աստիճանին ու Հարաւային լայնութեան 23° 27′ աստիճանին վրայ քաշուած են։ Առաջինն է Խեցգետնի արեւադարձ, միւսը՝ Այծեղջեր արեւադարձ։ Կան նաեւ ուրիշ երկու շրջանակներ որոնք բեւեռներէն 23° 27′ կամ Հասարակածէն 66° 33′ հեռու են։ Ասոնք կը

կոչուին բեւեռային շրջանակ, մէկը Արջային շրջանակ, միւսը՝ Հակարջային շրջանակ։

Երկիրը ներկայացնելու համար՝ պատրաստած են երկրագունդեր ու աշխարհացոյցեր։ Երկրագունդին ու աշխարհացոյցին վրայ երկրին իրական մեծութիւնը ներկայացնողին հետ համեմատական չափը կը կոչուի աստիճանաչափ։ Այսպէս Ասիական Թուրքիոյ աստիճանաչափն է 1:4,000,000 այսինքն աշխարհացոյցին վրայ ներկայացուածը իրականէն 4,000,000 պատիկ պզտիկցուած է։

Երկրին շարժումը. — *Միւս մոլորակներուն պէս երկիրն երկու շարժում ունի, մէկն իր առանցքին վրայ թաւալումը, միւսը միեւնոյն ատեն արեւուն չուրջը դառնալն արեւմուտքէն դէպ ի արեւելք մէկ տարուան մէջ։*

Առաջինին հետեւանքն են գիշեր ու ցորեկը, վերջինին չորս եղանակները՝ գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ։ Երկիրս արեւուն չուրջը դառնալով՝ ծիր մը կը գծէ։ Այդ ծիրին վրայի արագութիւնը մէկ մանրերկրորդի մէջ 30 քլմ. է։

Նախնիք երկիրն անշարժ կը համարէին։ Տարեկան շարժման գիւտը կը պարտինք Լեհացի Կոպեռնիկոսի, Քեպլէրի ու Կալիլէոսի։

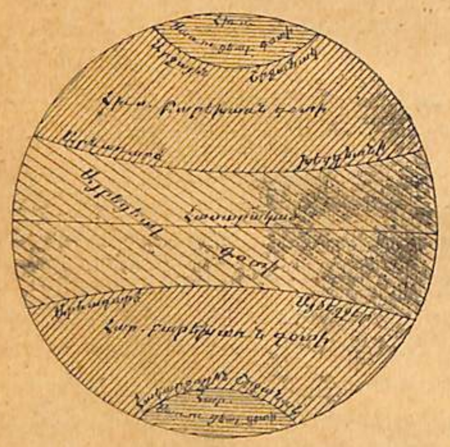

ՀԻՆԳ ԳՕՏԻՆԵՐ

Եթէ երկրիս թաւալման առանցքն ուղղահայեաց ըլլար արեւուն չուրջի ծիրին, երկրագունդին մէն մի կէտ անփոփոխ չափով պիտի ստանար արեւուն տաքութիւնը։ Բեւեռներուն վրայ միշտ միեւնոյն աստիճան ձմեռ, Հասարակածին վրայ միեւնոյն ամառ, և միշտ գարուն ու աշուն միջանկեալ գօտիներուն մէջ պիտի ըլլար։

Բայց որովհետեւ առանցքը 23°,37′ հակած է ծիրին վրայ, երկրին մէն մի կէտ յաջորդաբար՝ յարափոփոխ աստիճանաւ լոյս ու ջերմութիւն կ'ընդունի։ Մինչ իւրաքանչիւր բեւեռ վեց ամիս արեւուն դիմաց քովէ քով դառնալով՝ վեց ամիս գիշեր ու ցուրտ կ'ըլլայ, միջանկեալ գօտւոյն մէն մի կէտ 182—183 օրուան մէջ արեւուն դիմաց պարոյր մը կը գծէ, որուն կը յաջորդէ 183 օրուան հակառակ պարոյր մը։

---

3. ԵՐԿՐԻՆ ՆԵՐՍԸ

Հրաբուղխ, գետնաշարժ. — *Մենք տեսանք թէ ի՛նչպէս երկրագնդիս հրանիւթն աստիճանաբար կեղեւ մը կազմեց. հիմայ պիտի տեսնենք հրանիւթէն յառաջ եկած երեւոյթները։*

Երկրագնդիս կեդր. ջերմութեան աստիճանները. — *Հրագնդին տաքութիւնը կը կոչուի Կեդրոնական ջերմութիւն։ Երկրիս մակերեսին դէպ ի ներս իւրաքանչիւր 35 մեդր խորութեամբ էջքին 1° տաքութիւն կ'աւելնայ, այսպէս 35 մեդր խորութեամբ տեղեր 1° տաքութիւն կը տիրէ, 70 մեդր խորութիւնը 2°, 105 մեդրը 3° միայն, 3500 մեդրը 100°, և 40,000 մեդրը 1200°։ Այս վերջինն այն աստիճան տաք է որ բոլոր ժայռերն ակնթարթի մէջ կը բորբոքին։*

Երկրիս կեդրոնական բորբոքեալ ու այեծուփ վիճակի մէջ հրագունդն է որ յառաջ կը բերէ հրաբուղխներն ու գետնաշարժները։ Աստ պատճառները տե՛ս ձեր ընթերցած Թէյեան «Նախատարերք»էջ 492։

Հրաբուղխներուն մարզը. — *Երկրագնդիս վրայ բազմաթիւ հրաբուղխներ կան, մարած կամ բորբոքեալ վիճակի մէջ. բորբոքեալներու թիւը 300 է։*

Հրաբուղխները բնական աղէտներէն մէկն են. չէն ու ծաղկեալ երկիրներ ու քաղաքներ

կը կործանուին ու կը ծածկուին անոնց լաւաներուն տակ։ Ասոր հակառակ հրաբուղխն երբեմն ալ նոր երկիրներ յառաջ կը բերէ, ինչպէս հրաբղխային կղզիներն և այլն։

Երկրիս վրայ ամէն տեղ հրաբուղխ չի կայ, այլ վեց մարզեր ունին հրաբուղխները.

1. Խաղաղական ովկիանոսի հրաբուղխները. — *Ասիոյ մէջ Գամչադքայի եզերքէն կ'սկսին և կը տարածուին Մալեզեան արքիպեղագոսի մէջ. Ովկիանիոյ մէջ այս հրաբղխային գօտին կ'սկսի երկարիլ բոլոր կղզիներու մէջ և կը վերջանայ Հակարջային երկիրներու մէջ։*

Ամերիկայի եզերքը Հակարջային երկիրներու հրաբղխային գօտին կ'երկարի Բադակոնիոյ մէջ և կը տարածուի մինչեւ Ալասքայի հիւսիսային ծայրը։ Այսպէս Խաղաղականի հրաբըղխային գօտին կը ներկայացնէ շրջանակ մը։

2. Միջերկրականի հրաբուղխները. — *Միջերկրականն ունի արեւելեան մասին մէջ բազմաթիւ վառարաններ որոնց նշանաւորն է Սանդորին կղզւոյնը. արեւմտեանին մէջ Էթնա, Սդրոմպոլի (Լիպարեան կղզիներ) ու Վեզուվ։*

3. Կասպից ծովու հրաբուղխները. — *Ասիական Թուրքիոյ Հիւսիսային արեւելեան լեռնադաշտը, Պարսկաստանի հիւսիսային մասն ու Ապքերոն թերակղզին (Պաքու) Կասպից ծովու չուրջը կը կազմեն հրաբղխային գօտի մը։*

4. Ատլանտեանի հրաբուղխները. — *Ատլանտեանն ունի բազմաթիւ անջատ գօտիներ, ինչպէս Իսլանտայի, Ազորեան, Դալարի գլխոյ, Ս. Հեղինէի, Գամերունի, Կուինիոյ ծոցին և վերջապէս Անդիլեանց հրաբղխային լեռները։*

5. Հնդկաց ովկիանոսի հրաբուղխները. — *Մատակասգարի ու Մասքարենեան լեռները։*

Կարմիր ծովու հրաբղխային գօտին կը կազմեն Պաղեսդինուէպի շրջակայ ու Հապէշստանի հրաբուղխները։

Ասոնցմէ զատ կան ծովէն հեռու ցամաքային հրաբուղխներն ալ որոնց նշանաւորներն են Դիան-Զան (Մոնկոլիա), Դիպէդի, արեւելեան ու կեդրոնական Ափրիկէի հրաբուղխները։

Գետնաշարժ. — *Որ չանգնիր որ գետնաշարժ պատահի, երբեմն զգալի, երբեմն ալ անզգալի են։ Տասն աստիճան գետնաշարժ կայ. ասոնց վերջին աստիճան ցնցումներն են որ աղէտք կը պատճառեն։*

Գետնաշարժի սաստիկ ցնցումները զգալի են հրաբղխային երկիրներու մէջ։

Գետնաշարժի պատճառները տե՛ս Թէյեան «Նախատարերք» էջ 498 500։

---

4. ՄԹՆՈԼՈՐՏ

Մթնոլորտ. — *Երկիրս երեք տարրէ կը բաղկանայ՝* **հաստատուն տարր** *կամ* **ցամաք երկիր**, **հեղուկ տարր** *կամ* **ովկիանոսը** *և* **կազային տարր** *այսինքն* **մթնոլորտն** *որ կը շրջապատէ երկիրը։ Ճշդիւ չենք գիտեր թէ ո՛րչափ է մթնոլորտին թանձրութիւնը։ Բայց առ հասարակ 100 քլմ. կը հաշուին անոր թանձրութիւնը։ Որչափ վեր բարձրանանք, այնչափ կը պակսի թանձրութիւնը։ 100 քլմ. անդին, դէպ ի վեր, օդի վերջին խաւին կը յաջորդէ Եթերն և ասոր ալ Անջրպետը։*

Մթնոլորտի օդը թեթեւ ու թափանցիկ է. իր կապոյտ գոյնը յառաջ կուգայ արեւու ճառագայթներու բեկբեկումէն. բարձր տեղեր երկինք թխագոյն կը տեսնուի։

Մթնոլորտին շարժումը. Հով. — *Օդին ճընշումն երկրիս վրայ ամէն տեղ կանոնաւոր չէ և մթնոլորտը միշտ շարժման մէջ ըլլալով՝ հոսանքներ յառաջ կը բերէ որ կը կոչուի Հով։ Շատ փորձեցին բացատրել մթնոլորտի շարժման պատճառները, բայց չյաջողեցան, միայն Հոլանտացի Պուիս Պալոտն էր որ գտաւ ատոր հիմնական օրէնքը։ Այս օրէնքին համեմատ բարձր տեղերու օդը կը հոսի ցած տեղերը, և ատոր ուղղութիւնն ալ կը փոխուի երկրի թաւալումէն։*

Կանոնաւոր հովեր. — *Հասարակածի վրայ օդը տաքնալով ու ընդարձակուելով՝ դէպ ի բեւեռները կը խուժեն, մինչդեռ բեւեռներու պաղ օդը կը խուժէ դէպ ի Հասարակած։ Ասոնք կը կոչուին* **կանոնաւոր հովեր**։ *Հիւսիսային կիսագնդին մէջ կը փչեն* **հիւսիսային արեւելեան հովերը**, *հարաւայինին մէջ ալ՝* **հարաւային արեւելեան հովերը**։ *Ասոնց հակառակ ուղղութեամբ*

փչող հովեր ալ կան որ կը կոչուին հիւսիսային արեւմտեան, հարաւային արեւմտեան հովեր։ Օդային ուրիշ հոսանքներ ալ կան որ կանոնաւորապէս չեն փչեր, այլ պարբերաբար։ Ասոր պատճառներէն մէկը սա՛ է որ ցորեկ ատեն ցամաք երկրի օդային խաւերն աւելի կը տաքնան քան ծովունը, և ծովուն հովը կը փչէ դէպ ի ցամաք. գիշերն ալ հակառակը տեղի կ'ունենայ, հովերը ցամաքէն դէպ ի ծով կը փչեն։

Պարբերական հովերն են մուսոնները որ երկու տեսակ են, ամառնային և ձմեռնային մուսոններ։ Ամառնային կը կոչուին նաեւ հիւսիսային արեւելեան մուսոն ու ձմեռնայինը՝ հարաւային արեւմտեան մուսոն։

Տեղական հովեր. — Կան հովեր որ տեղ մը կը փչեն և ուրիշ տեղ մը չեն փչեր, ասոնք կը կոչուին տեղական հով, ինչպէս Լարլադայի պամպերոն, Եգիպտոսի խամսինը, Կուինիոյ հարմաթանը, Սահարայի սամումը, Սիկիլիոյ ու Իտալիոյ սիրոկոն, Տալմացիոյ պորան, Զուիցերիոյ ֆէօնը։

Հովերը մեծ դեր կը կատարեն կլիմաներու կազմութեան մէջ, կը բերեն տաքութիւն կամ ցրտութիւն, անձրեւ և կամ երաշտութիւն և կը փոխեն երկրի մը բնական պէսպիսութիւնը։

5. ՋՐԱՅԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ

Անձրեւ. — Երկրին ջուրերը շոգիանալով գոլորշիներն օդին մէջ կը ցրուին, յետոյ պաղելով կը խտանան և անձրեւի կը փոխուին։ Անձրեւներն ամէնէն աւելի Հասարակածային երկիրները կը տեղան։ Հասարակածային երկիրներէն ու արեւադարձային երկիրներէն որչափ դէպ ի բեւեռ, և ծովեզերքէն որչափ դէպ ի ցամաքի ներսի երկիրներն երթանք, այնչափ կը պակսի անձրեւի քանակութիւնը։ Կանոնաւոր հովերու ենթարկեալ երկիրները քիչ անգամ անձրեւ կուգայ։ Բարեխառն գօտիներու մէջ երկրին դիրքին համեմատ անձրեւի քանակութիւնը կը փոխուի. բեւեռային երկիրներու մէջ ալ շատ քիչ կանոնաւորութեամբ կը տեղայ անձրեւը։

Ծովեզերեայ տեղերը խոնաւ կ'ըլլան քան ներսի տեղերը։

Ձիւն ու իր սահմանածայրը. — Երբ օդի բարեխառնութիւնը 0°էն վար իջնէ՝ անձրեւը ձիւնի կը փոխուի։

Կան տեղեր որ մշտնջենաւոր ձիւնով ծածկուած են, ինչպէս

Հիւսիսային կիսագնդին մէջ

	Լայնութեան աստիճան	Ձիւնի ստորին սահմանածայր	
Սբիձպերկ	81°	320	մեդր
Հիւս. գլուխ	71°	720	»
Նորուեկիա (արմտ. եզ.)	60°	1120	»
Ալպեանք	45°-48°	2660-2920	»
Պիրենեանք	42°-43°	2900-3300	»
Քուէն-Լուն	36°	4800	»
Գարագորում	38°-36°	5970	»
Հիմալայա	27°-14°	4940-5670	»
Հապէշստան	13°	4300	»

Հարաւային կիսագնդին մէջ

Անտեանք Քիդոյի	0°-1°	4700	»
Քիլիմանճարոյ	3°	5000	»
Անտեանք Պոլիվիոյ	14°-18°	5630	»
Անտեանք Չիլիի	28°	5500	»

Սառոյցներ. — Երբ ձիւնը տեղայ լեռներուն վրայ այն սահմանածայրէն վեր, չի հալիր երբեք, չի շոգիանար, այլ կը սառի և կը կազմէ սառոյցներ որոնք շատ ընդարձակ տեղ գրաւելով կը կազմեն սառնապատ դաշտեր։

Երբեմն այս սառոյցներէն սառնակոյտեր կազմուելով լեռներէն դէպ ի վար կը գահավիժեն։

Եւրոպիոյ մէջ նշանաւոր են Ալեզի սառնարանը (Զուիցերի) 24 քլմ. երկայն, Ասիոյ մէջ Կովկասի, Դիան-Զանի, Գարագորումի ու Հիմալայայի։ Գարագորումի Պալտորոյ սառնարանն ամէնէն նշանաւորն է 58 քլմ. երկայնութեամբ։ Տօրոս լեռներն ու Ալդայ լեռները սառնարան չունին։ Աֆրիկէինն աննշան է։ Ամերիկայի մէջ նշանաւոր են Ալասքայի, Գոլոմպիոյ, Չիլիի ու Բադակոնիոյ սառնարանները։ Վերջապէս Բեւեռային երկրամասին մէջ ո՛չ միայն լեռներն այլ և դաշտերն ալ ծածկուած են սառնարաններով։

6. ԿԼԻՄԱՅՆԵՐ

Բարեխառնութիւն. — Հասարակածէն որչափ դէպ ի բեւեռներն երթանք, այնչափ տաքութիւնը կը պակսի կանոնաւորապէս։ Կլիմաները միայն տաքութենէն կախում չունին, լոյսն ու խոնաւութիւնն ալ մեծ դեր կը կատարեն։

Կլիմաներու փոփոխութիւնն երեք ազդակ ունի. 1. **Տեղւոյ մը բարձրութիւնը.** բարձր տեղեր աւելի ցուրտ ըլլալով՝ Ալպեանց, նոյն իսկ Հասարակածի լեռներուն բարձունքը սիպերիական ցուրտ կը տիրէ։

2. **Երկրի մը դիրքը** մեծապէս կ'ազդէ բարեխառնութեան վրայ։ Այն երկիրներն որ լեռներով կը պաշտպանուին հովերուն դէմ՝ կը վայելեն առանձնաշնորհեալ կլիմայ մը։ Ասոր համար է որ Նիս՝ Ալպեանց ստորոտը՝ նոյն իսկ ձմեռ ատեն կը վայելէ գարնանային օդ մը։

3. **Ծովուն մերձաւորութիւնը** Ծովուն ջուրը փոփոխակի՝ շատ դանդաղօրէն նորէն տաքնալուն և նորէն պաղելուն համար՝ իրենց եզերքի երկիրներուն բարեխառնութիւնը միշտ զգալի հաւասարութիւն մը կը պահէ։ Բայց կան ծովեզերեայ երկիրներ ալ որ կը տարբերին հետեւեալ պատճառներով. 1. Ներսի երկիրներուն հովերն իրենց տեղին ցրտութիւնն ու խոնաւութիւնը բերելով՝ կ'ազդեն ծովու բարեխառնութեան, 2. Ծովային հոսանքն ու հովերը կը փոխեն ծովեզերեայ երկիրներու բարեխառնութեան հաւասարութիւնը։

Ծովային կլիմայ. — Ծովային հոսանքի ու հովերու ենթարկուած երկիրներու կլիմայ կը կոչուի ծովային կլիմայ, որուն շնորհիւ շրջակայ ծովերը կը բարեխառնեն ամառուան տաքութիւնն ու ձմեռուան խստութիւնը, և առատ անձրեւ կը տեղայ, թէեւ մէգը յաճախակի։

Ցամաքային կլիմայ. — Այն երկիրներն որ ծովեզերքէն հեռու են և ուր պայծառ երկինք մը կը տիրէ, ամպերը ցանուցիր են, տաք ցորեկուան ցուրտ գիշեր մը, սառնապատ ձմեռուան հրակէզ ամառ մը կը յաջորդէ, հովերը կանոնաւոր են ու անձրեւներն ոչ այնչափ առատ, ունին ցամաքային կլիմայ։ Ասոնց բարեխառնութեան աստիճանը շատ կը տարբերի. օրինակի համար, Թուրքաստանի մէջ տեղ տեղ ձմեռը 40° է, իսկ ամառը տափաստանին աւազներն այնչափ կիզիչ են որ հաւկիթը մէջը կը խաշի։

Զուգաջեր. — Ալեքսանդր Հումպոլտ քննած է որ 1. Հիւսիսային կիսագունդն աւելի տաքութիւն կ'ընդունի քան հարաւայինը, 2. Հարաւային կիսագնդին մէջ տաքութեան բաշխումը գրեթէ կանոնաւոր է. 3. Հիւսիսային կիսագնդին մէջ, հակառակը, շատ անկանոն է։ Միեւնոյն երկայնութեան աստիճան ունեցող երկիրներ տարբեր բարեխառնութիւն ունին։ Եթէ ամառուան տաքութեան ու ձմեռուան ցրտութեան աստիճանը միեւնոյն ըլլայ կը կոչուի Զուգաջեր։

Կլիմաներու գլխաւոր մարզերը. Օդին բարեխառնութիւնը, հովերն ու անձրեւներն են պատճառ որ երկիրը կը բաժնուի սա՛ հետեւեալ կլիմաներու գլխաւոր մարզերուն։

1. **Այրեցեալ մարզ=գօտի.** — Հասարակածին վրայ եւ Հասարակածէն մինչեւ 26° աստիճ տաք կ'ըլլայ։ Այս տարածութիւնը կը կոչուի Այրեցեալ մարզ=գօտի որ կը պարունակէ ընդարձակ անապատներ, տափաստաններ ու լեռնադաշտեր։ Ասոնք ցամաքային կլիմայ ունին։

Բարեխառն մարզ=գօտի. Բեւեռային շրջանակներու և Արեւադարձներու մէջտեղի երկիրը կը կոչուի Բարեխառն մարզ=գօտի։ Այս գօտին միեւնոյն բարեխառնութիւնը չունի, մինչեւ 45° չափաւոր տաք ու քիչ խոնաւ. (Միջերկրականի մարզ). 45° էն 58° դէպ ի հիւսիս ցամաքային կլիմայ ունին, եւ փոխնիփոխ շատ ցուրտ ու շատ տաք։ Բացառութիւն են այն երկիրներն որ ծովային կլիմայ ունին։

Սառուցեալ մարզ=գօտի. Իւրաքանչիւր բեւեռի շրջակայ երկիրները կը կոչուին Սառուցեալ մարզ=գօտի որ տարւոյն մեծ մասը զրկուած են արեւէն։ Հիւսիսային բեւեռին վրայ ցորեկը կ'ըլլայ Մարտ 21 — Սեպտեմբեր 23 եւ գիշերը Սեպտ. 23 — Մարտ 21. Այս երկարատեւ գիշերը կը լուսաւորուի հիւսիսայգով։ Ցրտութեան աստիճանը 30°– 35° կամ 55°–58° է։

Մարդն ու կլիման. — Մարդը կրնայ փոխել

կլիմայն՝ անտառները կտրելով կամ տնկելով։ Անտառները մեծ դեր կը խաղան, ամառուան տաքութիւնը կ'առնեն, իրենց տերեւները կը ծծեն օդին խոնաւութիւնն և անձրեւներն իրենց կը քաշեն։ Ուր որ անտառները կտրուած են՝ անձրեւներն ո՛չ առատ են եւ ո՛չ կանոնաւոր։

7. ՍՏՈՐԵՐԿՐԵԱՅ ՋՈՒՐԵՐ

Ակն ու ջերմուկներ, — Հողը կը ծծէ երկրին վրայ տեղացած անձրեւին մէկ մասը. սակայն կը հանդիպի հողի խաւի մը որ ա՛լ աւելի խորերը չի կրնար երթալ և հոն տարածուելով կ'սկսի բղխիլ որ ակն=աղբիւր կը կոչուի։ Աղբիւրներու բարեխառնութիւնը միակերպ չէ։ Ջրին տարածուած տեղն ո՛րչափ խոր ըլլայ, այնչափ կը ստանայ աղբիւրին տաքութեան աստիճանը։ Էմսի ջուրերը 56°, Վիսպատէնին 70°, Գարլսպատինը 75°, Համամ-Մեսքուտինի (Ալճէրի) 95°։ Հրաբղխային երկիրներունը 100°էն աւելի են։ Ոմանք եռացած ջուր կը ժայթքեն անհավին բարձրութեամբ. ասոնց նշանաւորներն են Իսլանտայի, Նոր Զելանտայի, Մ. Նահանգաց կեյզրները։

ՀԻՒՍԻՍԱՅԳԻ ԼՈՒՍՈՎ ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

ԻՍԼԱՆՏԱՅԻ ՄԷՋ ԵՌԱՑՈՂ ԱՂԲԻՒՐ

Ստորերկրեայ ջուրերու աշխատութիւնները. — Ստորերկրեայ ջուրերը կրկին ազդեցութիւն ունին, մեքենական, քիմիական։ Ժայռերը փշրելով՝ կը փորեն մեծ անձաւներ, լիճեր, ջրվէժներ ու չիթաքարեր։ Ստորերկրեայ մեծ անձաւներու մէջ նշանաւոր են Մամութի անձաւը Քենդուքի մէջ (Մ. Նահանգներ) 240 քլմ. ու Գառնիոլի Աէրպալերկեան անձաւը։

Գետերու կազմութիւնը. — Սառոյցներէն, ձիւնակոյտներէն, անձրեւներէն ու աղբիւրներէ կը կազմուի գետը։ Ուրեմն ջրի ընթացքը կախում ունի հողին երկրաբանական կազմութենէն, հողին զանգուածէն ու կլիմայէն։

Հողին ազդեցութիւնը — Փխրուն հողերը կը ծծեն անձրեւին մեծ մասն ու դարձեալ կը բղխին ջուրերը. իսկ կարծր հողէ երկիրներու մէջ տեղացած անձրեւները հեղեղատներ կը կազմեն, կ'ողողեն եւ քիչ մը ետք կը տիրէ երաշտ եղանակ մը։

Բոլոր գետերն երեք որոշ մարզերէ կ'անցնին յաջորդաբար. տեղ կայ որ իրենց ջուրը կը կորսնցնեն. տեղ մը կը փոխարինուի կորուստն եւ տեղ մը կ'ամբարեն։ Այս երեք մարզերը տարբեր տարածութիւն ունին։ Դաշտագետնի գետերը, ինչպէս Վոլկա որ քանի մը անուշ առուակներէ կ'անցնի՝ կ'ընծայէ միակերպ տեսք մը իր հոսանքին ամբողջ երկայնքը, մինչ լեռնադաշտի գետերն իրենց վերին հոսանքին մէջ կ'ընծայեն շատ ջրվէժներ եւ ստորին հոսանքին մէջ հանդարտ կը հոսին։

Կլիմայի ազդեցութիւնը. — Շատ բարդ է կլիմայի ազդեցութիւնը. երբ խոնաւ ըլլայ կլիման, շոգիացումը շատ չնչին կ'ըլլայ եւ գետը չի դադրիր ուռճանալէ մինչեւ թափած տեղը։ Իսկ ուր որ երաշտ է՝ շոգիացումը սաստիկ կ'ըլլայ, շատ ջուր կը կորսնցնեն մինչեւ որ տեղ մը թափին։ Այսպէս Կեդր. Ասիոյ մէջ, Արաբիոյ, Պարսկաստանի, Անատոլուի ու Հիւս. Ափրիկէի անապատներու և հարաւային արեւելեան Ափրիկէի տափաստաններու եւ Աւստրալիոյ ներսի մասերուն մէջ շատ գետեր կը բղխին լեռներէն, բայց կարճ ընթացք մը կ'ունենան։

Ասկէ զատ կլիմային ազդեցութեամբ, այն գետերն որ կ'ուռճանան լեռներու սառոյցներէ ու ձիւնակոյտերէ՝ ամառն իրենց հետ կը բերեն բաւական տաքցած ոսկհող մը, եւ ձմեռն ալ կը քաշուի ջուրերնին։ Անոնք որ կը կազմուին հողին վրայ ձմեռը տեղացած ձիւներէն, գարնան կ'ուռճանան, կ'ողողուին։ Իսկ անոնք որ կը կազմուին անձրեւներէ, ինչպէս Նեղոս, Գանգէս ու Օրենոք, ամառ եղանակը կը բարեխառնեն, եւ կարծես գարուն կամ աշուն կը տիրէ եղերքի երկիրները։

Գետերու մեքենական աշխատութիւնը. —

Գետերն անդադար կը փոխեն զանգուածը, կը փորեն հովիտներ եւ անկէ կը սահին, կ'անցնին, կը տեղափոխուին եւ իրենց եզերքը կը թողուն ալիւվիոն=ակիեռդ եւ գետաբերաննին կը թխմեն իրենց հետ բերած ժայռեր եւլն.: Եթէ ծովախաղացքը չկրնայ գետաբերանը թխմուածները խախտել ու տանիլ, կը կազմուին տեղդաներ. ասոնք կ'ընդարձակուին հետզհետէ: Այսպէս Բոյի ու Ատիճէի տեղդան այնչափ ընդարձակուած է որ Ատրա քաղաքը հիմայ ծովէն 22 քլմ. հեռու է: Տարին 70 մեթր կ'ընդարձակուի տեղդան: Դանուբի տեղդան 60 միլիոն խորանարդ մեթր կ'ընդարձակի տարին:

Լիճերը. — Բազմաթիւ են պատճառները լիճերու կազմութեան: Ոմանք երկրին կեղեւին պատռուածքէն կազմուած են, ինչպէս Ափրիկէի մեծ լիճերէն Դանկանիքա, Նիասա, եւ Ասիոյ մէջ Պայգալ: Ուրիշներ ծովու հին ծանծաղուտներն են՝ իրարմէ բաժնուած գետերու բերած ոփկեողէն, ինչպէս Պալթիկ ծովու հաֆերն ու տեղդաներու լիճերը: Կան ալ որ գետերէ կազմուած են՝ ջուրը ցած, խոռոչ տեղ մը թափելով, ինչպէս տափաստաններունը: Նշանաւոր են նաեւ սառնորաններէ կազմուած լիճերը. ինչպէս Ալպեանց, Ֆինլանտայի, Սկովտիոյ, Սկանտինաւիոյ եւլն.:

8. ԾՈՎԵՐ

Ովկիանոսագրութիւն. — Նոր գիտութիւն մըն է Ովկիանոսագրութիւնը. իր գոյութիւնն ու զարգացումը կը պարտինք ընդծովեայ հեռագրի ցանցերուն: Բազմաթիւ խուզարկութիւններ կատարուած են որոշելու ծովուն խորութիւնը, իր անդունդին հատակամասերը, փառեան ու փլորան, բարեխառնութիւնը, վերջապէս հոսանքին ուղղութիւնն ու արագութիւնը:

Ընդծովեայ հողազանգուածները. — Ովկիանոսները ցամաք երկիրներու պէս. կ'ընծայեն դաշտագետիններ, լեռնադաշտեր ու լեռներ. ասոնց բարձրութիւնն երբեմն ծովու երեսէն աւելի վեր կը ցցուի զոր մենք կղզի կ'անուանենք: Ծովու ամէնէն անդնդային խորութիւնը գրեթէ հաւասար է լեռներու ամէնէն ամպածրար բարձրութեան:

Ովկիանոսները. — Ջուրը ծածկած է երկրագնդին 3/4 մասը: Ջրի այդ անսահման տարածութիւնը սովորաբար հինգ ովկիանոսի կը բաժնուի, Արջային ովկիանոս, Ատլանտեան ովկիանոս, Խաղաղական ովկիանոս, Հնդկաց ովկիանոս ու Հակարջային ովկիանոս:

Ծովուն ջուրը. — Ծովուն ջուրը կը պարունակէ աղեր եւ աւելի կը կշռէ քան գետի ջուրն եւ մանաւանդ համ մ'ունի: Անոնք որ շատ կը շոգիանան ու գետեր կ'ընդունին՝ համերնին կը տարբերի: Գոյներնին ալ կը տարբերի իրենց պարունակած հողերուն մարմիններուն համեմատ, ինչպէս կապոյտ, կանաչ, կարմիր, դեղին, սեւ:

Գալով բարեխառնութեան՝ ա՛ս ալ կը տարբերի, կը նուազի, որչափ խորն իջնենք: 700 — 1100մ. խորութեամբ տեղեր՝ 4°, Արջային ովկիանոսներուն մէջ 2° 5'. եւ Խաղաղականի ու Ատլանտեանի խորերն ալ մինչեւ 0°:

Ծովերու փլորան ու փառեան. — Ծովերուն մէջ ալ կը գտնուին բուսականութիւններ, ինչպէս ժայռերու վրայ յառաջ կուգան զանազան խոտեր, սպունգներու դաշտերը գրաւած են անսահման տարածութիւն մը եւլն.: Բայց բաղդատմամբ երկրի բուսականութեան՝ շատ ճոխ չէ ծովունը, եւ բարձրութիւններն ալ աննշան են:

Ասոր հակառակ կենդանականութիւնն անհուն է: Ծովային վիթխարի կենդանիներուն քով երկրիս ամէնէն յաղթանդամ կենդանին գաճաճ մըն է: Կէտ ձուկը 30մ. երկայնութիւն ու 20մ. լայնութիւն ունի, եւ կը կշռէ 200 տակառաչափ: Տեսնուած է ծովային գազան մը որ 36մ. երկայնութիւն ունի:

Ծովու շարժումները. — Ծովուն մակերեսը դուն ուրեք խաղաղ է: Հովը. ծովու հոսանքները ու ծովախաղացքները մշանջենական շարժման մէջ կը դնեն ծովը:

1. Հովը վէտ վէտ կը բարձրացնէ ծովու ջուրը որով ալիքներ կը կազմուին: Ալիքները ծովէ ծով կը տարբերին: Ընդարձակ ու խոր ծովերուն մէջ ալիքներն աւելի կը բարձրանան:

2. Արեւուն եւ մանաւանդ Լուսնին քաշողական զօրութեամբ յառաջ կուգան ծովախաղացները: 24 ժամ, 50 վայրկեան անգամ մը ծովը կը բարձրանայ եւ կը ցածնայ: Ծովուն բարձրացումը կը կոչուի Մակընթացութիւն ու ցածնալը՝ Տեղատուութիւն:

3. Ծովային հոսանքները գետերու նման կը հոսին Ովկիանոսին մէջ կանոնաւոր հովերու պատճառաւ, ինչպէս կ'ընէ Արաքոյ Հիւս. արեւել. հովերը փչելով դէպի հարաւ. արեւելք Հասարակածին վրայ՝ բեւեռային պաղ ջուրերը դէպի Այրեցեալ գօտի կը քշեն. իսկ հարաւային արեւմտեան հովերը փչելով դէպի հիւսիսային արեւելք, Բեւեռին կողմերը՝ Այրեցեալ գօտւոյ տաք ջուրերը դէպի Սառուցեալ գօտի կը քշեն կը տանին:

Ամէնէն նշանաւոր ու օգտակարներն են. 1. Ատլանտեանի մէջ Կըլֆ Սդրիմի հոսանքն որ կը սկսի Մեքսիկայի ծոցէն եւ կ'երթայ մինչեւ բեւեռ՝ կը փոխէ Իրլանտայի, Սկովտիոյ ու Նորուեկիոյ կլիմային: Այս հոսանքը 55 քլմ. լայնութիւն ու 800մ. խորութիւն ունի, եւ 24 ժամու մէջ 72 մղոն կը կտրէ կ'անցնի: 2. Խաղաղականի մէջ Գուրոյ-Շիւոյ որ Ճափոնէն սկսելով՝ կ'ընթանայ դէպի Գանատա եւ կը մեղմացնէ Բրիտանական Գոլոմպիոյ կլիմային:

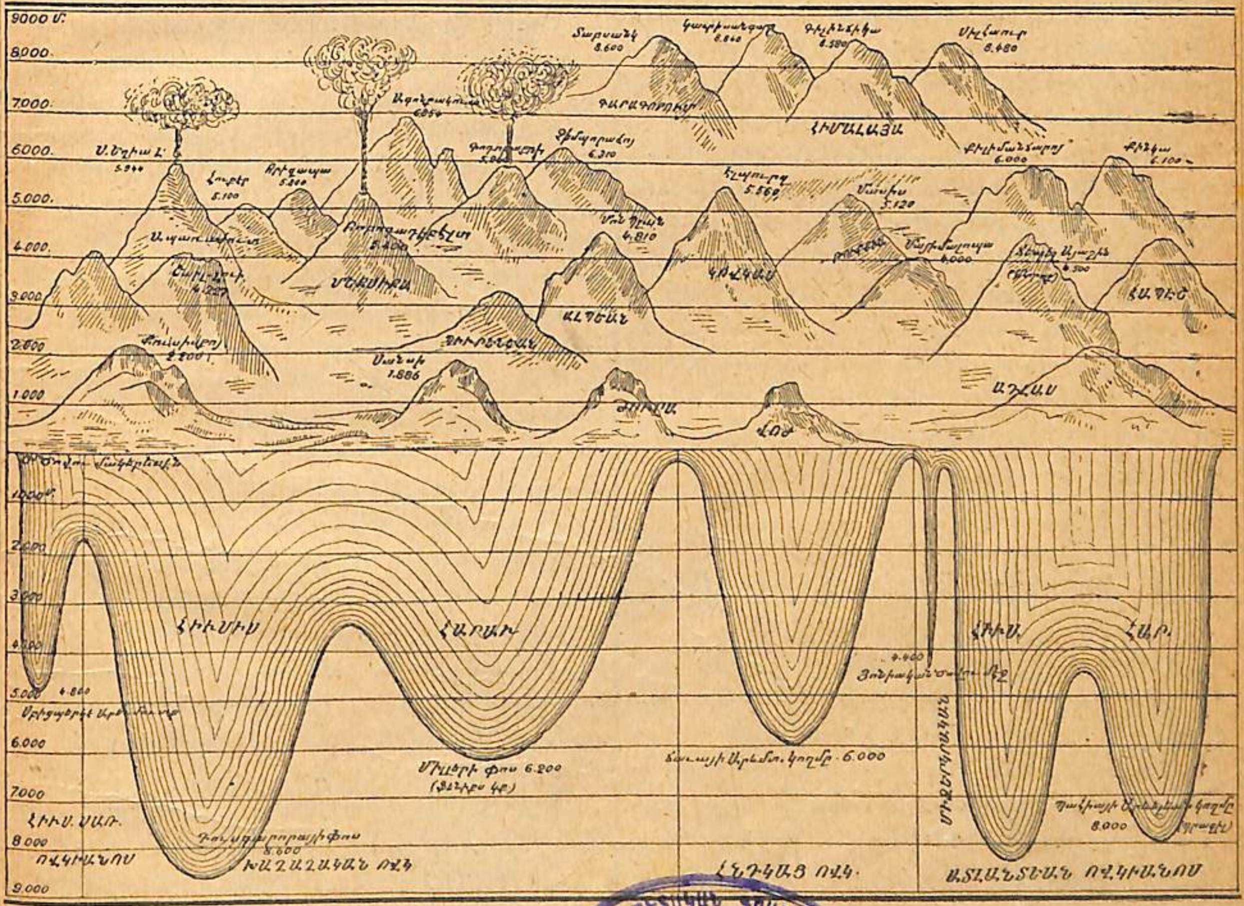

ԼԵՌՆԵՐՈՒ ԲԱՐՁՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԾՈՎԵՐՈՒ ԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՂԴԱՏՈՒԱԾ

Գես Библиотека ՀՍՍՌ - Арм. ССР им. А. Мясникяна ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
3489-Ա3

9. ԾՈՎԵՐՆ ՈՒ ԾՈՎԵԶԵՐՔՆԵՐԸ

Ծովուն մեքենական աշխատութիւնը. — Ծովեզերքը միշտ ենթարկուած է փոփոխութեանց։ Տեղ մը ծովու ջուրերէն կը մաշուին, կը պակսին, ուրիշ տեղ մըն ալ ծովեզերքը կ'ընդարձակուի, կը բազմանայ։

Սարաւանդ ծովեզերքներու մաշիլն ա՛լ աւելի քիչ է քան հարթ դաշտավայրիններունը. ասոր համար է որ Հոլանտայի ցած ծովեզերքը հետզհետէ կը մաշի, եւ Զուիտերզէ լիճը ծոցի փոխուեցաւ 1395ին։ Հիւսիսային ծովու եզերքը մաշուելէ ու ողողումէ ազատելու համար՝ թումբեր շինած են։

Ծովեզերքի բազմանալը. — Ծովը մէկ կողմէն կը քանդէ կը մաշեցնէ ծովեզերք մը, միւս կողմէ կը բերէ կը թխմէ ուրիշ տեղ մը. Բա որ Գալէի անգլ. ափունքի մաշածները քշուած են Ֆրանսայի ծովափը, եւ 1837ին Ամազոնի գետաբերանը կառուցուած փարոսն այսօր 500 մեթր հեռու է ծովեզերքէն։ Ասկէ զատ հովը ծովուն աւազը կը քշէ դէպի ցամաք որով կը կազմուին աւազաթումբեր եւ ծովու տարածութիւնը կը պակսի։ Վերջապէս երկրաբանական պատճառներով ծովեզերքները կա՛մ կը բազմանան եւ կամ կը քանդուին։ Գելսիոս ու Լինէոս հաշուեր բրած են որ ծովէն ողողուած ու քանդուած է Նորվեկիոյ ծովեզերքը 190մ.։

---

10. ԿՂԶԻՆԵՐՆ ՈՒ ԹԵՐԱԿՂԶԻՆԵՐԸ

Կղզիները. — Երկրագնդին 8,300,000 քմ. տարածութեամբ երկիրները գրաւած են կղզիները։ Ասոնք երկու խումբի կը բաժնուին։

1. Անոնք որ ցամաք երկրի փառնան ու փլորան ունին ու ցրուած են ծովերու եւ ովկիանոսներու մէջ, ինչպէս Բրիտանական կղզիները, Մալեզեան արքիպելագոսն ու Փիլիպպեաններ, Սէյլան, Մատակասքար, Անդիլեաններն ու Նոր Զելանտա։ 2. Անոնք որ հրաբուղխէ կամ բուստէ կազմուած են եւ բուսականութիւնին կը տարբերի ցամաք երկրի բոյսերէն։

Թերակղզիները. — Երկու խումբի կը բաժնուին թերակղզիներն ալ, 1. Անոնք որ բնականէն ցամաքին կապուած են պարանոցով, ինչպէս Իտալիա (Աւստրիա), Հնդկաչին. 2. անոնք որ երկրաբանական եւ ջրագրական պատճառներով կապուած են ցամաք երկրին, ինչպէս Սկանտինաւիա, Մորէա, Մալագգա։

Կան ալ թերակղզիներ որ երբեմն ցամաքին հետ միացած էին ու այսօր կղզի եղած են, ինչպէս Մեծն Բրիտանիա, Սիկիլիա, Դանիական կղզիներն ու Կիկլատեան կղզիները։

---

11. ՀՈՂԻՆ ԲԱՐՁՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հողին կազմութիւնը. — Երկիրս հողէ թէ ծածկուեցաւ իր պինդ կեղեւով, երկու տարբեր ազդակներ կրեց. մէկը՝ ներքին հրանիւթի զանգուածն որ երկրագնդին կեդրոնը կը կազմէ, միւսն՝ արտաքին որ է մթնոլորտի մեքենական աշխատութիւնները։ Մինչ հրանիւթը հետզհետէ պաղելով ու կեդրոնական կորիզն ատաճանաբար կծկուելով՝ երկրագնդիս մակերեւոյթին քանի մը կէտերուն վրայ ուռուցքներ արձակեց ու ուրիշ տեղեր ալ կողմնակի ճնշուեցաւ ու ծալլուեցաւ, մթնոլորտն ու հեղանիւթները ազդեցին կազմուածներուն վրայ. ասով յառաջ եկան հողին պէսպիսութիւնները, դաշտավայրն, լեռ, եւլն։

Ցամաքները գլխաւորաբար տարածուեցան Հիւս. կիսագնդին մէջ եւ դէպի Հարաւային կիսագունդ թեւ թեւ ձգուեցան վերջաւորներով։ Մեծ լեռնագօտիներու ձեւն եւ բռնած ուղղութիւնը ցոյց կուտան թէ հին ցամաքը լայնկէկ մը ձգուեցաւ արեւելքէն արեւմուտք, մինչ նոր ցամաքը հիւսիսէն դէպ ի հարաւ ներգէկ երկարեցաւ։

Հողազանգուածն երեք պէսպիսութիւններ ընծայեց, դաշտագետին, լեռնադաշտ ու լեռ։

Դաշտագետին. — Դաշտավայրինները բուսականութեան յարմար խաւեր կը պարունակեն հաղորդակցութեան ու կեանքի պայմաններուն դիւրութիւններ կ'ընծայեն. ասոնց կլիմայն նուազ փոփոխական է։ Երկու տեսակ կազմակերպութիւն ունին։ Ոմանք ոսկեհողէ կամ ողողումներէ բերուած յաջորդական խաւերէ կազմուած են։ Անոնք որ հորիզոնական խաւեր կը պարունակեն շատ արգաւանդ են։ ինչպէս Հոհանկ-Հոյի, Եանկ-Ձէ-Քեանկի, Բոյի, Միսիսիպիի, Գանգէսի, Եփրատի ու Հոլանտայի գետերուն ստորին աւազանի դաշտավայրինները։ Ուրիշներ առենօք ծով կամ լիճ էին, յետոյ ցամքելով՝ դաշտավայրի փոխուած են, ինչպէս Հունգարիոյ դաշտավայրը, Գոնկոյի (Ափրիկէ) դաշտավայրը։ Կասպից ծովու եւ Արալ լճի շրջակայ հարթ երկիրներն ալ ժամանակաւ ծով էին։

Դաշտավայրիններու միջին բարձրութիւնն է ծովու մակերեւէն 200։ Բայց խորանիստ դաշտեր կան որ ծովուն մակերեւէն ցած են, ինչպէս Մեռեալ ծովունը 394մ., Տիբերիոյ լճին կամ Ցորդանանու 212, Կասպից ծովու եզերքի դաշտավայրը 26մ., և Հոլանտայի դաշտավայրը։

Լեռնադաշտեր. — Մէկ կողմէն իրենց բարձրութեամբ լեռներու, իսկ միւս կողմէ իրենց տարածութեամբ դաշտերու կը պատկանին լեռնադաշտերը։ Ասոնք գուն ուրեք միակերպ մակերես մը ունին. ոմանք բարձր են, կամ շրջապատուած լեռներէ եւ հոս ու հոն ցրուած հովիտներ ունին, ինչպէս Երանեան լեռնադաշտը։ Բերուի ու Պոլիվիոյ լեռնադաշտերը մասամբ մը կամ ամբողջովին ջրի հոսանքներէ զրկուած են։ Ուրիշներ միայն մէկ կողմէն կրթնած են լեռներու, եւ գետակները կամ իրենց կողերէն կը հոսին եւ կամ հոն կը լճանան։

Լեռնադաշտերու միջին բարձրութիւնն է 400 մեթր. բայց կան որ աւելի բարձր են, ինչպէս Պաւերիոյ 500-550, Ափրիկէի ներսի լեռնադաշտը 800-1200, Մեքսիկային 2200, Բոլիվիոյ (Հար. Ամերիկա) 2800, Տիպէթին, Հիմալայային ու Քուէն-Լունին մինչեւ 4000։

Լեռնադաշտերու օգտակարութիւնը. — Լեռնադաշտերը շատ մեծ կարեւորութիւն ունին, թէ՛ կլիմային վրայ կ'ազդեն, կամ կ'արգիլեն, եւ կամ կը դարձնեն ծովէն փչած հովերը, եւ ամպերը անձրեւի փոխել կուտան, եւ թէ՛ պատճառ կ'ըլլան որ երկրի մը փառնան ու փլորան զանազան տեսակներ կազմեն։ Կարծես լեռնադաշտն առանձին փոքր աշխարհ մըն է ցամաք երկրին մէջ իր կլիմայով, բուսականութեամբ, կենդանիներով ու բնակիչներով։ Նոյն իսկ միեւնոյն լայնութեան ստիճան ունեցող լեռնադաշտերն իրարմէ կը տարբերին իրենց կլիմային, բուսական ու կենդանական պէսպիսութեամբ։

Լեռներ. — Իրենց ձեւով ու կազմուածքով շատ կը տարբերին լեռները։ Ասոր պատճառներէն մէկն է հրաբուղխն որ կրնայ անջատել լեռնագօտիները, եւ կամ անջատ լեռներն իրարու միացնել։

Լեռներէն ոմանք քանակով գծուած ատղի մը պէս գրեթէ կանոնաւոր կ'երկարին եւ հետզհետէ կը բարձրանան։ Ասոնք են որ լեռնագօտի կը կոչուին։ Բարձր գագաթները կատար ու փոս, ցած տեղը կիրճ, անցք, կապան կ'անուանենք։ Կան ալ որ անհաւասար բարձրութիւններ կ'ընծայեն, թէեւ իրենց ուղղութիւնն ընդհանրապէս զուգահեռականէ որոնց միջեւ ու երկայնքը կ'երկարին իրենք, եւ կամ կողերնուն վրայ կը տարածուին հովիտները։ Կան ալ որ իրենց լայնութիւնը հաւասար է երկայնութեան եւ կամ անկէ աւելի. ասոնք կը կոչուին հաւսաւեւս. ինչպէս Նորուեկիոյ հարաւային լեռները։ Հաւսաւեւսները կը պարունակեն լեռնադաշտեր։ Ասոնք նախնական, ամէնէն առաջ կազմուած լեռներն են որոնք մթնոլորտի ազդեցութեամբ այն ձեւն առած են։

Լեռներու բարձրութիւնը քննելով՝ տեսնուած է սա երեւոյթը։ Ամէնէն բարձր լեռները Արեւադարձներու շրջակայները կը գտնուին, ինչպէս Խեցգետնի արեւադարձին (Հիւս. կիսագունդ) Կաւրիսանքար 8840 մ., Տարաակ (Գարագորում) 8619մ., Քուէն-Լուն 6819, եւ Այծեղջեր արեւադարձի (Հար. կիսագունդ) մօտերը՝ Սորադա (Անտեան) 6617, Սահամա (նոյն) 6415։

Լեռներու օգտակարութիւնը. — Թէեւ լեռները լեռնադաշտերու նման հովերը կ'արգիլեն, ամպերը կը խտացնեն, խոնաւութիւնը անձրեւի կը փոխեն, կլիմայի վրայ կ'ազդեն եւ իբրեւ պատնէշ կը պաշտպանեն երկիրները յարձակումներու դէմ, բայց դաշտավայրիններու պէս մարդոց չեն ընծայեր դիւրակեցութեան պայմանները։ Ասոր համար է որ նախաւոր քաղաքակրթութիւնը դաշտավայրիններու մէջ սկսած է, ինչպէս Եգիպտոս, Քաղդէաստան, Գանգէսի ու Եանձ-Ձէ-Քեանկի աւազանը։

12. ԿԵԱՆՔԸ ԵՐԿՐԱԳՆԴԻՍ ՎՐԱՅ

Երկրագնդիս վրայ արեւուն ջերմութեան ու մթնոլորտի խոնաւութեան ազդեցութեամբ կենսականութիւնը սկսաւ ու զարգացաւ հազարումէկ ձեւերով՝ մրգուզ որդէն մինչեւ մարդ, մամուռ մը բարձր խոտէն մինչեւ վիթխարի ծառը։

Երկրագնդի զանազան կէտերուն վրայ ցրուած բուսականութիւնն ու կենդանականութիւնը դիպուածով եղած չեն, այլ բնական օրէնքներու երկարաձիգ չղթայումներու հետեւանք են, ինչպէս պիտի տեսնուի ստորեւ։

Ա. Փլորա=Բուսականութիւն

Փլորա = Բուսականութիւնը գոյանալու եւ ապրելու համար քանի մը անհրաժեշտ պայմաններ պէտք են, օր. հանքային սնունդ, վերջապէս խոնաւութիւն, ջերմութիւն ու լոյս։

Օդին ազդեցութիւնը. — Բոյսերու այն մասն որ օդին մէջ, հողէն վեր կը գտնուի՝ մեծ քանակութեամբ թթուածին կը ծծէ. ստորերկրեայ մասն ատոր պէտք չունի։

Հողին ազդեցութիւնը. — Շատ զգալի է հողին ազդեցութիւնը բուսականութեան վրայ։ Կան բոյսեր որ իրենց յատուկ հողէն դուրս չեն ապրիր, ինչպէս չագանակենին բնակայծքարային հողի մէջ կրնայ ապրիլ. եթէ ուրիշ հողի մէջ անկուի՝ կը չորնայ։ Այսպէս բոյսերն ունին յատկանշական հողերը։ Ասով հանդերձ կլիման կը հակազդէ հողին. տաք ու խոնաւ կրային հողը բաւական է բոյսի մը ցուրտ երկրի մէջ, եւ խոնաւ երկրի մը մէջ չոր աւազը կրնայ աճեցնել բոյս մը։ Ասոր համար է որ Միջերկրականի մարզին կրային հողին մէջ յառաջ կուգան մշտադալար ծառեր։

Կլիմայի ազդեցութիւնը. — Ամենէն աւելի կլիման է որ կ'ազդէ բուսականութեան։ Եթէ լոյս, ջերմութիւն ու խոնաւութիւն չըլլան, ո՛չ օդին եւ ո՛չ հողին ազդեցութիւնը նշանակութիւն ունի։ Ամէն բոյս իր կլիման ունի։ Կան բոյսեր ալ որ չափաւոր քանակութեամբ տաքութեան պէտք ունին եւ չեն աճիր Հասարակածին մօտ։ Այն բոյսերն որ նուազ տաք կը սիրեն՝ կ'աճին լեռներու բարձունքին ու բեւեռային երկրամասին մէջ։ Այն բոյսերն որ սաստիկ տաքէ կ'ախորժին՝ Հասարակածային երկիրներու մէջ յառաջ կուգան։ Կան բոյսեր որ պայծառ լոյս եւ կամ մութ տեղեր կը սիրեն։ Լեռներու կողերուն, լեռնադաշտերուն եւ դաշտավայրերներու դիրքն ալ կ'ազդեն կլիմային, հետեւապէս բոյսերուն ալ։ Միջերկրականի մարզին մէջ լեռներու ստորոտն ու զառիթափներու վրայ յառաջ կուգան որթատունկ ու արմաւիք. մինչ գագաթներու մօտերը հազիւ կը տեսնուին Լապոնիոյ յատուկ բոյսերը։ Որթատունկը լայնութեան 50° անդին չանցնիր, չաքարեղեգը 38°, արմաւենին 36°, խահուէն ու գագաոն չեն կրնար հեռանալ Արեւադարձային երկիրներէն։

Բուսականութեան մարզերը. — Եւ որովհետեւ բազմաթիւ կլիմաներ կան, բուսականութիւնն ալ իր մարզերն ունի։

1. **Հասարակածային մարզ՝** հրատոչոր ու խոնաւ, ուր յառաջ կուգան Արեւադարձային անտառներուն ուռճացած ու վիթխարի ծառերը. 2. **Արեւադարձային գաւառներու մարզ.** 3. **Անապատային երկրամաս** ուր գուն ուրեք կ'անձրեւէ եւ բուսականութիւնը շատ աղքատ. 4. **Միջերկրականի մարզ՝** ձմեռը յորդառատ անձրեւ, ամառը բաւական տաք, միջին բարեխառնութիւն, մշտադալար ծառերու, ձիթենւոյ եւ լն. բնավայր։ 5. **Տափաստաններու երկրամաս,** հար. Ռուսաստանի, արեւմտեան Սիպերիոյ ու Մոնկոլիոյ խոտաւէտ դաշտավայրերն որ զուրկ են պտղատու ծառերէ, ցորենի մշակութեան շատ յարմար են։ 6. Բարեխառն գօտւոյ **Անտառային երկրամաս,** կլիման խոնաւ ու մեղմ՝ արեւմտեան Եւրոպիոյ մէջ, ու ցամաքային կլիմայ՝ արեւելեան Եւրոպիոյ մէջ։ 7. **Ծառազուրկ կամ դունդրաներու երկրամաս.** կլիման սաստիկ ցուրտ, ամառը կարճատեւ, ձմեռը երկար։

Մարդուն ազդեցութիւնը. — Քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ է որ մարդ կրցած է խորապէս ազդել բուսականութեան վրայ։ Տարաշխարհիկ բոյսերն ընտելացուցած են եւրոպական կլիմային, ինչպէս նախապէս Միջագետքի մէջ յառաջ եկած ցորենն ու գարին, Անատոլուի կերասը, Պարսկաստանի սալը, Հնդկաստանի լուբիան, Գանգէսի կիտրոնը, Չինաստանի դեղձն ու ծիրանը եւլն։ Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ աշխարհիս միւս մասերուն մէջ, ինչպէս Մ. Նահանգներու եւ Եգիպտոսի մէջ բամբակի մշակութիւնը, որթատունկի մշակութիւնը Բարեյոյսի ու Գալիֆոռնիոյ մէջ եւլն։

Բ. Փաունա = Կենդանականութիւն

Զանազան ազդակներ. — Բոյսերու նման անոնք ալ ունին իրենց յատուկ ազդակներն որոնց գլխաւորներն են 1. Կլիմայ, 2. Երկրին ձեւն ու հին բուսականութիւնը. 3. Իւրաքանչիւր երկրի հողային զանգուածը. 4. Արդի բուսականութիւնը։

Այս ազդակներու ամենէն կարեւորն է կլիման։ Արեւադարձային փաունան անհունապէս ճոխ եւ աւելի վիթխարի է քան ցուրտ երկիրներունը։ Արեւադարձային Ափրիկէ ու արեւադարձային Ամերիկա ընդհանուր գիծերու մէջ նոյն կլիման ունին եւ ծածկուած են մեծատարած անտառներով, բայց իրենց փաունան կը տարբերի։ Այս տարբերութիւնն երկրաբանական շրջաններուն մէջ երկրին զանազան ձեւերուն եւ կլիմային կրած ազդեցութեան հետեւանքն է։ Հաստատմեաններուն ազդեցութեան համար է որ Ամերիկայի Անտեանք ու Ապառաժ լեռներն ու իրենց հակառակեայն Ասիոյ Հիմալայա լեռներն իրարմէ տարբեր կենդանիներու տեսակներ ունին։ Վերջապէս երկրի մը բուսականութիւնը կը նպաստէ կենդանականութեան։ Խոտակերները յառաջ կուգան խոտաւէտ տեղեր։ Անտառոտ երկիրներու եւ դաշտավայրերու կենդանիներն իրարմէ կը տարբերին։

Կենդանիներն ալ փոխադարձաբար իրարու կ'ազդեն։ Ջեձէ կոչուած թունալից ճանճը Կեդր. Ափրիկէի ու հար. արեւելեան Ափրիկէի մէջ մահացու թշնամի է արջառին, ձիերուն եւ ուղտերուն։ Ուրիշ տեսակ ճանճ մըն ալ նոյն վնասը կը հասցնէ Բարակուայի մէջ։

Կենդանիներու մարզը. — Կենդանաբաններն երկիրս ութը կենդանական մարզերու բաժնած են. 1. **Հին ցամաքի բեւեռային մարզ,** 2. **Հիւս. Ամերիկայի մարզ, Հնդկական մարզ** (Հնդկաստան, հար. Չինաստան, Հնդկաչին ու Սոնտի կղզիներ). 4. **Եթովպական մարզ,** (Հար. Սահարա, հար. Արաբիա, Մադակասքար ու Մասքարենեան կղզիներ) 5. **Հար. Ամերիկայի մարզ** (Մեքսիկայի հիւս. կողմէն մինչեւ Հոռն Գլուխ) 6. **Աւստրալական մարզ** (Աւստրալիա, Նոր Զելանտա, Բոլինեզիա). 7 եւ 8 **Արջային ու Հակարջային բեւեռի մարզ**։

Արեւադարձային երկիրներու մէջ կենդանիներու տեսակները ճոխ ու վիթխարի են. առիւծ, փիղ, ռնգեղջիւր, գետաձի, մեծ կապիկներ, մեծ օձեր ու թունալից միջատներ։ Բարեխառն գօտին թէեւ զուրկ է տեսակներու ճոխութենէն ու յաղթանդամ կենդանիներէ, բայց ունի ընտանի անասուններ։ Դէպ ի բեւեռային շրջանակները կենդանիները բոյսերու նման սակաւաթիւ են, բաց ի սպիտակ արջէն որ սաստիկ ցուրտին դէմ կը պաշտպանուի իր մուշտակով։

---

13. ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՑԵՂԵՐ

Երկրագնդիս վրայ մարդկային ցեղին ցրուելու օրէնքը. — Ամենէն ետք մարդն է որ երեւցաւ երկրագնդիս վրայ երկրաբանական վերջին խաւէն ետք։ Իր պատմութեան արշալոյսը աւանդութիւններէ աւելի ժամանակակից գիտութեամբ լուսաբանուեցաւ։ Բարեխառն գօտւոյ մէջ արգաւանդ ու հաղորդակցութեան դիւրութիւն ընծայող երկիրներու մէջ մարդիկ աւելի խիտ են. գետեզրերն ու ծովեզերն ալ խիտ են բնակչութիւնները քան լեռնային երկիրներու եւ լեռնադաշտերու մէջ։ Մարդիկ ժանաւանդ հովիտներ փնտռած ու գացած են բնակելու համար։ Ասոր հակառակ Արեւադարձային երկիրներու մէջ դաշտերէն աւելի լեռնահովիտներն ու լեռնադաշտերը դիմած են, ինչպէս Մեքսիկա, Բերու եւայլն։

Մարդաբանական յատկանիշներ ու տիպարներ. — Մարդկային զանազան տեսակ ցեղեր կան, բայց իրենց մարդաբանական յատկանիշներով ըստ Պլումէնպախի 5 տիպարներու եւ ցեղերու կը բաժնուին։ Յատկանիշներն են գա-

գաւթին, քթին, ծնօտին ձեւը, հասակը, մազերուն յատկութիւնը, եւ մորթին, մազին ու աչքին գոյնը։

1. Սպիտակ=Կովկասեան ցեղ, ամենէն բարեձեւը։ 2. Մողոլ ցեղ։ 3. Խափշիկ։ 4. Պղնձամորթ։ 5. Մալեզեան։

Մարդ ամեն կլիմայի չի կրնար ընտելանալ. — Մարդն ալ բոյսերու եւ կենդանիներու պէս իր կլիմայն ունի։ Թէեւ Եւրոպացիները Գանատա, Աւստրալիա, Զիլի, Լա Բլադա, Հար. Պրազիլիա ու Հար. Ամերիկա բնակեցան ինչպէս նաեւ բարձրաւանդակներու կլիմաներուն, սակայն Անգլիացիք չկրցան վարժուիլ Հնդկաստանի, Հոլանտացիք Մալեզեան կղզիներուն, Պելճիգացիք Գոնկոյի, Ֆրանսացիները Սենեկալի ու Գերմանները արեւել. Ափրիկէի։

Բժշկական աշխարհագրութիւնը կը սորվեցնէ թէ կան հիւանդութիւններ որ բնիկներուն չեն վնասեր, բայց աղետաբեր են եւրոպացիներուն։

Քաղաքական կազմակերպութիւն. — Դարերու ընթացքին մէջ ժողովուրդներու քաղաքական կազմակերպութիւնը շատ բարեշրջումներ կրած է։

Նախնական շրջաններուն մարդիկ կ'ապրէին փոքր խումբեր կազմած. ատոնք պարագային համեմատ կը մնային կամ կը չուէին։ Այսպիսի կազմակերպութեան մէջ ո՛չ կառավարութիւն կայ, ո՛չ օրէնք եւ ո՛չ բարոյական։ Մարդ կ'ապրի միայն իրեն համար։ Կը զբաղի մերկ ու անզէն, եւ մարդակեր է։ Պուշմանները, Անտամանի, Նոր Կուինիոյ, Նոր Զելանտիոյ ու Աւստրալիոյ բնիկները դեռ այս աստիճանին ու ողորմելի վիճակին մէջ են։

Հետզհետէ ընկերակցութեան պէտքը շատ զգալի եղաւ, եւ այսպէս կազմուեցան նախ ընտանիք, յետոյ հրոսակները։ Բազմաթիւ հրոսակներ միանալով կազմեցին ցեղն որուն գլուխը կայ պետ մը։ Դեռ այս կեանքը կ'ապրին սեւամորթները, Մողոլները, Բոլինեզիացիները, Ամերիկայի բնիկներէն ոմանք եւ մանաւանդ Հոդենդոտներն ու Բադակոնացիները։

Դարեր անցնելէ ետք, ցեղերու կազմակերպութիւնը բարեշրջեցաւ։ Ամենէն զօրեղները, հարուստներն ու պատերազմիկներն առանձին խումբ մը կազմեցին, Դասակարգն ու վերջապէս կաստը կազմուեցան։ Այս դրութիւնը դեռ կը շարունակուի Հնդիկներուն ու Ճապոնցիներուն մէջ։ Միջին դարու աւատական դրութիւնն ալ գրեթէ նման էր ատոր։ Թէեւ հիմայ Չինաստանի մէջ կաստը ջնջուած է, բայց միայն մանտարինները կրնան մասնակցիլ կառավարութեան։

Կաստերը կազմեցին նուիրապետութիւն մը որուն գլուխը կը գտնուէր բացարձակ տէր մը. այս դրութիւնն ալ բարեշրջուելով իշխանութիւնը կեդրոնացաւ եւ զանազան ժողովուրդներ հաստատեցին կառավարութիւն մը որուն վեհապետը բացարձակ իշխանութիւն կը վարէ։

Բ. ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

Եւր. Թուրքիա, Պուլկարիա, Ռումէլի, Հերսէք-Պոսնա, Ասիական Թուրքիա ու Ափրիկեան երկիրները (Եգիպտոս ու Ղարպ Դրապլուս Թունուզ ու Ալճէրի) կը կազմեն ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆը։

Ա. ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ

1. Բնական տեղեկութիւն

Դիրք. — Պալքանեան ցամաքակղզին որուն կեդրոնական ու արեւելեան մասը կը գրաւէ Եւրոպական Թուրքիա՝ ուրանչելի դիրք մ'ունի Ասիոյ ու Եւրոպիոյ միջեւ։ Իր լեռներու, գետերու, հովիտներու, թերակղզիներու բռնած ուղղութեամբ կը յառաջանայ կարծես Ասիոյ հետ կցուելու համար։ Թո՛ղ որ Ասիոյհետ միացած է ընդծովեայ։

Ծովեզերք. — Սեւ ծովու եզերքը կ'սկսի Մանկալայի հարաւային կողմէն ու կը վերջանայ Փողազ-քոյի, Եմինէ հրուանդանէն քիչ մը հեռու։ Տեղ տեղ ծամածուռ է. նշանաւոր ծոցն է Վառնայինն որ երկու հրուանդաններով կը պաշտպանուի հիւսիսային սաստկաշունչ հովերուն դէմ։ Անկէ դէպ ի հարաւ անչափ խորշեր կը ձեւանան ինչպէս Պուրկասի ու Միտիայի։

Վոսփորը = «Եղան անցք» = Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՆԵՂՈՒՑ որ Ասիան Եւրոպայէն կը բաժնէ ու Սեւ ծովը Մարմարայի հետ կը միացնէ՝ եօթ ոլորտք ունի. ատոր իւրաքանչիւր ափը կը բարձրանան հրուանդաններ խորշերով եզերուած։ Երկայնութիւնն է 27 քլմ., լայնութիւնը 550—4500մ., խորութիւնը 27—30մ.։ Արագասահ հոսանք մը անդադար կը կտրէ կ'անցնի Վոսփորը՝ Մարմարա բերելով Սեւ ծովու ջուրերը ուր կը թափին Տոն, Տնիեբեր, Տնիեսդեր ու Դանուբ։ Վոսփորը գետի մը կը նմանի անհաւասար եզերքներով։

Մարմարա=Պրոպոնտիս (25,000 քլմ. տրծ.) կը պարունակէ Իշխանաց-կղզիներն որ ցրուած են դէպ ի հիւս. արեւելք։ Կեդրոնը կը գտնուի Մարմարա կղզին որուն անունով կոչուած է ծովը։ Մարմարայի հիւս. եզերքն ուղղաձիգ է։

Չանագ-գալէ = Դարդանէլ = Հելլեսպոնտոս որ Մարմարան կը միացնէ Արքիպեղագոսի՝ երկայնութիւնն է 75 քլմ. ու լայնութիւնը 1,800 — 7,600մ., խորութիւն 50—60մ.։

Դարդանելի արեւմտեան կողմը կ'երկարի Կելիպոլուի թերակղզին, անկէ անդին յաջորդաբար կը ձեւանան Սարոսի ու Էնոսի ծոցերը, Տետէաղաճի, Դաւալայի ու Որփանոյի խորշերը, Այնորոզ = Ս. լեռ թերակղզին ուր կ'երկարի Աթոս լեռը, Լակոս ու Գասանդրա թերակղզին համանուն ծոցերով։ Այս վերջինին ու Սալոնիկի միջեւ կը բացուի Սելանիկի խոր ծոցը որուն եզերքը լեռնոտ է. վերջապէս Վոլոյի ծոցն որուն հարաւային կողմը պաշտպանուած է թերակղզիով մը։

Արեւմտեան եզերքն ալ ծամածուռ է. Յոնիականէն կը ձեւանան ծոցեր որոնց գլխաւորն է Արդայի ծոցը։

Կղզիներ. — Արքիպեղագոսի հիւս. կողմը, ցամաքին մօտ ցրուած են Թասոս (192 քլմ. տրծ.) ուր կան անտառոտ լեռներ, Սամոթրակէ (170 քլմ. տրծ.), լեռնային, Իմպրոս (220 քլմ. տրծ.), նմանապէս լեռնային, Լիմնոս = Ստա-

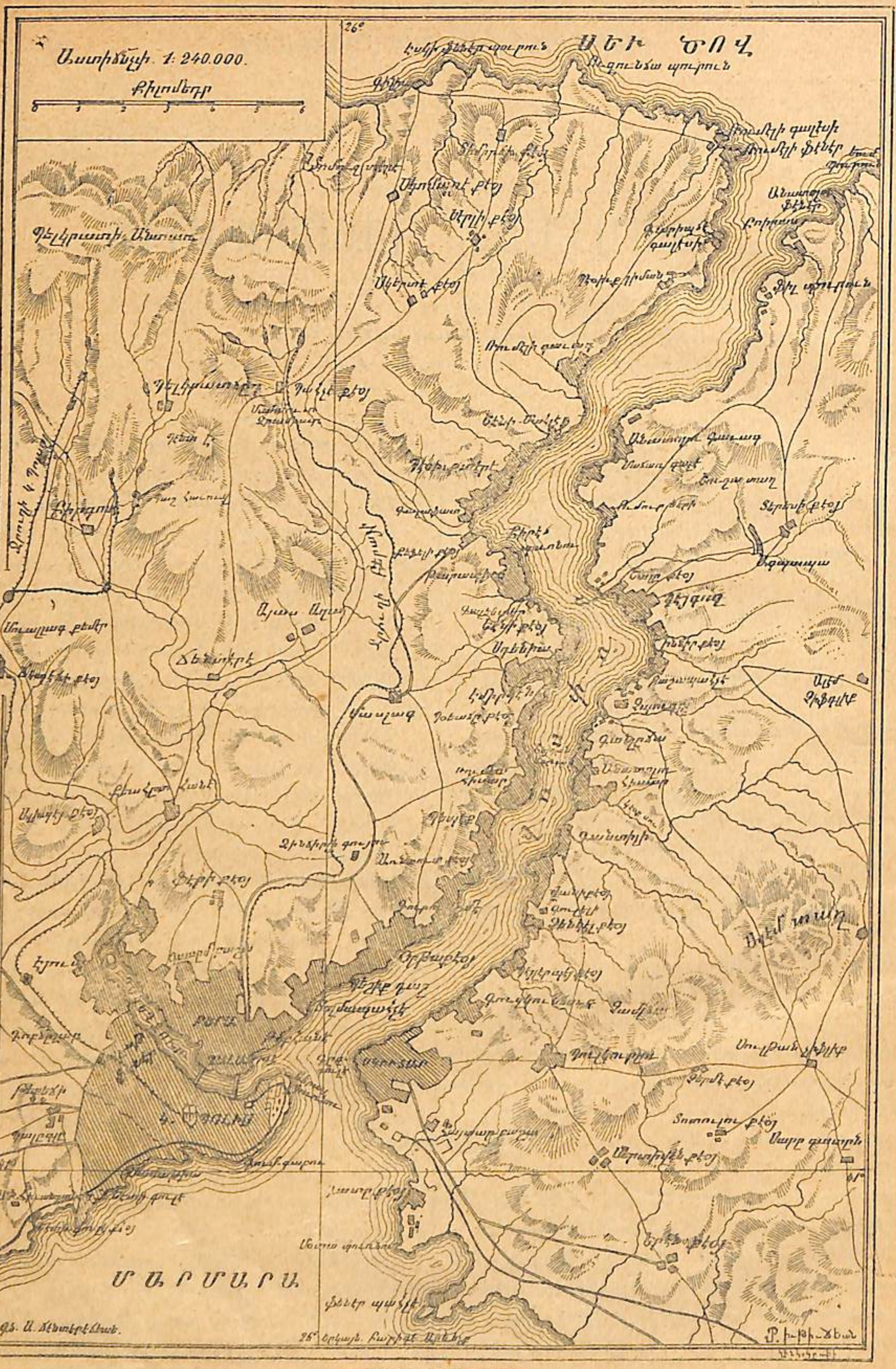

Կ. ՊՈԼԻՍ ՈՒ ՎՈՍՓՈՐ

լիճին (440 քլմ. արծ.) ուր կը ձեւանան խոր խորշեր։ Իմպրոս ու Լիմնոս հրաբխային են։ Հարաւային կողմը, Միջերկրականի մէջ Կրետէ՝ որուն հիւս. կողմը կան հրուանդաններ եւ ձեւացած են խորշեր ու խոր ծոցեր։ Կղզւոյն մէջ արեւմուտքէն արեւելք կ'երկարի բարձր լեռնագօտի մը բազմաթիւ ճիւղերով։

Հողագրութիւն. — Պալքանեան ցամաքակղզւոյն կեդր. մասը 500-600մ. բարձր երկիր մըն է ուր կը չահապետեն 2500—3000մ. բարձր լեռնագօտիներ։ Այս երկիրն է Գոսովայի դաշտավայրը։ Այս կեդր. մասին եզերքը կը տարածուին երեք լեռնային երկիրներ։

Ջրագրութիւն. — Եւրոպական Թուրքիա երեք աւազան ունի.

1. Դանուբի աւազան. — Իսքեր կ'իջնէ Ռիլոյէն, կ'անցնի Սոֆիայէն. Եանդրա՝ Կապրովայէն ու Դռնովայէն։ Սեւ ծով կը թափին Բրաւաշի (Վառնա) ու Գամչըգ։

2. Արխիպեղագոսի աւազան. — Մարիծա (480 քլմ) կ'իջնէ Վիդոշէն, կ'անցնի Թաթար Պազարճըգէն, Ֆիլիպպէէն, Տիմոդիգաէն ու Ֆերեճիքէն։ Մինչեւ այս վերջին քաղաքը նաւարկելի է Մերիճ=Մարիծա։ Երկաթուղին Մարիծայի հովիտէն անցնելով՝ Կ. Պոլիս կը միացնէ Արեւմուտքի հետ Սոֆիա — գիծով։ Մարիծա բազմաթիւ գետակիցներ ունի որոնց մէջ նշանաւոր են Դունճա որ կ'իջնէ Ռոդոփեա կիրճէն, Արտա կը բղխի Դոսպատ լեռնէն (Տօսբատ) ու Էրկինէ սու=Զարլու։ — Ստրումա=Ստրիմոն կը բղխի Վիտոշէն, Սերէսի մօտ կը կազմէ Դաքինոս լիճն ու կը թափի Որֆանոյի ծոցը։ — Վարտար=Աքսիոս Գոսովայէն կը բղխի, կ'անցնի Սկիւպէն։—Ինճէ-Գարասու կ'իջնէ Կրամոս լեռներէն։

3. Արեւմտեան աւազան.— Արեւմտեան աւազանին գետերն աննշան են. Ադրիականը կը թափին Տրին (350 քլմ.) որ երկու ճիւղ ունի, Սպիտակ Տրին որ հիւսիսէն կ'իջնէ՝ կը թրջէ Իբէքը եւ կ'անցնի Բրեզրէնէն և Սեւ Տրին որ կը բղխի Օխրիտա լիճէն։ Այս երկու ճիւղերը միանալով՝ Տրին կը դառնայ դէպի արեւմուտք, կը կտրէ կ'անցնի 1000 մ. բարձր ժայռերով շրջապատուած կիրճերէն եւ ձեւացնելով բազմաթիւ ջրվէժներ՝ կը հոսի ճախճախուտներու մէջ։ Լայն գետաբերան մը ունի ուր կը թափի Պոյանա գետն որ կ'իջնէ Շգոտրայի լիճէն։

Արեւմտեան աւազանին մէջ են Շգոտրայի, Եանեայի, Բրեզպայի ու Օխրիտայի լիճերը։

Բ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Վարչական բաժանում. — Օսմանեան կայսրութիւնը կը պարունակէ 32 վիլայէթ=կուսակալութիւն, 94 սանճագ=նահանգ, 560 գազա=գաւառ, 1282 նահիյէ=գաւառակ, 60,317 գիւղ։

Ասոնցմէ զատ են իշխանապետութիւններն ու իրենց պարունակութիւնները։

1. ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ

1. Կ. Պոլիս—Կուսակալութիւն

Սահման. — Կ. Պոլիս կուսակալութիւնը կը տարածուի Սեւ ծովուն, Մարմարա ծովուն եւ Էտիրնէ կուսակալութեան միջեւ։

Վարչական բաժանում. — Կ. Պոլիս կուսակալութիւնը կը պարունակէ երեք սանճագներ. Սթամպոլ, Սկիւտար, Բերա=Պէյօղլու, եւ կը բաժնուի 10 տաիրէի=Թաղապետական շրջանակի. 1. Սուլթան Պայազիտ, 2. Սուլթան Մեհեմմէտ, 3. Ճերահ Բաշա, 4. Պեշիքթաշ, 5. Եդիքէօյ, 6. Պէյօղլու=Բերա, 7. Պէօյիւք տերէ, 8. Անատոլու Հիսար, 9. Սկիւտար, 10. Գատըքէօյ։

Կ. Պոլսոյ քաղաքապետութենէն ուղղակի կախում ունին սա՛ գաւառները.

1. Եւրոպական մասին մէջ Քիւչիւք-Չեքմէճէ=Մագրիքէօյ։

2. Ասիական մասին մէջ Ատալար (4 կղզիները՝ Բրինկիպոյ, Հալքի, Բրոդի ու Անդիկոնի), Կեպզէ, Դարդալ, Պէյգոզ, Շիլէ։

Քաղաքներ. — Կ. Պոլիս Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաքը Վոսփորի նեղուցին ու

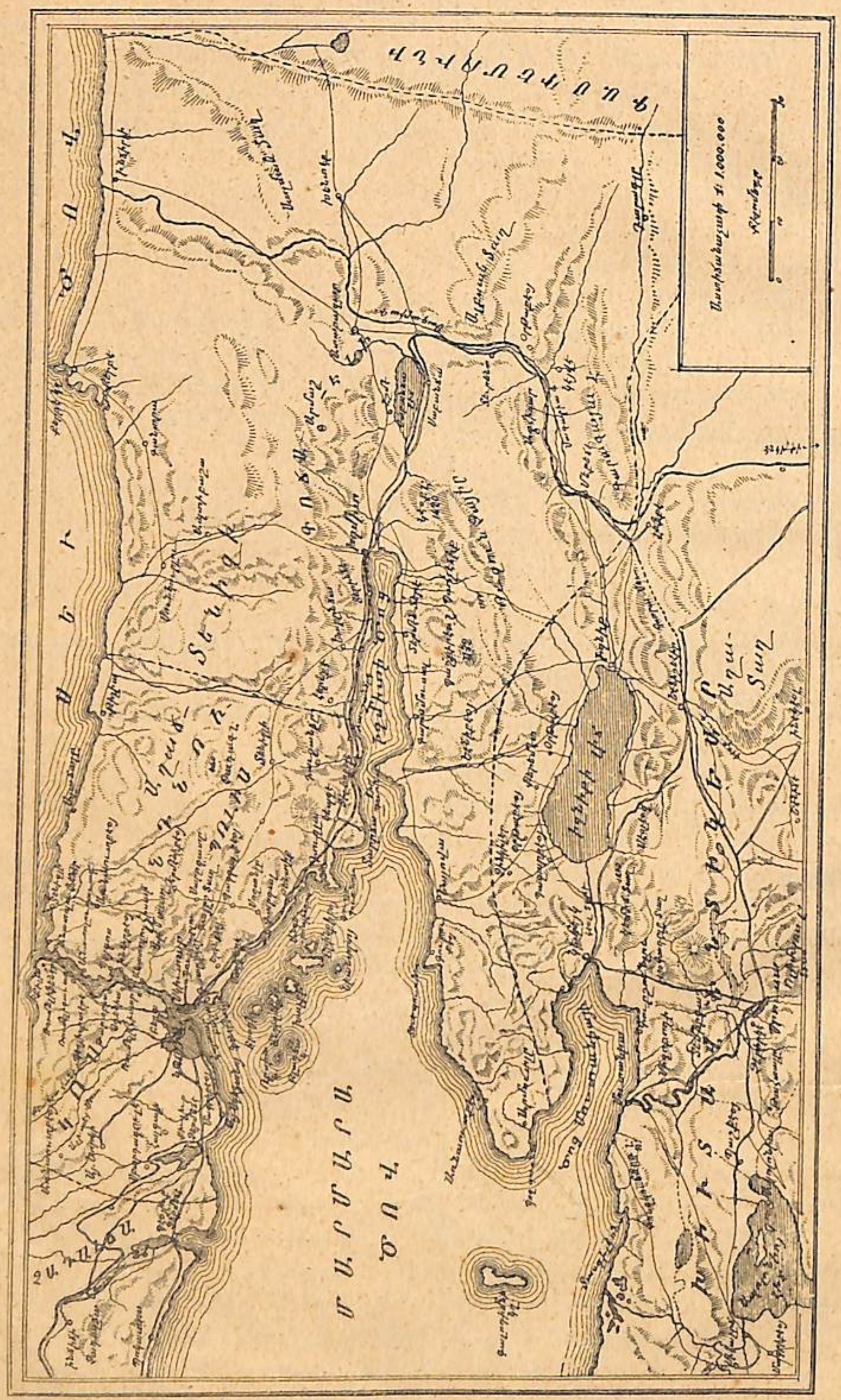

Մարմարայի եզերքը։ Դիրքն եղական, եւ ընդարձակ, սքանչելի ու վաճառաշահ նաւահանգիստ։

Բուն քաղաքն որ Ստամպոլ կը կոչուի՝ կը բարձրանայ եօթ բլուրէ ձեւացած գարաւանդի մը վրայ եւ Բերա — Ղալաթիայէն կը բաժնուի Ոսկեղջիւր ծոցով։ Նշանաւոր են սա՛ շէնքերը իր հնութիւն. Եսի-Գուլէ=Եօթն աշտարակները, Զարպհանէ=Փողերանոց, Պին պիր տիրէք=Ջրամբարներ՝ այժմ ցամքած, Աք սէրայ=Կրկէս, ձիարձակարան ուր կայ եգիպտական կոթող մը, Չեմպերլի դաշ=Կոստանդիանոսի սիւնը, Աւրէթ պազար=Արկադիոսի սիւնը, Գըզ դաշ=Մարկիանոսի սիւնը, եւայլն։ Նշանաւոր են մանաւանդ Այա Սոֆիայի, Սուլթան Ահմէտի, Սուլթան Պայազիտի, Սուլթան Մեհմէտի, Սուլթան Սելիմի, Օսմանիյէ ու Սիւլէյմանիյէ մզկիթներն ու կայսերական թիւրպէները=դամբարանները։

Կ. Պոլսոյ եւրոպական արուարձաններուն մէջ նշանաւոր են Քեաղտհանէ՝ Ոսկեղջիւրի խորը հովտի մը մէջ։ Վոսփորի երկայնքը ցրուած են Պեշիկթաշ, Օրթաքէօյ, Առնաւուտքէօյ, Պեպէք, Ռումելի Հիսար (ուր կայ Ֆաթիհ Սուլթան Մեհէմմէտէն շինուած հին դղեակ մը,) Ենիքէօյ, Թարապիա ու Պիւյիւքտէրէ ամարանոցները։

Ասիական արուարձաններուն մէջ են Տուզլա, Կեպզէ, Հայտար Փաշա՝ Անատոլուի երկաթուղւոյն մեկնակէտը, Գատըքէօյ, Սկիւտար որ առանձին քաղաք է, Պէյլէրպէյ ուր կան հոյաշէն կայսերական պալատ ու մզկիթ, Անատօլու Հիսար՝ նշանաւոր իր բերդովը, Գանլըճա։

Չաթալճա—Սանճագ

Վարչական բաժանում. — Չաթալճա ինքնուրոյն սանճագ մըն է եւ կը պարունակէ սա՛ գաւառները. Չաթալճա, Սիլիվրի ու Պիւյիւք Չէքմէճէ։

Քաղաքներ. — Չաթալճա՝ նշանաւոր իր գինւոյ, արմտիքի, պանիրի ու ձուկի առեւտրով. — Սիլիվրի՝ փոքր նաւահանգիստ Մարմարայի եզերքը։

Այս սանճակին մէջ է Տէրքոս նահիյէն որուն լճին ջուրերը մայրաքաղաքը բերուած են։

2. Էտիրնէ—Կուսակալութիւն

Սահման. — Էտիրնէ կուսակալութիւնը կը տարածուի Արեւելեան Ռումելիի, Սեւ, Մարմարա ու Եգէական ծովերուն եւ Սելանիկ կուսակալութեան միջեւ։

Վարչական. — Էտիրնէ կուսակալութիւնը կը բաժնուի սա սանճագներուն.

1. Էտիրնէ. — Գաւառներ. Էտիրնէ, Հաւսա, Ուզուն Քէօփրի, Մուստաֆա Փաշա, Տիմէտոքա, Օրթաքէօյ, Գըրճալի, Ճիսրը Էրկենէ։
2. Կիւմիւլճինէ. — Գաւառներ. Կիւմիւլճինէ, Սուլթան Եէրի, Ախը Չելեպի, Իսքեճէ=Քսանթի, Էյրի տերէ, Տարը տերէ։
3. Գըրգ-Քիլիսէ. — Գաւառներ. Գըրգ-Քիլիսէ, Վիզէ, Պապա Էսկի, Լիւլէ Պուրկազ, Դեմոլոյ, Անգարոլ, Միտիա.
4. Տէտէ-Աղաճ. — Գաւառներ. Տէտէ-Աղաճ, Ենոզ, Սոֆուլու։
5. Կելիպոլու. — Գաւառներ. Կելիպոլու, Շարքէօյ, Միւրեֆթէ, Քեշան, Անէապատ։
6. Թէքֆուրտաղ. — Գաւառներ. Թէքֆուրտաղ, Չորլու, Մալկարա, Հայրապոլու։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Էտիրնէ կուսակալանիստ՝ Մարիձա ու Թունճա գետերուն խառնուրդը. երբեմն կայսրութեան մայրաքաղաք (1366—1453), ունի փառաւոր մզկիթներ, ջրամբարներ, պազար, մանարաններ, շայաք, մարոկենի=սախտիան, աղօրիքներ, վարդի իւղ։ — Թէքֆիրտաղ=Ռոտոսթօ՝ Մարմարայի եզերքը՝ նաւահանգիստ։ — Կելիպոլու՝ Չանագ-գալէի նեղուցին եզերքը, Մարմարա ծովուն բերանը, ունի բերդ ու կաշի — Գըրգ-Քիլիսէ՝ կարագ, գինի, պանիր, ծխախոտ։ — Կիւմիւլճինէ՝ անուանի է տօնավաճառը։ — Տիմոթէգա՝ բրուտեղէն ու մետաքսեղէն։ — Չորլու՝ վաճառաշահ քաղաք։ — Իսքէճէ՝ ծխախոտ։ — Տէտէ-Աղաճ՝ բերդ, արմտիք, մորթ։ — Միտիա՝ Սեւ ծովուն եզերքը նաւահանգիստ, ունի վառելափայտ, ածուխ։ — Մալկարա՝ հողագործական կեդրոն։

3. Սելանիկ—Կուսակալութիւն

Սահման. — Էտիրնէ կուսակալութիւնը կը տարածուի Էտիրնէ, Գոսովա ու Մանասթըր կուսակալութեանց ու Եգէական ծովուն միջեւ։

Վարչական բաժանումներ. — Կը բաժնուի երեք սանճագի.

1. Սելանիկ. — Գաւառներ. Սելանիկ, Ստրումձա, Այնորոզ, Թիքուէշ, Դոյրան, Աւրէթ-Հիսար, Գաթերին, Գարաֆերիյէ, Քէօփրիւլիւ, Կեւկելի, Քեսանդրա, Լանգազա, Վոտինա, Ենիճէ-Վարտար։

2. Սերէս. — Գաւառներ. Սերէզ, Բեդրիչ, Դեմիր Հիսար, Ճումայի Պալա, Զիհնէ, Ռազլըգ, Մենլիք, Նեւրոգոփ։

3. Դրամա. — Գաւառներ. Դրամա, Պրաւիշդէ, Սարը-Շապան, Գաւալա, Րոյճուզ,

Գլխաւոր քաղաքներ. — Սելանիկ՝ կուսակալանիստ, համանուն ծոցին խորը, Եւրոպական Թուրքիոյ ամէնէն վաճառաշահ նաւահանգիստը մայրաքաղաքէն ետք. կ'արտադրէ բամպակ, մետաքս, բուրդ, արմտիք, ծխախոտ, եւայլն։ — Սերէս՝ նշանաւոր տօնավաճառ, բրինձ, բամպակ, կնիւնապատ չիչ։ — Գաւալա՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ, ծխախոտ, բամպակ, արմտիք։ — Ստրումիձա՝ ջերմուկներ։ — Դրամա՝ ծխախոտ, բրինձ, բամպակ։ — Նեւրոգոփ՝ բերդաքաղաք։ — Դեմիր Հիսար՝ երկաթի հանք։ — Սարը-Շապան՝ ծխախոտ։ — Այնորոզ ունի 20 վանք, 11 գիւղ, ուր կ'ապրին 6000է աւելի վանականներ։

Դ. Մանաստր–Կուսակալութիւն

Սահման. — Այս կուսակալութիւնը կը տարածուի Կոսովա, Սելանիկ ու Եանինա կուսակալութեանց միջեւ։

Վարչական բաժանում. — Կը բաժնուի 5 սանճագի.

1. Մանաստր. — Գաւառներ. Մանաստր, Բերլեբէ, Ֆլորինա, Օխրիտա, Գրչովա։

2. Սերֆիչէ. — Գաւառներ. Սերֆիչէ, Գոզանա, Ճումաա=Գայալար, Նասլիչ, Ալասոնիա, Քերեպինա։

3. Տեպրէ. — Գաւառներ. Տեպրէ, Մադ, Տեպրեզիր, Ռագգալար։

4. Էլպասան. — Գաւառներ. Էլպասան, Կրամէչ, Բեբլին։

5. Կէօրիճէ. — Գաւառներ. Կէօրիճէ, Քեսարիէ, Գոլոնիէ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Մանաստր՝ կուսակալանիստ. ազօրիքներ, ասուեղէն, զինուորական վարժարան։ — Տեպրէ՝ ճարտարագործութիւն։ — Բերլեբէ՝ տօնավաճառ։ — Կէօրիճէ՝ արուեստներ։ — Օխրիտա՝ համանուն լճին եզերքը. կաշի, ձուկ, եւ շրջակայները կան արծաթի, ծծումբի, պղնձի հանքեր։ — Էլպասան՝ ծծմբային ջերմուկներ։

Ե. Կոսովա–Կուսակալութիւն

Սահման. — Կոսովա կուսակալութիւնը կը գտնուի Սելանիկի, Մանաստրի, Գարատաղի ու Պոսնայի միջեւ։

Վարչական բաժանում. — Կը բաժնուի 6 սանճագի.

1. Ըսկիւպ. — Գաւառներ. Ըսկիւպ, Գոչանա, Գարատովա, Գումանովա, Րատովիշտէ, Օրխանիյէ, Քէօփրիւլի։

2 Բրեշթինա. — Գաւառներ. Բրեշդինա, Միդրովիձա, Վըլճեդրին, Կէյլան, Բրեշովա։

3. Սենիչէ. — Գաւառներ. Սենիչէ, Գոլաշինիգիր, Ենի-Վարոշ, Ագովա։

4. Իբէք. — Գաւառներ. Իբէք, Եագովա, Պերանա, Կուսինէ, Դերկաւեշտէ։

5. Դաշլըճա. — Գաւառներ. Դաշլըճա, Բիրեբոյ։

6. Բրիզրէն. — Գաւառներ. Բրիզրէն, Գալգան-տելէն=Կաստիւար, Լումա։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Ըսկիւպ՝ կուսակալանիստ՝ Վարտար գետին եզերքը. վաճառաշահ քաղաք, նշանաւոր է կաշին։ Բրիզրէն՝ վաճառաշահ քաղաք, ունի գղեակ։ — Իբէք՝ Գարատաղի կողմերուն ամէնէն վաճառաշահ քաղաքը, ունի մետաքս, պտուղ, ծխախոտ։ — Բրեշդինա՝ արմտիք, մորթ, գինի։ — Միդրովիձա՝ երկանի քարահանք։

Զ. Շգոտրա–Կուսակալութիւն

Սահման. — Շգոտրա կուսակալութիւնը կը գտնուի Գարատաղի, Ադրիականի, Եանինայի ու Գոսովայի միջեւ։

Վարչական բաժանումներ. — Կը բաժնուի 2 Սանճագի.

1. Շգոտրա. — Գաւառներ. Շգոտրա, Լէշ, Ագչէ-հիսար, Մերտիդ, Դուզ, Բուգա։

2. Դրաչ. — Գաւառներ. Դրաչ, Դիրան, Գաւայա, Շայագ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Շգոտրա՝ կուսակալանիստ, համանուն լճին եզերքը. ունի զէնքի ու բրդեղէնի գործարաններ։ — Դրաչ՝ նաւահանգիստ Ադրիականի եզերքը. հոս խարխուլ կը նստէ աւստրիական Լոյտը։ — Լէշ=Ալեսիոյ՝ փոքր նաւահանգիստ. — Դիրան՝ երբեմն նշանաւոր։

Է. Եանինա Կուսակալութիւն

Սահման. — Այս կուսակալութիւնը կը տարածուի Շգոտրայի, Յոնիական ու Ադրիական ծովերուն ու Մանաստրի միջեւ.

Վարչական բաժանումներ. — Կը բաժնուի 4 սանճակի.

1. Եանինա. Գաւառներ. Եանինա, Այտոնադ, Ֆիլիադ, Մեծովա, Գոնիձա, Լեսգովիք։

2. Երկերի. — Գաւառներ. Երկերի, Գաւդրոյ, Դեբէ-Տելէն, Տելուինոյ, Բրեմեդ, Բոգոն, Խիմարա։

3. Պերատ. Գաւառներ. Պերատ, Աւլոնա, Սքրապար, Լուշնա.

4. Բրեւեզա. — Գաւառներ. Բրեւեզա, Մարգելիչ, Լորոս։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Եանինա՝ կուսակալանիստ, համանուն լճին եզերքը. երբեմն նշանաւոր՝ ոսկեթել բանուածք, մարոքենի, մետաքսեղէն, կտաւեղէն։ — Երկերի՝ ծխախոտ։ — Պերատ՝ ձէթ ու գինի։ — Բրեւեզա՝ Արդայի ծոցին բերանը նաւահանգիստ ու բերդաքաղաք. կ'արտադրէ ձէթ ու ձիթապտուղ։ — Բարկա՝ նաւահանգիստ։ — Աւլոնա՝ նաւահանգիստ, կ'արտադրէ ձէթ, մորթ, աղ, ցորեն ու ասֆալդ։ — Բրեմեդի՝ գինի։

ՀԵՐՍԷԳ-ՊՈՍՆԱ

Գլխաւոր քաղաքներ. — Հերսէք ու Պոսնա 2 գաւառներ են։ Պոսնայի գլխաւոր քաղաքներն են Պոսնա-Սերայ=Սերայեւոյ նշանաւոր են գործիքները, պղինձները ու գինին. Զվոռնիք՝ ատաղձ, կապար։ — Պանեալուգա՝ ջերմուկներ։ — Հերսէքի գլխաւոր քաղաքն է Մոսդար՝ գինի, բրդեղէն, կորոց։

ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ

Սահման. — Պուլկարիա որ Օսմ. գերիշխանութեան տակ իշխանապետութիւն մըն է՝ կը գտնուի Դանուբ գետի, Սեւ ծովու, Ռումէլիի, Գոսովայի ու Սերպիոյ միջեւ։

Վարչական բաժանումներ — Կը բաժնուի 12 գաւառներու. — Սոֆիա, Ռուսճուգ, Վառնա, Դռնովա, Շումլու, Վիտին, Քէօսդէնտիլ, Բլեւնա, Վրածա, Լովաճ, Ռազկրատ, Սիլիստրէ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Սոֆիա՝ իշխանանիստ քաղաք Վիդոշ լերին ստորոտը, ջերմուկներ, կաշի, ծխախոտ, մետաքսեղէն։ — Ռուսճուգ՝ Դանուբի եզերքը բազմաթիւ ըլուրներու վրայ՝ նաւահանգիստ, ծխախոտ, բրուտեղէն, մարոքենի, ասուեղէն, բրդեղէն։ — Վառնա՝ Սեւ ծովուն եզերքը վաճառաշահ նաւահանգիստ կ'արտածէ արմտիք։ — Շումլա՝ մեծ բերդաքաղաք, մետաքսեղէն, երկաթեղէն ու պղնձեղէն։ — Դռնովա՝ ասուեղէն, բրդեղէն ու մըրգօղի։ — Վիտին՝ Դանուբի եզերքը բերդաքաղաք։ — Բլեւնա՝ ամուր քաղաք։ — Կապրովոյ՝ Գզանլըգի ճամբուն վրայ, Պալգաններու ստորոտը, ճարտարարուեստ քաղաք։ — Սամաքով՝ երկաթի հանք։ — Քէօսդէնտիլ՝ երկաթ, ոսկի, արծաթ ու ջերմուկներ։

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՌՈՒՄԷԼԻ

Սահման. — Կը գտնուի Պուլկարիոյ, Սեւ ծովու եւ Էտիրնէի միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 5 գաւառի. Ֆիլիպէ, Էսքի-Զաղրա, Պուրկազ, Խասքէօյ, Իսլիմիէ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Ֆիլիպէ=Բլովտիվ 5 բլուրներու վրայ, կ'արտադրէ գինի, բրինձ, մետաքսեղէն, բամպակեղէն ունի մեծ տօնավաճառ։ — Իսլիմիէ՝ Դունճայի մէկ գետակին եզերքը, ասուեղէն, մետաքս, գինի, վարդի իւղ։ — Էսկի-Զաղրա՝ ցորեն. տօնավաճառը նշանաւոր է։ — Թաթար Պազարճըգ՝ բրինձ ու հանքային ջերմուկներ։ — Գզանլըգ՝ Պալգաններուն ստորոտը, վարդի եղի կեդրոն, ընկոյզ ու ընկոյզի փայտ։ — Պուրկազ՝ նաւահանգիստ,

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ

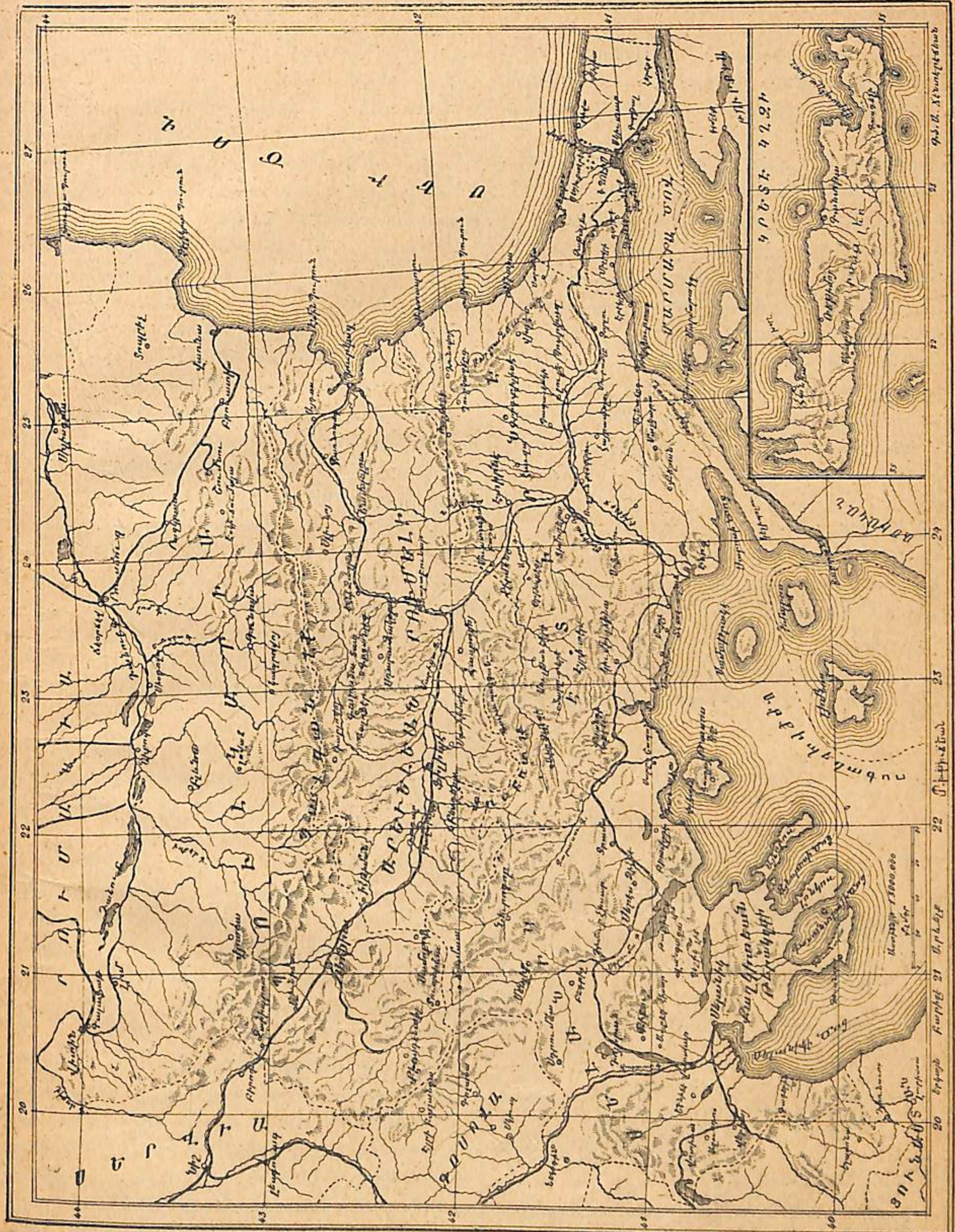

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ

արմտիք, բուրդ, կարագ: — Պեշովա՝ Կ. Պոլիս — Սոֆիա երկաթուղւոյ կայարան: — Եանպոլու՝ Տունճայի եզերքը: — Խասքիոյ՝ մեծ տօնավաճառ:

Տնտեսական. — Պուլկարիա ու Արեւելեան Րումելի հողագործական երկիրներ են: Սեւ ծովու եզերքէն ու Դանուբ գետեզրին քանի մը ճախճախուտ մասերէն զատ, կլիման առողջ է. ձմեռը ցուրտ ու երկար Պալքաններուն պատճառաւ. ամառը բարեխառն. բաղդատմամբ աւելի տաք հարաւային կողմը:

Երկրին հարստութեանց մէկն է արմտիքը. պտղատու ծառեր կան մանաւանդ Արեւելեան Րումելիի մէջ. որթատունկ՝ կեցը. Պալքաններու մէջ. վարդենի՝ Արեւելեան Րումելիի ու Պուլկարիոյ բարձր հովիտներուն մէջ, մանաւանդ Գզանլըգ, Ֆիլիպպէ, Զաղրա: Ծխախոտ՝ գրեթէ ամէն տեղ: Անտառ՝ Ռոտոպ, Րիլոյ ու Պալքան լեռները: Կենդանական հարստութիւնը կը կազմեն գոմէշ, ոչխար, այծ: Ձկնորսութիւնը՝ Դանուբի մէջ:

Ճարտարարուեստն այնչափ ծաղկած չէ, եւ Հանքերու շահագործումը բաղձացուածին չափ չէ:

Կ'արտածէ երկրագործական բերքեր, բուրդ, արջառ, մորթ, պանիր:

ԿՐԵՏԷ:

Վարչական. — Կրետէ որ Միջերկրականի մեծագոյն կղզիներէն մէկն է՝ կը բաժնուի 5 սանճագի. Հանիա, Սֆաքիա, Ռեթիմոյ, Գանտիա ու Լասիթ:

Գլխաւոր քաղաքներ. — Հանեա՝ Սուտայի ծոցին եզերքը. օճառ, ձէթ, նարինջ, լիմոն: Գանտիա՝ երբեմն նշանաւոր նաւահանգիստ. օճառ: — Ռեթիմոյ՝ խողկայրին, օճառ: — Սուտա՝ աղահանք:

Գ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Հողագործութիւն. — Եւրոպական Թուրքիոյ գրեթէ բոլոր գաւառներն ալ գերազանցապէս հողագործական երկիրներ են, եւ իրենց այլազան կլիմայով, արգաւանդ ու ոռոգուած հողերով Բարեխառն գօտւոյ ամէն բերք յառաջ կը բերեն:

Անտառներ. — Եւրոպական Թուրքիոյ անտառախիտ տեղերն են Սելանիկ, Մանաստր, Գոսովա ու Շգոտրա որ կ'արտադրեն շինութեան փայտի ազնիւ տեսակներ, կաղնեփայտ, գերան, տախտակ, եայլն:

Արմտիք. — Եւրոպական Թուրքիա բեղմնաւոր է արմտիքով. առատօրէն ցորեն կ'արտադրեն Էտիրնէ, Սելանիկ, Մանաստր կուսակալութիւնները, իրենց՝ Մարիձա, Ստրումա, Վարտար գետերուն ստորին դաշտագետիններու եւ Շգոտրա կուսակալութեան մէջ:

Որթատունկ. — Մեծ յաջողութեամբ յառաջ կու գայ Էտիրնէ ու Սելանիկ կուսակալութեան մէջ և ուրիշ տեղեր. համբաւաւոր են Սելանիկի ու Էտիրնէի գինիները:

Ձիթենի. — Եւրոպական Թուրքիոյ Ադրիականի եզերքն ու հարաւային կողմերը մեծատարած ձիթաստաններ կան: Համբաւաւոր է Բրեւեզայի ձէթը:

Դեղձ. — Կը մշակուի Էտիրնէի ու Սելանիկի ծովեզերեայ տեղերը:

Նռնենի. — Ադրիականի ծովեզերեայ տեղերը:

Հիւսելի տունկեր. — 1. Բամպակ՝ Էտիրնէ ու Սելանիկ, մանաւանդ Սերէզ: — Վուշ՝ Էտիրնէ, Սելանիկ, Շգոտրա ու Եանինա: — 3. Ծխախոտ՝ Եէնիճէ, Գաւալա, Դրամա, Սերէս, Սելանիկ, Էտիրնէ, Եանինա: — 4. Թթենի ու շերամ՝ Էտիրնէ, Սելանիկ, Մանաստր: Շերամաբուծութիւնը ծաղկած է Էտիրնէի, Սելանիկի ու Մանաստրի մէջ:

Ճարտարարուեստական բերքեր. — Շուշմայ՝ Էտիրնէ ու Սելանիկ: — Քրքում՝ Սելանիկ ու Էտիրնէ:

Անասնաբուծութիւն. — Եւրոպական Թուրքիոյ Ջրարբի ու պարարտ արօտավայրը շատ նպաստաւոր է անասնաբուծութեան: Անուանի են Եանինայի, Սելանիկի ու Էտիրնէի արջառները: Ձիերը՝ Էտիրնէ ու Մանաստր: Ոչխար՝ գըվըճըգ՝ համբաւաւոր մօրթը ու բրդովը՝ Էտիրնէ, Սելանիկ, Մանաստր, Եանինա ու Գոսովա:

Որսորդութիւն ու ձկնորսութիւն. — Երէներ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ

ու թռչուններ անտառախիտ գաւառներու մէջ։ Գայլ, աղուէս, չնագայլ՝ Սելանիկի մէջ։ Ծովերու մէջ համեղ ձուկեր կ'որսան, ասարլ՝ Վոսփորի մէջ, խեցգետին՝ Վոսփորի մէջ. թիւննոս, թիւնիկ, աղկեր՝ ամէն տեղ։

Հանքային արտադրութիւն. — Հանքածուխ՝ Ծգոտրա, Նանեա, Էտիրնէ։ Արծաթախառն կապար՝ Ծգոտրա ու Սելանիկ։ Երկաթի հանք՝ Բրիչգինա ու Միթրովիցա։ Աղահանք՝ Անհոլու Պուրկաս, Սելանիկ, Գաւալա։

Ճարտարարուեստ. — Բրուտագործութիւն՝ Տիմոդեգա ու Կելիպոլու։ Օճառաշինութիւն՝ Կրետէ։ Վարդի իւղ, վարդի ջուր ու մշտահոտ օճառ՝ Էտիրնէ։ Բամբակեղէն՝ Էտիրնէ ու Սելանիկ։ Գինեգործութիւն՝ Էտիրնէ, Թեքիրտաղ, Գըրգ-Քիլիսէ ու Տիմոդեգա։ Ապուխտ՝ Էտիրնէ։ Բրդեղէն՝ Սելանիկ ու Էտիրնէ։

Հաղորդակցութեան միջոցներ. — Եւրոպական Թուրքիա Սեւ, Մարմարայի, Եգեան ու Ադրիական ծովերու միջոցաւ կը հաղորդակցի արեւելեան ու հարաւային Եւրոպիոյ և հիւս. Ափրիկէի հետ։

Ցամաքային ճամբաներն ու խճուղիները հետզհետէ կը շատնան Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ՝ կառքերու և թղթատարութեան երթեւեկութիւնը դիւրացնելու համար։

Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ երկաթուղւոյ հինգ գիծ կայ.

1. Կ. Պոլիս—Էտիրնէ—Մուստաֆա-Բաշա (356 քլմ.) որ 1886էն ի վեր կցուած է Բարիզ–Վիեննա մեծ գծին (3045 քլմ.)։ — 2. Տետէ-Աղաճ—Տիմոդեգա (99 քլմ.) որ կցուած է Գուլելի Պուրկազի հետ. ասով Տետէ-Աղաճ կը միանայ Պոլիս—Բարիզ մեծ գծին հետ։ — 3. Սելանիկ—Սկիւպ—Միթրովիցա (327 քլմ.) որուն ճիւղն է Սկիւպ—Զիպեֆճէ (86 քլմ.)։ — 4. Սելանիկ—Տետէ-Աղաճ (444 քլմ.)։ Այս գիծն ո՛չ միայն Սելանիկը Տետէ-Աղաճ—Տիմոդեգա գծին միջոցաւ հաղորդակցութեան մէջ կը դնէ Կ. Պոլսոյ հետ, այլ և Սելանիկ — Սկիւպ գծին ու անոր ճիւղերուն հետ ալ։ — 5. Սելանիկ—Մանաստր (219 քլմ.)։

Հեռագիր ու թղթատարութիւն. — Թէ՛ Եւր. Թուրքիոյ և թէ՛ Ասիականին մէջ ծովեզերեայ ու ներքին քաղաքները հեռագրական ցանցերով կապուած են։

Ծովեզերեայ քաղաքներու թղթատարութիւնը կը կատարուի շոգենաւով, իսկ ներքին քաղաքներունը երկաթուղիով ու գրաստով։

Վաճառականութիւն, Ներածում, արտածում առեւտրական շարժում. — Եւր. Թուրքիա ընդարձակ ծովեզերք ունի. իր առեւտրական շարժումը կեդրոնացած է 1 Վոսփորի, 2. Մարմարա ծովու, 3. Արքիպեղագոսի ու 4. Յոնիական-Ադրիականի նաւահանգիստները։

1. Վոսփորի եզերքը.

Կ. ՊՈԼԻՍ ոչ միայն երկաթուղիով կապուած է Եւրոպիոյ ճարտարարուեստ կեդրոններուն, այլ եւ աշխարհի ամէնէն բանուկ նաւահանգիստներուն հետ առեւտրական յարաբերութիւն ունի շոգենաւային կանոնաւոր գիծերով. Լոյտի աւստրիական շոգենաւով Թրիէստի հետ, ռուսական գիծերով՝ Օտեսայի հետ, իտալական գիծով՝ Ճենովայի հետ, Մեսաժրի-Մարիթիմ, Ֆրէսինէ ու Բաքէ Ընկ. շոգենաւներով՝ Մարսիլիոյ հետ, անգլիական զանազան ընկերութեանց շոգենաւերով՝ Լիվրբուլի հետ։ Կ. Պոլիս մեկնակէտն է անգլիական, աւստրիական, իտալական, ռումանական, ռուսական ու ֆրանսական գիծերու որոնք Սեւ ծովու, Միջերկրական ծովու Թուրքիոյ եզերքներն և Սեւ ծովու ռումանական ու ռուսական եզերքները կ'երթեւեկեն։

Կ. Պոլիս կ'արտածէ Եւրոպական ու Ասիական Թուրքիոյ ներքին գաւառներէ հողագործական բերքեր՝ մետաքս, բոժոժ, բամբակ, արմտիք, ձէթ, իւղալից հունտեր, խոզկաղին, դժնիկի հատիկ, աֆիոն, գազի խէժ, վարդի իւղ, տորոն, խոլորձ, նախնական նիւթեր՝ բուրդ, եղջիւր, այծու մազ, մորթ, աղիք, ճարտարագործուած նիւթեր՝ գորգ, կապերտ, իսկ կը ներածէ գաղթաբերք, ոգելից ըմպելիք, արջառ, աղած միս, ձուկ, խաւեար=ձկնկիթ, սպունգ, կաշի, բրդեղէն, բամբակեղէն, մետաքսեղէն, զգեստ, զարդեղէն, ապակեղէն, թուղթ, մետաղներ, մեքենայ, գոհարեղէն, կարասի։

2. Մարմարայի եզերքը.

Թեքիրտաղ՝ արմտիք, թռչնակեր, բուրդ, մորթ, բոժոժ, ծխախոտ, գինի զոր կը գնեն Անգլիա, Աւստրիա, Գերմանիա, Իտալիա, Պելճիգա ու Հոլանտա։

3. Արքիպեղագոսի եզերքը.

Գաւալա կ'արտածէ ծխախոտ, արմտիք, բուրդ, բամբակ։

Տէտէ աղաճ՝ արմտիք ու աղած ձուկ։

Սելանիկ շատ ընդարձակ յարաբերութիւն ունի Եւրոպիոյ տէրութեանց հետ. կը ներածէ շաքար ու խահուէն զատ տարազագործած ապրանքներ։

4. Ադրիականի եզերքը.

Պրեւեզա՝ ձէթ ու ձիթապտուղ, բուրդ, աղած ձուկ, մայրի փայտ, մորթ ու պանիր։

Տուրածոյ՝ փայտ, ատաղձ։

---

2. ԱՍԻԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ

Ա. Բնական

Սահման. — Ասիական Թուրքիոյ սահմանն է. հիւսիսէն՝ Սեւ ծով, հիւս. արեւելքէն՝ Կովկասիա, արեւելքէն՝ Պարսկաստան, հարաւէն՝ Պարսից ծոց ու Արաբիա, արեւմուտքէն՝ Միջերկրական ծով, ու հիւս. արեւմուտքէն՝ Չանագ-գալէ, Մարմարա ու Վոսփոր։

Ասիական Թուրքիա 4 մեծ երկրամասերու կը բաժնուի, 1. Անատոլու և կղզիները, 2. Հիւս. արեւելեան երկրամաս, 3. Միջագետք, 4. Սուրիա ու Պաղեստին։

---

1. ԱՆԱՏՈԼՈՒ

1. Բնական

Հողագրութիւն. — ԱՆԱՏՈԼՈՒ ուղղանկիւն լեռնադաշտ մըն է, և հողը դարերու ընթացքին մէջ շատ փոփոխութիւն կրած է։ Հրաբղխի բազմաթիւ հետքեր կան Միջերկրականի եզերքին երկայնքը, մանաւանդ շրջակայ կղզիներու մէջ։ Այս մեծատարած դարաւանդ ցցուածքին միջին բարձրութիւնն է 1000մ.։ Մակերեսին մէկ մասն Էնկիւրիւէն մինչեւ Տորոս լեռները չոր ու անջրդի ու հողը թաթաւած է աղային նիւթերով։ Այս երկիրը կը կոչուի Գոնիա-Գարամանի անապատ։

Լեռնադաշտին միւս մասերուն մէջ կ'երկարին բազմաթիւ լեռնագօտիներ արեւմուտքէն արեւելք որոնք երկու սարքի կը բաժնուին.

Ա. Տորոսեան սարք. — Լեռնադաշտին հարաւային կողմը Գոնեա-կուսակալութեան հարաւային կողմն ու Ատանայի մէջ միջին բարձրութիւնն 1200մ.։ Տորոսեան սարքը բազմաթիւ լեռնագօտիներ ունի.

1. Ագտաղ (3080մ.), Սուսուզ տաղ (3000մ.), Թահտալը որուն կողէն կը ցայտէ կեյզեր մը՝ Եանար՝ զոր հիները կը կոչէին Քիմեր։ 2. Պիսիդեան Տորոս ու Պամֆիլեան Տորոս որոնց հարաւակողմի կողերը կան հովիտներ. գլխաւոր գագաթն է Պօզ-պուրուն (3000մ.), 3. Իսաւրեան Տորոս՝ որուն բարձր գագաթն է Կէօք-Գուզ = Երկնային լեռ (3000մ.) Ատանա կուսակալութեան հարաւային արեւմտեան կողմերը։ Ասոնց ժայռերն ու հրուանդանները կը ցցուին ծովեզերքը՝ Կիպրոսի դիմացը՝ որոնցմէ մէկն է Անամուր հրուանդանը, 4. Կիլիկեան Տորոս՝ Ատանա կուսակալութեան հիւս. սահմանին վրայ որոնց կցուած է 5. Պուլկար տաղ գօտին։ Ասոնց սարերը ձիւնով ծածկուած են ու բարձր գագաթն է 3500մ.։ Պուլկար տաղը Գըզըլ տաղով կը կցուի 6. Ալա տաղի (3400մ.) ձիւնապատ ու անանցանելի հաստատմեան մը՝ որուն կողերէն կ'իջնեն Սիհունի գետակները։ Այս հաստատմեան կեդրոն է Կիւլէք-պողազ։ Ալատաղի արեւելեան կողմէն հոսող Ջամանթըա ու Տորոսը կը բաժնէ Անտիտորոս հաստատմեանէն։ Ասոր մեծ բազուկը Խնզըր տաղ կ'երկննայ դէպ ի հիւս. արեւելք, կը տարածուի Սվազի ու Գըզըլ-Ըրմագի միջեւ և դէպ ի Եփրատի հովիտը հակելով՝ Անտիտորոսը կը կցէ Պոնտական լեռնագօտւոյն։ Սիհունի արեւելեան առիշեղ կողմը կը բարձրանան Կեռմէս (3400մ.) Պինպողա տաղ = «Հազարցուլեան լեռ» (Կիւրինի լեռները) Աշըր տաղ, Դանըը տաղ, Խնձա տաղ։

Այս սարքէն դուրս, անջատուած՝ Գայսերիի հարաւային կողմը կը բարձրանայ Էրճիաս = Արգէոս (4000մ.) բարձր լեռն որուն չուրջը ցրուած են խոր հովիտներ։ Արեւմտեան կողերը դիւր ու մատչելի են։ Երճիաս որ Անատոլուի ամէնէն բարձր գագաթն է՝ մարած հրաբուղխներէն է։

Արեւելեան Տորոսը կ'սկսի Իսքենտէրունի ծոցուն մօտէն և կ'երկարի դէպ ի հիւս. արեւելք։

Անատոլու ցամաքակղզւոյն երկրորդ լեռնային սարքն է Պոնտական-Խաղտական՝ Սեւ ծովուն եզերքը։ Այս սարքին Գոփ տաղ լեռը (3300մ.) Ճորոխի ու Եփրատի ակնաղբիւրներու միջեւ կը կցուի Հիւս. արեւելեան երկրամասի լեռներուն։ Ասոր արեւմտեան կողմը կը տարածուի Գոլաթ տաղ հաստատմեանը (3000մ.) և դէպ ի Սեւ ծով կ'երկարի ուր կը կազմուին ժայռուտ հրուանդաններ։ Ասոր ալ արեւմտեան կողմն ուրիշ հրաբղխային լեռներ՝ Գազան-գայա (2500մ.)։ Գազան-գայա Անատոլուի ամէնէն հարուստ լեռն է երկաթի, պղնձի, արծաթախառն կապարի հանքերով, զորոնք երբեմն կը շահագործէին Խաղտիք։ Անատոլուի լեռնադաշտին այն մասին մէջ ուր Գըզըլ-Ըրմագ կէս շրջանակաձեւ շրջան մը կ'ընէ՝ կան անջատ ու խոտաւէտ լեռներ, ինչպէս Գոչ-տաղ որուն ջուրերը կը հոսին Գըզըլ-Ըրմագ ու Դուզանլը, Ելտըզ տաղ (1000մ.)։ Գըզըլ-Ըրմագի ու Սագարիայի միջեւ լեռներէն ոմանք հաստատմեան են ինչպէս Իլգազ տաղ՝ Գաստեմունի հարաւ. կողմը, Ելմա տաղ (2000մ.) Էնկիւրիւի հար. կողմը։ Այս լեռներուն դիմացի կողմը կայ Պապա տաղ (1860մ.) որ դէպ ի հարաւային արեւմուտք կ'երկարի։

Անատոլուի արեւմտեան կողմը կ'սկսի ցածնալ դէպ ի Մարմարա ու Արքիպեղագոս մերթ մեղմ դարաւանդով, և մերթ հրուանդաններ ու թերակղզիներ կ'երկարին որոնք իրարմէ կը բաժնուին խոր ծոցերով։ Սամանլըը տաղ (830մ.) հրաբղխային՝ Իզմիտի ու Կեմլէյիքի ծոցին միջեւ և կ'երկարի դէպ ի ծով Պօզ-պուրուն հրուանդանով. Գաբու տաղ համանուն թերակղզւոյն մէջ։ Մուտանիայ արեւելեան կողմը՝ փառայեղն Քէշիշ տաղ (2,500 մ.), Ետրեմէտի ծոցին մօտերը՝ Գազ տաղ=Կարկառ (1,769 մ.)։ Վերջապէս Էմիր տաղ կը նկատուի Սեւ ծովու, Եգէականի ու Միջերկրականի զառիթափներու անջատման գիծը։ Ասոր արեւմտեան կողմը կը կցուի Ագ տաղի (2,400մ.) և հարաւային արեւմտեան կողմն ալ Մանիսա տաղի. Սիպիլի ու Դմոլոս հաստատմեանն. Սիպիլի ժայռերը կ'երկարին Իզմիրի ծոցին հիւս. կողմը։

Անատոլուի ծովափունքը գրեթէ ամէն տեղ ծամածուռ է։ Լեռնադաշտին եզերքէն դէպ ի ներս կը յառաջանան ծոցեր ու խորշեր որոնք սքանչելի նաւահանգիստներ են։

Աշխարհացոյցին վրայ նայելով՝ ըսէք թէ ո՛ր ծոցերն ու թերակղզիներն ու հրուանդաններն կան Անատոլուի եզերքին և ո՛ր լեռներն ու գետերը կան Արեւելեան երկրամասին մէջ։

Անատոլուի ցամաքին մօտ ցրուած են բազմաթիւ կղզիներ որոնք կը կազմեն Ճեզայիրի-Պահրի-Սէֆիտի կուսակալութիւնը, և Միջերկրականի մէջ Կիպրոս։

Ջրագրութիւն. — Թէեւ Անատոլու քիչ կ'ոռոգուի անձրեւէ՝ բայց իր ձիւնապատ լեռներէն կարեւոր գետեր կը ձեւանան։ Լեռներն արգելք կ'ըլլան գետերու նաւարկութեան։ Գետերէն ոմանք կը կորսուին լեռնադաշտի ներսի աւազակոյտներուն մէջ։ Ուրիշներ ծովեզերեայ լեռներէն բղխելով՝ անոնց դարաւանդ կողերէն ծովը կը գահավիժին։ Ամէնէն երկար ընթացք ունեցողներն ու օգտակարներն անոնք են որ լեռնադաշտերէն կը բղխին և կ'ոռոգեն լեռներու միջեւ տարածուած հովիտները։

Անատոլու կը բաժնուի երեք զառիթափի.

1. Սեւ ծովու զառիթափ. — Ճորոխ, Երզրումի հաստատմեանէն կը բղխի, կ'անցնի Կովկասիա։ Եշիլ-ըրմաք = Իրիս (400 քլմ.) երկու ճիւղ ունի, 1. Կէլքիթ = Լիւկոս, «Գայլ գետ» կը բղխի Երզնկեանի մօտերէն։ 2. Թոզանլը, շատ օձապտոյտ՝ կը թրջէ Թոգատն ու Ամասիան։ Երկու ճիւղերը կը միանան Չարշամպայի մօտ և հինգ ճիւղով ճախճախուտ տելթա մը կը ձեւացնեն։ — Գըզըլ-ըրմաք (800 քլմ.) կը բղխի Կէմէնպէլի տաղէն և օձապտոյտ ընթացք մը կը բոլորէ հիւս. արեւելքէն դէպ ի հիւս. արեւմուտք։ Եզերքը բարձր, փոսը լայն, ամառը կը քաշուի։ Կ'ոռոգէ Սվազը։ Երճիասի մօտէն

անցնելէն ետք, ընթացքը մերթ արագ ու ոէգ, մերթ դանդաղ. գետաբերանը ցած ու ճախճախուտ տելթա մը կը կազմէ։ — Սագարիա (600 քլմ.) երկու ճիւղ ունի որ կը բղխին Պէյ տաղէն։ Նախ արեւմուտքէն արեւելք կը հոսի, յետոյ հարաւէն հիւսիս, կը կտրէ կ'անցնի Էնկիւրիւի ընդարձակ ու միակերպ լեռնադաշտը՝ խոր փոսով մը. եզերքը ծառատեալ է։ Էնկիւրիւէն անդին ընթացքը արագ է, և կը սողոսկի ժայռոտ լեռներու մէջէն։ Ատաբազարի ու Լեֆքէի կիրճերուն մէջ կը նեղնայ և դէպ ի հիւսիս կը հոսի լայնցած ու հանդարտ՝ եզերքները թողլով ափկող։ Գետակիցներու մէջ նշանաւոր է Բուրսաք=Թիւմպրէ որ կ'ոռոգէ Քէօթահեան ու Էսկիշէհիրը։

2. Մարմարա ու Եգեան ծովու զառիթափ. — Իզմիտի ծոցը կը թափի Կէմլէք-սու որ կը ձեւանայ Իզնիքի լիճէն։ — Սուսուրլու՝ Մանիաս լիճը կազմելով կը թափի ծով։ Ամառը կը քաշուի, ձմեռը Ֆրանսայի Սէն գետին լայնութիւնը կ'առնէ։ — Գոճա-Չայ՝ ամառ ատեն կը քաշուի։ Մէնտէրէ-սու ու Պունարպաշը որ կը բղխին Գազ տաղէն՝ իրար կը խառնուին։ — Պագըր չայ. — Կիտիզ չայ, ջուրը գաղջ ու անհամ։ Իզմիրի ծոցը կը թափի Մելէս սու որ կ'անցնի Իզմիրէն. — Քիւչիւք-Մէնտէրէս բազմաթիւ ոլորուն շրջան մը կը բոլորէ։

3. Միջերկրականի զառիթափ. — Աք-սու կ'իջնէ Եկիրտիր լճի հարաւային լեռներէն. — Քէօփրիւ սու՝ Ատալիոյ լեռներէն. — Էրմինէք սու ու Տարսուս։ Ամէնէն երկայն են Սիհուն ու Ճիհուն. Սիհուն կը բղխի Խընզր տաղէն, կ'ոստէ Կերմէս կիրճէն, կ'անցնի Հաճնի գեղեցիկ երկրէն և կ'ոռոգէ Ատանան։ Ձախ կողմէն կ'ընդունի Զամանդա գետակիցն որ կը ցայտէ Ալատաղի խոր անդունդներէն։ Ճիհուն շատ օձապտոյտ շրջան մը կ'ընէ, գետաբերանն ընդարձակ է որ կը կազմուի ափկողէ ու աւազէ։

Լիճեր. — Անատոլուի կեդրոնը լճային ընդարձակ երկրամաս մըն է։ Այս լիճերէն ոմանք դաշտերու մէջ փռուած ճահիճներ են, և քանի մը տեսակ աղեր կը պարունակեն։

Կեդրոնը կը գտնուի Պուլտուր (40 քլմ. տրծ.), Եկիրտիր (35 քլմ. երկայնութիւն, 8—15 քլմ. լայն. 868 մ. բարձր.), շրջակայները գեղեցիկ են։ Ասոր հար. արեւելք կը գտնուի Պէյ Շէհիր (40 քլմ. տրծ.) և հիւս. կողմը կը տարածուի լճաշատ երկիր մը, որ ամառը կա՛մ կը չորնայ և կա՛մ ճահիճ կը դառնայ։ Այս երկրին ամէնէն ընդարձակ լիճն է Տուզ կէօլ = Տոզ ճիւար (100 քլմ. տրծ 950 մ. բարձր.) որուն հիւս. արեւելեան կողմերը շրջապատուած են լերկ ժայռեր։ Կ'արտադրէ մեծաքանակ աղ. ասոնցմէ զատ կան երկրորդական լիճեր՝ Էրէյլի-լիճ ու Գոնիայի լիճ։

Մարմարայի եզերքն ալ խումբ մը լիճեր կան — Սաբանճա (36 մ. խորութիւն 97 մ. բարձր ծովու երեսէն), ջուրն անոյշ է։ Սեւ ծովու և Մարմարայի միջեւ կը գտնուի Իզնիք կէօլ (5 մղոն երկայն, 2 լայն)։ — Ապոլոնիա (5 մղոն երկայն, 3 լայն) ջուրը անուշ. ծովէն 4 մղոն հեռու։ Մանիաս կէօլ ծովէն 3 մղոն հեռու։ Այս բոլոր լիճերը Մարմարայի եզերքը շրջանակաձեւ շարուած են, և եզերքէն ցած ըլլալով կը յորդեն շրջակայ դաշտերը։

2. ՀԻՒՍ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍ

Հողագրութիւն. — Ասիական Թուրքիոյ ամէնէն բարձր մասն է Հիւս. արեւելեան երկրամասն յաղթ հաստամեստներով որուն կեդրոնը կը գտնուի ընդարձակ լեռնային երկիր մը հրաբղխային գագաթներով. ասոնցմէ ոմանք մարած են։

Այս լեռնադաշտը սկսեալ Միջագետքէն ու Պարսկաստանի դաշտագետնէն՝ աստիճանաբար կը բարձրանայ և կը ցածնայ Սեւ ծովու և Կասպից ծովու եզերքներուն վրայ։ Այս լեռնադաշտն ունի առատ ջերմուկներ։

3. ՍՈՒՐԻԱ ԵՒ ՊԱՂԵՍՏԻՆ

Ջրագրութիւն. — Սուրիոյ ջուրերը չորս հակառակ ուղղութիւն ունին և կ'անջատուին լեռներով։ Կան գետեր որ լեռներու կողերէն հոսելով՝ ուղղակի ծովը կը թափին և կամ աւազներու մէջ կը կորսուին։ Երեք կարեւոր գետ ունի. Ասը, Նահր-էլ-Լէյտանի ու Յորդանան։

Ասը = Որոնդէս կը բղխի Անտիլիբանանէն՝ Պաալպէքի հիւս. կողմէն, կը հոսի ժայռերու մէջէն, կը ձեւացնէ Հեմսի լիճը, կը դառնայ դէպ ի արեւմուտք, կը թրջէ Անդաքիան, կ'անցնի Ամանոսի քովէն և կը թափի Միջերկրական ծով. ձեւացնելով ճահիճ մը՝ Աք-տէնիզ = Անտիոքի լիճ որուն չուրջը կը տարածուի խիտ եղեգնուտ մը։ Նահր-էլ-Լէյտանի կը բղխի Պաալպէքի հարաւակողմը Անդիլիբանանու մէկ լանջքէն և Լիբանանու խոր կիրճերէն անցնելով՝ Սուրի = Տիւրոսի մօտերը ծովը կը թափի։ Յորդանան Հերմոնէն կը բղխի երեք ճիւղով, կ'անցնի եղեգնուտ ճահիճներէ, կը մտնէ հովիտը Տիբերիոյ = Գեննեսարեթի = Գալիլեայի ձկնառատ լճին, որ Ասորիքի ցամքած մեծ լճին մասն է եւ հրաբուղխով անկէ կը բաժնուի, և աւելի դէպ հարաւ սահելով՝ երկու ճախճախուտ բերնով (50 մ. լայն) կը թափի Մեռեալ ծովը, գեղեցիկ ովասիսի մը մօտ, ուր կը բարձրանար Երիքով քաղաքը։

Մեռեալ ծովին որուն ջուրերը երբեմն կը քաշուին՝ տարածութիւնն է 960 քլմ. և Միջերկրականի մակերեսէն 392 մ. ցած է։ Ոմանք կը կարծեն թէ առենօք Գալիլիոյ ծովակին հետ միացած էր, հետեւապէս Սիւրիոյ ցամքած ծովուն հետ ալ, որուն խորը կը գտնուի Կոր = Յորդանանու հովիտը։ Ուրիշներ ալ կ'ըսեն թէ Կարմիր ծովու մէկ բազուկն էր։ Մեռեալ ծովուն մէջ կը թափին նաեւ ուրիշ գետակներ։ Ջուրը կ'կրային է։

4. ՄԻՋԱԳԵՏՔ

Միջագետք անհուն դաշտագետին մըն է որ կը տարածուի հիւս. արեւելեան երկրամասին, Զակրոսի ու Սուրիոյ լեռներուն միջեւ։ Այս լեռներէն սկսեալ՝ դէպ ի ներս, դաշտագետինին խորը, հողն աստիճանաբար կը ցածնայ։ Միջագետքի վերի մասը շատ արգաւանդ է ու անձրեւներն առատ։ Բուսականութիւնը գեղեցիկ։ Ստորին մասն անապատի մը երեւոյթը ունի։ Իրագ Արապին որ կազմուած է Եփրատի ու Տիգրիսի ափկողէն՝ քիչ մը ոռոգելով կը բեղմնաւորի։ Ջրանցքներով ոռոգուած տեղերն առատ բերքեր ունին։

Բ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Վարչական բաժանում. — Ասիական Թուրքիա բաժնուած է 22 կուսակալութեան, 4 ուրոյն սանճագի և 2 ինքնօրէն գաւառի։

Ա. ԱՆԱՏՈԼՈՒ

1. Տրապիզոն — Կուսակալութիւն

Սահման. — Տրապիզոն կուսակալութիւնը կը գտնուի Սեւ ծովու, Անդրկովկասի, Էրզրումի, Սվազի ու Գաստեմունի միջեւ։

Վարչ. բաժանում. — Տրապիզոն կը պարունակէ չորս սանճագ։

1. Տրապիզոն. — Գաւառներ. Տրապիզոն, Օրտու, Կիրասոն, Տիրեպոլու, Կէօրէլէ, Վագֆըքէպիր, Սիւրմենէ, Ագճէաբատ, Օֆ։
2. Ճանիկ = Սամսոն. — Գաւառներ. Ճանիկ, Պաֆրա, Ինիա, Ֆադսա, Չարշամպա Թերմէ։
3. Ռիզէ. — Գաւառներ. Ադինա, Խոփա, Ռիզէ։
4. Կիւմիւշխանէ. — Գաւառներ. Կիւմիւշխանէ, Գելգիտ, Շէյրան, Տորուլ։

Գլ. քաղաքներ. — Տրապիզոն՝ կուսակալանիստ ու Սեւ ծովու եզերքը նաւահանգիստ Էրզրումի, Վանայ ու Պիթլիսի. խճուղիով կապուած Երզրումի հետ և Պարսկաստանի արեւմուքի հետ ունեցած վաճառականութեան ճամբան։ Սամսոն, Սեւ ծովու եզերքը, Սվազի կուսակալութեան նաւահանգիստ։ Կիրասոն, Սեւ ծովու եզերքը, Մամուրէթ իւլ Ազիզի նաւահանգիստը, կ'արտածէ կաղին։ Պաֆրա, Քըզըլ-Ըրմաքի բերանը, կ'արտածէ ծխախոտ ու խաւիար։ — Օրտու, Տիրեպոլու, Սիւրմենէ, Ինիէ, Օֆ, Ադինա՝ փոքր նաւահանգիստներ։ — Կիւմիւշխանէ, մօտերը կայ արծաթի հանք։ Չարշամպա՝ Եէշիլ Ըրմաքի եզերքը՝ արմտիք եւ չինուածափայտ։

Զ. Գասդեմունի–կուսակալութիւն

Սահման. — Գասդեմունի կուսակալութիւնը կը գտնուի Սեւ ծովու, Դրապզոնի, Սվազի, Էնկիւրիի ու Խիւտավէնտիկեարի ու Իզմիտի միջեւ։

Վարչական. — Գասդեմունի բաժնուած է 4 սանճագի.

1. Գասդեմունի. — Գաւառներ. Գասդեմունի, Ինեպոլու, Զաֆրանպոլու, Դաշքէօփրիւ, Թաթա, Ճիտէ, Դոսիա, Արաճ։

2. Պոլու. — Գաւառներ. Պոլու, Էրէյլի, Պարթըն, Կերետէ, Կէօնիւք, Տիւզճէ, Համիտիյէ, Մուտուռնու։

3. Զանղըր. — Գաւառներ. Զանղըր, Չերքէզ։

4. Սինոպ. — Գաւառներ. Սինոպ, Պոյաբատ, Այանճըգ։

Գլ. քաղաքներ. — Գասդեմունի՝ կուսակալանիստ, Կէօք-Ըրմագ գետակին եզերքը, վաճառաշահ ու ճարտարարուեստ կեդրոն, կ'արտածէ բրինձ, կանեփ, մանած, չինուածափայտ, արմտիք, խոլորձ=սալեփ, մորթ, մրգեղէն, ներկի նիւթ։ — Պոլու՝ Ֆիլիաս չային մէկ գետակին եզերքը, կ'արտածէ քրքում։ — Զանղըր՝ նշանաւոր իր երկրագործական բերքերով ու բրնձով։ — Դոսիա՝ Իլքազ-Տաղի ստորոտը, մրգեղէն։ — Ինեպոլու՝ Սեւ ծովուն եզերքը, Գասդեմունիի նաւահանգիստ, 18 ժամու հեռաւորութեամբ։ Սինոպ, Սեւ ծովուն եզերքը, թերակղզւոյ մը ծայրը, գեղեցիկ տեսքով, անքոյթ ու վաճառաշահ նաւահանգիստ։ Էրէյլի, նաւահանգիստ, ունի հանքածուխ։ Պարթըն՝ նաւահանգիստ։ — Զաֆրանպոլու կ'արտածէ կաշի, բուրդ, բրինձ, խողակ, քրքում ու խոլորձ։ — Պոյաբատ՝ արգաւանդ դաշտի մը մէջ։

Իզմիթ = Գոճա-Էլի

Սահման. — Գոճա-Էլի = Իզմիտ ուրոյն սանճագը կը գտնուի Սեւ ծովու, Մարմարայի, Խիւտավէնտիկեարի ու Գասդեմունիի միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 5 գաւառի Իզմիթ, Գարամիւսալ, Ատաբազար, Գանտրա, Կէյվէ։

Գլ. քաղաքներ. — Իզմիթ՝ համանուն ծոցին խորը, ապահով ու վաճառաշահ նաւահանգիստ. հոս կը նստի միւթեսարրֆը։ Ունի նաւարան, մետաքսի մանարաններ, աղօրիքներ. կ'արտածէ գինի, բամբակ, մետաքս։ Մօտերը Հերեքէի մէջ՝ մետաքսեղէնի, Արսլանպէկի մէջ՝ չուխայի, Քիլէզի մէջ՝ ֆէսի գործարան, և Տերինճէի մէջ՝ Անատոլուի երկաթուղիներու Ընկերութեան չինութեանց մթերանոցը կան։ — Ատաբազար Սագարիա գետին հովտին մէջ վաճառաշահ քաղաք, կ'արտածէ արմտիք, եգիպտացորեն, կորեկ, խողակ, ծխախոտ ու գետնախնձոր, ընկոյզ, հաւկիթ, սոխ, սխտոր, պտուղ, չինուածափայտ, եւայլն։ — Գանտրա=Պարտիզակ կ'արտածէ խողակ, ծխախոտ, գինի, մրգեղէն։ Երկրորդական տեղերն են՝ Կէյվէ, Օրթաքէօյ, Ագհիսար, Սափանճա։ — Գարամիւսալ՝ իբր չերամարուծական կեդրոն։ Օվաճըգ՝ ծխախոտ ու խողակ։ Եալովա՝ համբաւաւոր իր հանքային ջուրերով։

Է. Խիւտավէնտիկեար — կուսակալութիւն

Սահման. — Խիւտավէնտիկեար կը գտնուի Իզմիտի, Մարմարայի, Պիղայի, Արքիպեղագոսի, Այտընի ու Էնկիւրիի միջեւ։

Վարչական. — Բաժնուած է 5 սանճագի.

1. Պրուսա. — Գաւառներ. Պրուսա, Մուտանիա, Միխալըճ, Էզրենոս, Կեմլեյիկ. Քիրմասդի։

2. Քէօդահիա. — Գաւառներ. Քէօդահիա, Էսկիշէհիր, Բազարքէօյ, Կետոս, Սիմաւ, Ուշագ։

3. Էրդողրուլ=Պիլեճիկ. — Գաւառներ. Պիլեճիկ, Սէօյիւտ, Ինէկէօլ, Ենիշէհիր։

4. Գարահիսարը սահիպ = Աֆիոն Գարահիսար. — Գաւառներ. Աֆիոն Գարահիսար, Սանտըգլը, Պոլովատին, Ազիզիյէ։

5. Գարասի = Պալըքեսիր. — Գաւառներ. Պալըքեսիր, Էտրէմիտ, Այվալըգ, Պիւրհանիէ, Էրտէք, Պանտրմա, Կէօնէն, Պիղատըճ, Սուսուրլը, Պալիա։

Գլ. քաղաքներ. — Պրուսա՝ Քեշիշ լերան ստորոտը գմայլելի դիրքով կուսակալանիստ քաղաք, կեդրոն վաճառականութեան, ճարտարարուեստի, և նախկին մ. քղ. Օսմ. Կայսրութեան։ Ունի բազմաթիւ մանարաններ և մեծ առեւտուր մետաքսի ու խողակի։ Համբաւաւոր են իր շրջակայ բազմաթիւ ծծմբային ու երկաթային ջերմուկները։ Երկաթուղիով կապուած է Մուտանիայի հետ։ — Աֆիոն գարահիսար՝ բարեբեր դաշտի մէջ, ճարտարարուեստի կեդրոն, կ'արտածէ աֆիոն, բուրդ, արմտիք, դժնեկի հատիկ, մեղրամոմ, ներկի նիւթ. գորգագործութիւնը ծաղկած։ — Քէօթահիա՝ Բուրսագ գետակին եզերքը, ամրափակ քաղաք, նշանաւոր են բուտեղէններն ու գորգերը, արմտիք, աֆիոն, բրինձ, մորթ նաեւ քրոմ ու ծարիր։ — Պալըքեսիր՝ արգաւանդ դաշտի մէջ, տօնավաճառը նշանաւոր. կ'արտածէ արմտիք, խողկաղին, աֆիոն, չուչմայ, կտաւատ, ծխախոտ, մորթ, մրգեղէն։ Մօտերը կան ծարիրի ու պորասիտի հանքեր։ — Պանտրմա՝ Մարմարայի եզերքը, նաւահանգիստ Պալըքեսիրի, կ'արտածէ արմտիք, աֆիոն, խողկաղին, կտաւատ, խողակ, խաւեար, թարմ ու աղած ձուկ։ Նշանաւոր է իր շրջակայ Սուլդան-Չայիրի պորասիտի հանքով։ — Էսկիշեհիր՝ Բուրսագ գետակին եզերքը, նշանաւոր իր ջերմուկներով ու ծովափրփուրի հարուստ հանքերով։ — Ուշագ՝ գորգ, արմտիք, աֆիոն ու խողկաղին։ — Պիլեճիկ՝ չերամարուծական կեդրոն, ունի բազմաթիւ մանարաններ, խողկաղին, աֆիոն, մառուտակ. — Մուտանիա՝ Կէմլէյիկի ծոցին եզերքը, Պրուսայի նաւահանգիստը, կ'արտածէ ձիթապտուղ, խողակ։ — Կեմլեյիք համանուն ծոցին խորը, կ'արտածէ ձիթապտուղ ու խողակ։ — Պոլովատին բրդեղէնի գործարան ու գորգի առուտուրով։ — Սանտըգլը՝ երկաթային ջերմուկներ ու հանքային ջուր, բուրդ, աֆիոն, ամտիք։ — Այվալըգ՝ Էտրէմիտի ծոցին եզրքը, աղահանք, երկանաքար, կրանիդ, ձիթապտուղ, գինի, օղի, գոնեագ, օճառ։ — Ինէկէօլ՝ նշանաւոր իր Չիտլի հանքային ջուրով։ — Իզնիք, Էտրէմիտ, Էրտէք, Սէօյիւտ, Լէֆքէ, Միխալըճ։

Պիղա

Սահման. — Պիղա ուրոյն սանճագը կը գտնուի Խիւտավէնտիկեարի, Մարմարայի, ու Չանագ-գալէի նեղուցին միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 5 գաւառի. Չանագ-գալէ, Էզինէ, Պիղա, Այվաճըգ, Լափսաքի։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Չանագ-գալէ՝ համանուն նեղուցին եզերքը. հոս կը նստի միւդեսարրֆը. զինուորական առաջնակարգ նաւահանգիստ է։ Համբաւաւոր է բուտեղէններով։ — Պիղա՝ անուանի է տօնավաճառը։ — Լափսաքի՝ փոքր նաւահանգիստ, կ'արտածէ գինի։

Ը. Այտըն-կուսակալութիւն

Սահման. — Այտըն կուսակալութիւնը կը գտնուի Արքիպեղագոսի, Միջերկրականի, Գոնիայի, Խիւտավէնտիկեարի ու Պիղայի միջեւ։

Վարչական. — Այտըն կուսակալութիւնը կը բաժնուի 5 սանճագի.

1. Իզմիր. — Գաւառներ. Իզմիր, Նիֆ, Գուշատա, Չեշմէ, Թիրէ, Էօտէմիշ, Ուրլա, Ֆոչիա, Պայանտըր, Մենեմէն, Սիվրի-հիսար, Պերկամա։

2. Սարուխան=Մանիսա. — Գաւառներ. Մանիսա, Գասապա, Ալաշէհիր, Գուլա, Ագհիսար, Սալիհլի, Կէօրտէս, Դիմուրճէ, Էշմէ, Գըրգ աղաճ, Սոմա։

3. Այտըն. — Գաւառներ. Այտըն, Նազիլլի, Պոզտողան, Սէօքէ, Չինէ, Գարաճասու։

4. Մենթեշէ. — Գաւառներ. Մենթէշէ, Միլաս, Մագրի, Մերմերիս, Պոտրում, Քէօյճէ։

5. Տենիզլի. — Գաւառներ. Տենիզլի, Տաւաս, Պուլատան, Սարայի, Չալ, Ղարպի Գարա աղաճ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Իզմիր՝ համանուն ծոցին խորը, Օսմ. Կայսրութեան Կ. Պոլսէն ետքը մեծագոյն նաւահանգիստ քաղաքը, կուսակալանիստ, մեծափարթամ ու վաճառաշահ։ Նշանաւոր են իր քարափը, յիշատակարաններն որոնց գլխաւորներն են Հայոց Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, Յունաց Այիա-Ֆոդինի եկեղեցւոյն զանգակատունը, Լատինաց Մայր Եկեղեցին։ Կ'արտածէ գորգ, արմտիք, մրգեղէն, ծխախոտ, բամբակ, աֆիոն, մառուտակ, խողկաղին։ — Մանիսա՝ Կետիզ գետին եզերքը, բա-

րեբեր դաշտի մէջ հիանալի դիրքով, Սիպիլի ստորոտը, վաճառաշահ ու ծաղկած քաղաք։ Կ'արտածէ արմտիք, բամբակեղէն, բամբակ, ծխախոտ, խողկաղին, չուչմայ, չամիչ։ — Այտըն = Կիւզէլ-հիսար՝ արգաւանդ դաշտի մէջ, կ'արտադրէ մորթ, բամբակ, խողկաղին, արմտիք, թուզ ու ձէթ։ — Ուշագ, Իզմիրի ծոցին մօտ, հողագործական քաղաք։ Համբաւաւոր է ռազաքի կոչուած չամիչը։ — Պերկամա նշանաւոր իր հնութիւններով ու մարոկենիով։ — Նազիլի՝ հողագործական կեդրոն։ — Տենիզլի կ'արտադրէ ցորեն, բամբակ, խողակ, բուրդ, չամիչ, թուզ եւն։ Էօտէմիշ՝ Պոզ տաղի ստորոտը։ Մօտերը կան ծարիրի ու սնդիկի հանք։ Համբաւաւոր է իր հոտաւէտ ծխախոտով, արմտիքով, խողկաղինով, չուչմայով, ձէթով, չամիչով, թուզով, սեխով ու ձմերուկով։ — Ալաշեհիր արգաւանդ ու ջրարբի դաշտի մէջ, Պոզ տաղ լերին ստորոտը, ճարտարարուեստ քաղաք։ Գասապա բանջարեղէն մշակութեան կեդրոն։ Ագհիսար վաճառաշահ քաղաք։ — Դըրգ-աղաճ՝ բամբակեղէն ու սխս։ — Մուղլա՝ արգաւանդ դաշտի մէջ, ունի հանքային ջուր։ — Մենեմեն՝ արգաւանդ դաշտի մէջ, վաճառաշահ քաղաք։ — Չեշմէ՝ Սագըզ = Քիոս կղզւոյն դիմացը խորշի մը եզերքը, ունի հանքային ջուր։ — Պայանտր՝ գեղեցիկ դիրքով վաճառաշահ քաղաք։ — Գարաճա՝ ծովեզերեայ փոքր քաղաք՝ կ'արտածէ աղ ու սեւ չամիչ։ — Եենի Փոչիա՝ կ'արտածէ սեւ չամիչ և աղահանք։ Գուշ ատասը՝ սեւ չամիչ։ — Այասուլուգ = Հին Եփեսոս. — Գուլա՝ հողագործական քաղաք, ափիոն, գորգ։ — Կէօրտէս՝ գորգ։ — Սէօքիէ՝ զմրուխտ, խողկաղին։ — Մագրի՝ նաւահանգիստ, Եղմայոյի ճամբուն վրայ։ — Կլազոմէնէ նշանաւոր իր մաքրանոցով։ — Սիվրիհիսար՝ հողագործական քաղաք։

Սոմա՝ ամրափակ քաղաք, կ'արտադրէ արմտիք։ — Սարդ՝ երկաթուղւոյ կայարան։ — Պոտրում՝ թուզ։

5. Ճեզայիրի-Պահրի-Սէֆիտ-Կուսակալութիւն

Արքիպեղագոսի Օսմ. կղզիները կը կազմեն Ճեզայիրի-Պահրի-Սէֆիտի կուսակալութիւնը։

Վարչական բաժանում. — 4 Սանճագներ.

1. Ռոտոս. — Գազաներ. Ռոտոս, Գաշոտ, Միս, Սիւմպեքի, Քերբէ, Ստանքէօյ։
2. Միտիլի. — Գազաներ. Միտիլի, Սիւֆրի, Մոլիվոյ։
3. Քիոս=Սագըզ. — Գազաներ. Սագըզ, Գալիմնոս, Լերոս, Քարփոզ։
4. Լիմնոս՝ — Գազաներ. Լիմնոս, Իմպրոս, Պոզչա ատա։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Միտիլլի, վաճառաշահ քաղաք, կ'արտադրէ գինի, թուզ, իւղ, ձէթ և օճառ, խայծղան։ — Քիոս, նաւահանգիստ, բամբակեղէն, մետաքսեղէն գործուածքներ, ազգի ազգի պտուղ։ — Ռոտոս, «վարդի երկիր», նաւահանգիստ, գեղեցիկ դիրքով, սքանչելի կլիմայ, կ'արտադրէ արմտիք, մրգեղէն, գինի ու չինուածափայտ։ — Քոս, գինի, ռետին, պտուղ, բանջարեղէն։ — Լիմնոս, լեռնային, բայց բարեբեր կղզի, կ'արտադրէ գարի, չուչմայ, բուրդ։ — Իմպրոս, արմտիք, ձիթապտուղ, բուրդ, ածուխ։ — Պոզճա ատասը, գինի։ — Սիմի, նշանաւոր սպունգով։ — Պատմոս, որուն քարայրներուն մէկուն մէջ Ս. Յովհաննէս գրած է «Յայտնութեան գիրքը»։

ՍԱՄՈՍ ԱՏԱ.

Վարչական. — Սամոս ատան Օսմ. Կայսրութեան հարկատու առանձնաշնորհեալ իշխանութիւն մըն է։ Վեհ. Սուլթանը կ'անուանէ իշխանը որուն կ'օժանդակէ ծերակոյտ մը։ Բնակիչները յունադաւան են։

Մ. քաղաքն է Վաթի. կարեւոր գիւղերն են Խորա ու Գարլովաս։

6. Գոնիա—Կուսակալութիւն

Սահման. — Գոնիա կուսակալութիւնը կը գտնուի Էնկիւրիի, Խիւտավէնտիկեարի, Ատանայի, Այտընի ու Միջերկրականի միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 5 սանճագի.

1. Գոնիա. — Գազաներ. Գոնիա, Ագշէհիր, Պէյշէհիր, Սէյտի շէհիր, Ըլկըն, Գոչզըր, Գարաման=Լարէնտէ, Խատըմ, Էրէյլի, Գարաբունար, Գոչհիսար։
2. Նիյտէ. — Գազաներ. Նիյտէ, Նեւշեհիր, Իւրքիւպ, Ագսերայ Պոր, Մատէն=Համիտիյէ, Արապսուն։
3. Պուրտուր. — Գազաներ. Պուրտուր, Դեֆէննի։
4. Սպարդա = Համիտապատ. — Գազաներ. Սպարդա, Օլուպորլու, Էկիրտիր, Գարաաղաճ, Եալովաչ։
5. Թեքէ=Անդալիա. — Գազաներ. Անդալիա, Էլմալու, Իլանիէ, Ագսեքի, Գաշ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Գոնիա՝ կուսակալանիստ, Սուրիոյ ու Կ. Պոլսոյ ճամբուն վրայ, ունի գորգի ու բամբակեղէնի գործարաններ. կ'արտադրէ արմտիք, ափիոն, ճեհրի, տորոն, ձաւար, չուչմայ, պրոն, գորգ ու այծու մորթ։ — Սպարդա՝ բարեբեր ու ջրարբի դաշտի մէջ։ Նշանաւոր է ալաճայի գործարանը։ — Անդալիա՝ ամրափակ ու վաճառաշահ նաւահանգիստ համանուն ծոցին եզերքը։ Մօտերը կայ քրոմի հանք։ — Նիյտէ՝ Ալա տաղի ստորոտը, կ'արտածէ արմտիք, ոչխար, բուրդ, այծու մորթ, քիթրէ, ճեհրի։ — Ագշեհիր՝ համանուն լճին եզերքը, Սուլթան տաղի ստորոտը, հողագործական քաղաք։ Պուրտուր՝ համանուն լճին արեւելեան եզերքը, ունի ալաճայի գործարան, խաղախորդարան, ներկի նիւթեր, արմտիք, ափիոն։ — Գարաման երբեմն շատ նշանաւոր էր, կ'արտադրէ բամբակեղէն։ — Էկիրտիր։ Ըլկըն։ — Պէյշեհիր։ — Էլմալու՝ կաշի։ — Էրէյլի։

7. Ատանա — կուսակալութիւն

Սահման. — Ատանա կուսակալութիւնը կը տարածուի Տորոս լեռներուն Գոնիայի, Էնկիւրիի, Հալէպի ու Միջերկրականի միջեւ։

Վարչական բաժանում. — Կը բաժնուի 5 սանճագի.

1. Ատանա. — Գազաներ. Ատանա, Գարաեսը, Համիտիյէ։
2. Մերսին. Գազաներ. Մերսին, Տարսուս։
3. Ճեպելի-պերեքէթ — Գազաներ. Ճեպելի-պերեքէթ, Ըսլահիյէ, Բայաս, Օսմանիյէ, Խասսա, Պաղչէ=Պուլանըգ։
4. Գոզան. — Գազաներ. Սիս, Կարսը Զիւլգատիէ, Հաճըն, Բիլան քէօյ։
5. Իչիլ. — Գազաներ. Իչիլ, Երմենաք, Մութ, Կիւլնար, Անամուր։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Ատանա բարեբեր դաշտի մէջ, կուսակալանիստ վաճառաշահ քաղաք։ Կ'արտածէ արմտիք, չուչմայ, բամբակ, բուրդ, մորթ եւն։ — Մերսին՝ Ատանայի նաւահանգիստը, վաճառաշահ քաղաք։ — Տարսուս՝ Անատոլուի ամէնէն հին քաղաքներէն մէկը. երբեմն մրցակից Աղեքսանդրիոյ. կ'արտածէ բամբակ, չուչմայ, ցորեն, եգիպտացորեն, դեղին մեղրամոմ, քիթրէ, մորթ, բուրդ, ներկի նիւթ։ — Հաճըն՝ ունի երկաթի հարուստ հանք։ — Սիս՝ աթոռ համանուն կաթողիկոսութեան։ — Այաս = Լայոս Իսքենտերունի ծոցին արեւմտեան եզերքը նաւահանգիստ, որուն դիմացը, արեւելեան կողմը կը գտնուի Բայաս նաւահանգիստը։ Այս երկուքը Միջին դարուն մէջ շատ նշանաւոր էին։ — Երմենէք, Օսմանիյէ Սելեւկէ, Իւմիւրդալըգ։

ԿԻՊՐՈՍ ԿՂԶԻ

Միջերկրականի ամէնէն մեծ կղզիներէն մէկն է Կիպրոս։

Գլխաւոր քաղաքներն են Նիկոսիա=Լեւքոսիա՝ կառավարչանիստ քաղաք։ — Լառնաքիա՝ նաւահանգիստ ու առեւտրական կեդրոն։ — Ֆամակուսդա՝ նաւահանգիստ։ — Լիմասոլ՝ նաւահանգիստ, նշանաւոր է գումանտարիա = Գիպրըզ կոչուած հռչակաւոր գինիով։

8. Էնկիւրի — Կուսակալութիւն

Սահման. — Էնկիւրիի կուսակալութիւնը կը գտնուի Խիւտավէնտիկեարի, Գասթեմունիի, Գոնիայի, Ատանայի ու Սվազի միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 5 սանճագի։

1. Էնկիւրի՝ գազաներ. Էնկիւրի, Այաշ, Պէյպազար, Սիվրիհիսար, Չպուգապատ, Նալլըխան, Հայմանա, Եապանապատ, Միխալըճըգ, Ստանոս=Զիր, Պալիա, Գալաճըգ։
2. Գըրշեհիր՝ գազաներ. Գըրշէհիր, Քեսկին = Տենեքմատեն, Մեճիտիյէ, Աւանոս։
3. Չորում՝ գազաներ. Չորում, Օսմանճըգ, Սունկուրլու, Իսկիլիփ։

4. Գայսերի՝ գաւառներ՝ Գայսերի, Տեւելի, Ինճէ սու։

5. Եոզկաթ՝ գաւառներ. Եոզկատ, Մատէն, Պողազլայան։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Էնկիւրի, Սագարիայի գետակից Էնկիւրիւ Սուին եզերքը, Անատոլուի ճարտարագործական ու առեւտրական կեդրոններէն մէկն է։ Հողագործական տիպար-ագարակ մ'ունի։ Կ'արտածէ պրոն, մեղր, մեղրամոմ, ներկի նիւթ։ — Գայսերի, Երճիաս լերին հիւս. ստորոտը։ Համբաւաւոր են գորգերը, եւ երեւելի է Հայոց Ս. Կարապետ վանքը։ — Գըրշեհիր՝ գորգ ու արջառ։ — Եոզկաթ, կ'արտածէ պրոն, արմտիք ու մրգեղէն։ — Չորում, վաճառաշահ քաղաք։ — Տենեք Մատեն՝ արծաթախառն կապար։ — Նալլըխան՝ ջերմաբուժական կեդրոն։ — Պեյ-բազար՝ պրոն։ — Այաշ՝ այծ ու ոչխար։ — Սիվրի հիսար. — Ինեկուռ. — Թաշաս. — Եւերեկ։

9. Սվազ — Կուսակալութիւն

Սահման — Սվազ-կուսակալութիւնը կը գտնուի Տրապիզոնի, Երզրումի, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի, Հալէպի, Էնկիւրիւի ու Գաստեմունիի միջեւ։

Վարչական բաժանում. — Կը բաժնուի 4 սանճագի.

1. Սվազ. — Գաւառներ. Սվազ, Ազիզիյէ, Գոչկերի=Զառա, Տիւրիկ, Տարենտէ, Կիւրին, Թենուս, Հաֆիզ, Եըլտըզ էլի, Պիւնեանը Համիտ, Ենիխան, Գանկալ։

2. Ամասիա. — Գաւառներ. Ամասիա, Մարզուան, Վեզիր քէօփրիւ, Մեճիտ էօզի, Լատիք, Հաւզա, Կիւմիւշ հաճի քէօյ։

3. Գարահիսար շարգի.— Գաւառներ. Գարահիսար, Սու շէհրի, Համիտիէ, Գոյուլ հիսար, Ալըճրա։

4. Թոգաթ. — Գաւառներ Թոգատ, Արդասա, Զիլէ, Նիքսար։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Սվաս, Գըզըլ-Իրմագի մօտ, մեծ դաշտի մէջ. Սեւ ծովու եւ Միջերկրականի միջեւ երթեւեկութեան կեդրոնը. կ'արտածէ քիլիմ, գորգ, կտաւեղէն, արմտիք, բուրդ, մորթ, պրոն, աֆիոն, ճենրի։ Մօտն է Ս. Նշան վանքը։ — Թոգաթ, ճարտարարուեստ ու գեղեցկադիր քաղաք, կ'արտածէ ծխախոտ, ու Արղանայի Կապան-մատենի պղնձի հանքեր հոս կը գտուին եւ կը ձուլուին պղնձեղէն անօթներ։ — Ամասիա, Եշիլ-Ըրմագի եզերքը կ'արտածէ մետաքսեղէն, գորգ, ցորեն, խոզակ, այծի մորթ, խնձոր, չոր եւ ուրիշ մրգեղէն։ — Շապին-Գարահիսար նշանաւոր իր արծաթախառն կապարով ու պաղլեղով որոնք Կիրասոնի ճամբով կ'արտածուին։ — Մարզուան՝ հողագործական քաղաք։ — Կիւրին՝ ճարտարարուեստ քաղաք, կ'արտածէ ցփսի ու բրդեղէն կերպասներ։ — Զիլէ. — Տիվրիկ. — Վեզիր քէօփրիւ։

Վիճակագրութիւն

Այս մասին վիճակագրութիւնը տե՛ս Միջին դասընթացք։

Բ. ՀԻՒՍ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍ

10. Էրզրում — Կուսակալութիւն

Սահման. — Երզրում կուսակալութիւնը կը գտնուի Տրապիզոնի, Պարսկաստանի, Վանայ, Պիթլիսի, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի, Տիարպեքիրի ու Սվազի միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 3 սանճագի.

1. Երզրում. — Գաւառներ, Երզրում, Պայպուրդ, Բասենլէր=Հասանգալէ, Խնուս, Քղի, Դերջան=Մամախաթուն, Կիսկիմ, Սպեր, Նամերուան։

2. Երզնկան. — Գաւառներ, Երզնկան, Քեմախ, Րիֆահիյէ=Կերճանիս, Գուրուչայ, Գուզիչան։

3. Պայազիտ. — Գաւառներ, Պայազիտ, Տիատին, Գարաքիլիսէ, Ալաշկերտ=Տոպրագգալէ, Անդապ=Թօթագ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Երզրում մեծ ու վաճառաշահ քաղաք, ծովու մակերեւէն 1798 մ., Տրապիզոնի, Պաթումի, Սվասի, Տիարպեքիրի, Պաղտատի ու Թեհրանի միջեւ։ Կ'արտածէ գորգ, մանուսա, կաշի, բամպակ, ձի, տաւար, մորթ, խէժ, մեղրամոմ։ Կլիմայն խիստ. Շրջակայները կան Ըլըճայի ջերմուկները։ — Երզնկան՝ Գարասուի գեղեցիկ դաշտի մը մէջ։ Նշանաւոր են խաղախորդարանները, կաթսայի գործարանները, ռազմամթերք ու բամպակեղէնը։ Պայազիտ՝ կիսաւեր բերդաքաղաք. կ'արտածէ ցորեն, այծ, ոչխար ու եզան մորթ, բուրդ, աղած ձուկ։ — Պայպուրդ Տրապիզոն-Էրզրում ճամբուն վրայ. ունի հանքային ջուր։ Քեմախ երբեմն նշանաւոր։ — Հասանգալէ=Բասեն։ — Ալաշկերտ. — Իւչ-Քիլիսէ։

11. Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ — Կուսակալութիւն

Սահման. — Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ կը գտնուի Էրզրումի, Սվազի, Հալէպի, Տիարպէքիրի ու Պիթլիսի միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 3 սանճագի.

1. Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ. — Գաւառներ. Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ, Խարբերդ, Արաբկիր, Կապան-Մատէն, Էկին, Քեղիրկէ։

2. Մալաթիա. — Գաւառներ, Մալաթիա, Հիւսնի-Մանսուր, Պեհեսնի, Ագճատաղ, Քեախթէ։

3. Տերսիմ. — Գաւառներ, Խոզաթ, Լազ, Չմշկածագ, Չարսանճագ, Գըզըլ-քիլիսէ, Օվաճըգ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ կուսակալանիստ քաղաք. — Խարբերդ՝ բերդաքաղաք բարեբեր դաշտի մէջ. կ'արտածէ արմտիք, աֆիոն ու գինի։ Մալաթիա՝ զուարճալի հովտի մը մէջ, կ'արտածէ արմտիք, աֆիոն, ազգի ազգի պտուղ։ — Արաբկիր՝ վաճառաշահ ու ճարտարարուեստ քաղաք, կ'արտածէ մանուսա, չիթ։ — Էկին՝ Եփրատի աջ եզերքը, գեղեցիկ քաղաք. կ'արտածէ մանուսա ու եազմա։ — Քեպանմատեն՝ պղինձ ու արծաթախառն կապար։ — Պեհեսնի։ — Խոզաթ։ — Չմշկածագ։ — Մազկերտ։ — Չարսանճագ։

12. Տիարպեքիր — Կուսակալութիւն

Սահման. — Տիարպեքիր կուսակալութիւնը կը գտնուի Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի, Պիթլիսի, Մուսուլի, Վանայ, Երզրումի, Հալէպի միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 3 սանճագի.

1. Տիարպեքիր. — Գաւառներ, Տիարպեքիր, Սեւերեկ, Սիլուան, Լըճէ, Տիրէք, Պեշիրի։

2. Մարտին. — Գաւառներ. Մարտին, Նիզիպին, Ճիզրէ, Միտիատ, Աւնիյէ։

3. Արղնի-մատեն. — Գաւառներ. Արղնի, Բալու, Չերմիկ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Տիարպեքիր հին ու փառաւոր քաղաք. նշանաւոր են իր պարիսպներն ու մզկիթները։ Կ'արտածէ կաշի, գորգ, մետաքսեղէն, բրդեղէն, բամպակեղէն, պղնձէ անօթներ ու խեցեղէն։ Շերամաբուծութեան մեծ մղում կը տրուի։ — Մարտին՝ հողագործական ու ճարտարարուեստ քաղաք։ — Արղանա՝ բարեբեր դաշտի մը մէջ, կ'արտածէ պղինձ ու կապար։ — Բալու՝ անտառ։ — Սեւերեկ. — Նիզիպին։

13. Պիթլիս — Կուսակալութիւն

Սահման. — Պիթլիս կուսակալութիւնը կը գտնուի Երզրումի, Վանայ ծովուն ու կուսակալութեան, Մուսուլի, Տիարպեքիրի, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի ու Երզրումի միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 4 սանճագի։

1. Պիթլիս. — Գաւառներ Պիթլիս, Ախլաթ, Խիզան, Մոտկան։

2. Մուշ. — Գաւառներ. Մուշ, Մելազկերտ, Պուլանըգ, Վարդոյ, Սասուն։

3. Սղերդ. — Գաւառներ. Սղերդ, Շիրուան, Պերուարի, Երուհ, Գարզան։

4. Կինճ. — Գաւառներ. Կինճ, Ճապաղջուր, Խուլփ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Պիթլիս՝ կուսակալանիստ ու առեւտրական կեդրոն. Դիրքը գեղեցիկ է. ունի բամպակեղէն ու բրդեղէն։ — Մուշ՝ կ'արտածէ արմտիք, ծխախոտ, մեղր։ Մշոյ շրջակայները կան Ս. Կարապետի վանքը =Գլակայ վանք, Տերիկ՝ ուր թաղուած է Ս. Սահակ Հայրապետը։ — Սղերդ՝ բարձրադիր ու բարեբեր դաշտի մը մէջ, կ'արտածէ զէնք ու երենագործական ապրանքներ։ — Մելազկերտ՝ աղահանք։ — Ախլաթ, զուարճալի դիրքով։

14. Վանի — կուսակալութիւն

Սահման. — Վանի կուսակալութիւնը կը գտնուի Պարսկաստանի, Երզրումի, Պիթլիսի ու Մուսուլի միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 2 սանճագի.

1. Վան. — Գաւառներ. Վան, Մահմուտի, Շատախ, Ադիլճեւազ, Կաւաշ, Արճէշ։

2. Հէքքեարի. — Գաւառներ. Հէքքեարի, Ճուլամերկ, Գեւար, Շեմտինան, Մահմուտէդ-իւլ-Համիտ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Վան՝ համանուն լճին մօտ, կուսակալանիստ. Նշանաւոր են գեղեցիկ պարտէզները, բրդեղէն գործուածքները։ Մօտն է Վարագայ լեռը Ս. Նշան համբաւաւոր վանքով։ — Վանայ ծովուն բոլորտիքի աւաններուն մէջ նշանաւոր է Ոստան։ Ասոր մէջ է Նարեկայ վանքը։ — Ճուլամերկ լեռնային երկրի մէջ, ունի երկաթ ու կապար։ — Պաշգալէ՝ վաճառականութիւն կ'ընէ Պարսկաստանի հետ։ Մօտերը կայ Ս. Բարթուղիմէոսի վանքը։ — Խոշապ։ — Ադիլճեւազ։

Վիճակագրութիւն

Այս մասին տես Միջին դասընթացք

Գ. ՄԻՋԱԳԵՏՔ

15. Մուսուլ — կուսակալութիւն

Սահման. — Մուսուլ-կուսակալութիւնը կը գտնուի Տիարպէքիրի, Պիթլիսի, Վանայ, Պարսկաստանի, Պաղտատի ու Զօրի միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 3 սանճագի.

1. Մուսուլ. — Գաւառներ, Մուսուլ, Ամատիէ, Զախու, Տեհոք, Ագրա, Սինճար, Զիպար։

2. Քերքուք=Շեհրիզոր. — Գաւառներ, Քերքուք, Ռեւանտուզ, Քէօյսանճագ, Ռանիյէ, Էրպիլ, Սալահիյէ։

3. Սիւլէյմանիյէ. — Գաւառներ, Սիւլէյմանիյէ, Կիւլանպէր, Մահմուտէդ-էլ-Համիտ, Պազիան, Շէհրիպազար։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Մուսուլ, Տիգրիսի աջ եզերքը, Գույունճուգի=Նինուէի դիմացը, կ'արտադրէ մարմաշ=մուսլին կտոր, ներկի նիւթ։ — Քերքուք մօտերը կան նաւթի հորեր, աղահանք ու հանքային ջուր։ — Սիւլէյմանիէ, Պարսից սահմանագլխին մօտ, ճարտարարուեստ ու վաճառաշահ քաղաք։ — Էրպիլ, վաճառաշահ քաղաք։

16. Պաղտատ կուսակալութիւն

Սահման. — Պաղտատ-կուսակալութիւնը կը գտնուի Մուսուլի, Պարսկաստանի, Պասրայի ու Զօրի միջեւ։

Վարչական. — Բաժնուած է 3 սանճագի։

1. Պաղտատ. — Գաւառներ, Պաղտատ, Խորասան, Ազիզիէ, Քեազիմ, Ճեզիրէ, Տիլիմ, Քիւտ-էլ-Ամարա, Խանքին, Մենտելի, Սամրա, Պէտրի, Անա։

2. Տիւանիէ. — Գաւառներ, Տիւանիէ, Հիլէ, Սեմաւէ, Շամիէ։

3. Քերպելա. — Գաւառներ, Քերպելա, Հինտիյէ, Նեճէֆը-Էշրէֆ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Պաղտատ=Տար-ըս-Սալամ, Տիգրիսի եզերքը, բարգաւաճ ու վաճառաշահ քաղաք. կուսակալանիստ։ Նշանաւոր են մզկիթները, վաճառատեղիները, բամպակեղէն, մետաքսեղէն ու կաշիէ գործուածքները, գորգեր ու դանակը։ — Հիլէ՝ Եփրատի եզերքը։ — Քերպելա=Մեշհէտ-Հիւսէին, ուխտատեղի Պարսից, նշանաւոր են մզկիթները։ — Հիդ՝ Եփրատի եզերքը, Շամ-Պաղտատ ու Հալէպ-Պաղտատ ճամբուն վրայ։ — Թեզ=Սիրտքեա՝ պարտէզներու մէջ։

17. Պասրա — կուսակալութիւն

Սահման. — Պասրա կուսակալութիւնը կը գտնուի Պաղտատի, Պարսկաստանի, Պարսից ծոցին ու Արաբիոյ միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 4 սանճագի։

1. Պասրա. — Գաւառներ՝ Պասրա, Խուռնա, Քիւվէյթ։

2. Մունթէֆիք. — Գաւառներ՝ Սէվք-իւշ-Շույուխ, Շադրա, Հայ։

3. Ամարա. — Գաւառներ՝ Ամարա, Շադրէտ-իւլ-Ամարա, Զեպիր, Տուպրիճ։

4. Նեճտ. — Գաւառներ՝ Նեճտ, Գատիֆ, Գատր։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Պասրա՝ կուսակալանիստ, Շատ-իւլ-Արապի մէկ բազուկին եզերքը, կլիմայն վատառողջ, բանուկ նաւահանգիստ է Եւրոպիոյ, Հնդկաստանի ու Պարսկաստանի միջեւ. — Եղհասա՝ Նեճտի գլխաւոր քաղաքը. — Ամարա՝ Տիգրիսի եզերքը. — Խուռնա՝ Եփրատի ու Տիգրիսի գետախառնուրդը. — Ֆաոյ՝ Շատ-իւլ-Արապի բերանը. հոն կայ մաքսատուն. — Նազրիյէ կ'արտադրէ բրինձ. — Քիւվէյթ՝ Պարսից ծոցին եզերքը։

Վիճակագրութիւն

Այս մասին վիճակագրութիւնը տե՛ս Միջին Դասընթացք։

Էլզոր

Սահման. — Էլզոր-ուրոյն սանճագը կը գտնուի Եփրատի ու Հալէպի, Տիարպեքիրի, Մուսուլի ու Պաղտատի միջեւ։

Վարչական. — Բաժնուած է 4 գաղայի։

Գլխաւոր քաղաք. — Տէյր-էլ-Զօր Եփրատի եզերքը, հողագործական քաղաք. — Մէյատին=Ռահապ՝ Եփրատի եզերքը. — Ապու-Սէրայ=Կարկեմիշ՝ Եփրատի ու Խապուրի գետախառնուրդը. — Թատմոր=Պալմիր։

18. Հալէպ — կուսակալութիւն

Սահման. — Հալէպ-կուսակալութիւնը կը գտնուի Սվազի, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի, Տիարպեքիրի, Մուսուլի, Ատանայի, Էլզորի, Սուրիոյ ու Միջերկրականի միջեւ։

Վարչական. — Բաժնուած է 3 սանճագի։

1. Հալէպ. — Գաւառներ՝ Հալէպ, Այնթապ, Քիլիս, Պէյլան, Իսքենտէրուն, Անդաքիէ, Հարէմ, Ճիսրի Շուղուր, Իտլիպ, Մա'արա, Պապը-Ճիպուլ, Մեմպիճ, Ճիպէլը-Սամա'ան, Ռագա։

2. Ուրֆա. — Գաւառներ՝ Ուրֆա, Ռումգալէ=Հռոմկլայ, Սրուճ, Պիրեճիք, Խառան։

3. Մարաշ. — Գաւառներ՝ Մարաշ, Ալպիստան, Զէյթուն, Բազարճըգ, Էնտերին։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Հալէպ՝ Եփրատ — Աղեքսանդրիա ճամբուն վրայ, երեւելի՝ վաճառականութեամբն ու արհեստներով, ոսկեթել ու արծաթաթել գիպակներով, պամպակեան կտաւներով, շղարշներով, մարմաշով. կ'արտադրէ գինար, գորգ, բամբակ, մետաքս, քիպրէ, սակամոնի մաստակ, աֆիոն։ — Այնթապ կ'արտադրէ ձէթ, ալաճա, պիստակ։ — Ուրֆա՝ Մուսուլի ճամբուն վրայ. ամրափակ քաղաք, կ'արտածէ արմտիք, բրդեղէն ու բամբակեղէն, ձի, կանեփ։ — Անդաքիա՝ Եփրատի ճամբուն վրայ, Որոնդէս գետին եզերքը, պարտէզներու մէջ, կ'արտածէ խոզակ, մետաքս, ընտիր կտաւ։ Նաւահանգիստ է Սուէտիէ։ — Իսքենտէրուն՝ համանուն ծոցին եզերքը, վաճառաշահ նաւահանգիստ Հալէպի։ — Պիրեճիք՝ Եփրատի եզերքը հողագործական քաղաք։ — Զէյթուն՝ ունի երկաթ։ — Ալպիստան՝ Ճիհունի եզերքը, պարտէզներու մէջ, հողագործական քաղաք։ — Մարաշ՝ Ագըր-տաղի հար. ստորոտը, Ճիհունի ափերուն մօտ ճարտարարուեստ քաղաք, կ'արտածէ բամբակեղէն, արծաթաթել կերպասներ։ — Խառան՝ Եփրատի եզերքը, ծննդավայր Աբրահամ նահապետի։ — Քիլիս, Հռոմկլայ, Իսլիպ։

Դ. ՍՈՒՐԻԱ

19. Սուրիա — կուսակալութիւն

Սահման. — Սուրիա-կուսակալութիւնը կը գտնուի Հալէպի, Էլզորի, Գուտսը շէրիֆի, Պէյրութի ու Արաբիոյ միջեւ։

Վարչական. — Կը բաժնուի 4 սանճագի.

1. Շամ. — Գաւառներ՝ Շամ, Պաալպէք, Պեգա-իւլ-ազիզ, Ուատի-էլ-աճէմ, Տումա, Նեպէք, Հասպայա, Ռաշայա։

2. Համա. — Գաւառներ՝ Համա, Հոմս, Համիտիյէ, Սելիմիէ։

3. Հորան. — Գաւառներ՝ Հորան, Պասր-էլ-Հարիր, Ճերա, Ճապել-իւլ-Տիւրզ, Էճլուն։

4. Կերէք. — Գաւառներ՝ Սալդ, Մա՛ան, Թաֆիլէ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Շամ՝ Պարատայի գեղազուարճ հովտին մէջ հին ու հարուստ քաղաք. Պարսկաստանի, Սուրիոյ ու Եգիպտոսի վաճառականութեան դրանգիղը = ախրարձա. կ'արտադրէ ալաճա ու քուղնու, քեֆիէ, գորգ, բամբակեղէն, բրդեղէն։ — Սալահիէ՝ Շամի արուարձան մը, ուր կը բնակին եւրոպացիները։ — Համա՝ Որոնդէսի եզերքը, արգաւանդ դաշտի մը մէջ, կ'արտածէ մետաքսեղէն ու բամբակեղէն։ — Հոմս=Եմեսա, Որոնդէս-Միջերկրական-Թատմոր ճամբուն վրայ, ճարտարարուեստ քաղաք։ — Պա՛ալպէք=Հելիոպոլիս՝ Անտի Լիբանանու ստորոտը, հռչակաւոր իր աւերակներով։ — Կերէք՝ Մեռեալ ծովուն արեւելեան կողմը նշանաւոր է ժայռերուն մէջ փորուած դամբարաններով։ — Պեշխա=Սալդ ու Մա՛ան՝ կայաններ Մեքքէի ուխտագնացութեան։

Ճէպէլ-Լիբանան = Լիբանան

Վարչական. — Այս նահանգը Բ. Դրունէն շնորհուած առանձին հրովարտակով կը կառավարուի միւշիրի աստիճան ունեցող քրիստոնեայ կառավարիչով մը որ Վեհ. Սուլթանէն կ'անուանուի և կախում ունի Կայս. Կառավարութենէն։ Բնակիչները մեծ մասամբ Մարոնիներ են։

Գլ. քաղաք. — Զահլէ՝ Պէյրութ-Պաալպէք ճամբուն վրայ, հողագործական ու վաճառաշահ քաղաք։— Տէյր-էլ-Գամէր՝ արմտիքի հրապարակ։

20. Պէյրութ—կուսակալութիւն

Սահման. — Պէյրութ-կուսակալութիւնը կը գտնուի Հալէպի, Սուրիոյ, Լիբանան լեռներուն, Միջերկրականի ու Գուտս-Շէրիֆի միջև։

Վարչական. — Կը բաժնուի 5 սանճաքի.

1. Պէյրութ. — Գաւառներ՝ Պէյրութ, Սայտա, Սուր, Մերճիուն։

2. Աքքա. — Գաւառներ՝ Աքքա, Հայֆա, Տիպերիա, Սաֆէտ, Նազարէ։

3. Շամ-Տարապլուս. — Գաւառներ՝ Շամ-Տարապլուս, Սաֆիթա, Աքքար, Հասն-էլ-Ակրատ։

4. Լազքիէ=Լաոդիկիա. — Գաւառներ՝ Լաոդիկիա, Ճէպլէ, Մերգապ, Սեհիուն.

5. Նապլուս. — Գաւառներ՝ Նապլուս, Ճենին, Պէնի-Սաապ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Պէյրութ՝ մեծ նաւահանգիստ, երկաթուղիով կապուած Շամի հետ. կ'արտածէ գինի, պտուղներ, խոզակ։ Նշանաւոր են իր զանազան հաստատութիւնները։ — Լաոդիկիա՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ։ — Շամ-Տարապլուս՝ քանուկ նաւահանգիստ։ — Սուր=Տիւրոս, Սայդա=Սիդոն՝ նաւահանգիստներ, երբեմն շատ նշանաւոր։ — Աքքա՝ Միջերկրականի եզերքը բերդաքաղաք։ — Նապլուս՝ Յորդանանու հովտին մէջ՝ կ'արտադրէ օճառ։ — Սամարիա-Կեսարիա՝ (Պաղեստին), Նազարէթ-Տեպերիա։

Գուտս—Շէրիֆ=Երուսաղէմ

Սահման. — Այս ուրոյն սանճաքը կը գտնուի Պէյրութի, Սուրիոյ ու Միջերկրականի միջև։

Վարչական. — Բաժնուած է 5 գազայի.

Երուսաղէմ, Եաֆա, Գազա, Խալիլ-Րահման, Պէյր-իւս-Սէպի։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Երուսաղէմ՝ 800 մ. բարձր ծովու մակերեւէն. երեք կողմը կան խոր հովիտներ ուրկէ կը հոսին Գեհեննեան ու Կեդրոնեան հեղեղատները։ Մեծ ուխտատեղի քրիստոնեայներու, որոնք ունին վանքեր ու եկեղեցիներ։ Հայերն ալ Սիոն թաղին մէջ ունին Ս. Յակոբեանց նշանաւոր վանքը, Պատրիարքարան, ժառանգաւորաց դպրոց ու տպարան։ Երուսաղէմի մօտերը կան Բեթղեհէմ, Բեթանիա, Եւմէ(?)=Արեմաթիա։ — Եաֆա՝ նաւահանգիստ Երուսաղէմի, կ'արտածէ ձէթ, շուշմա, պտուղ, նարինջ, բարեպաշտական առարկաներ (խաչ, համրիչ) եւայլն։ Երկաթուղիով կապուած է Երուսաղէմի։

Ե. ԱՐԱԲԻՈՅ ՄԷՋ

21. Հիճազ—կուսակալութիւն

Սահման. — Հիճազ-կուսակալութիւնը կը տարածուի Արաբիոյ մէջ՝ Կարմիր ծովուն արեւելեան եզերքը։

Վարչական. — Բաժնուած է 3 սանճաքի.

1. Մեքքէ-[illegible]քէրրէմէ։

2. Մէտինէ-Միւնէվվերէ. — Գաւառներ՝ Մետինէ, Եամպոյ, Ալուճէ, Ուգպէ, Սիւարքիէ։

3. Ճիտտէ. — Գաւառներ՝ Ճիտտէ, Մամուրէթ-իւլ-Համէտ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Մեքքէ-Միւքէրրէմէ՝ Իսլամներու մարգարէին ծննդավայր, նշանաւոր ուխտատեղին ուր ամէն տարի Գուրպան Պայրամին բիւրաւոր ուխտաւորներ կը դիմեն։ — Մէտինէ՝ 12 ժամ հեռու Մէքքէէն, Իսլամներու մարգարէին գերեզմանը հոս կը գտնուի, ուխտատեղի։ — Ճիտտէ՝ մեծ ու վաճառաշահ նաւահանգիստ Մեքքէի։ — Եամպոյ՝ Մետինէի նաւահանգիստը։ — Դայիֆ՝ ամրափակ քաղաք, ուրկէ կը մեկնին կարաւաններն Արաբիոյ դէպի ներսերը։

22. Եէմէն—կուսակալութիւն

Սահման. — Եէմէն-կուսակալութիւնը կը գտնուի Հիճազի հարաւակողմը։

Վարչական. — Եէմէն-կուսակալութիւնը կը բաժնուի 4 սանճաքի, Եէմէն, Հոտէյտա, Ասիր, Թա՛ազ։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Սանաա՝ ծովէն 2130մ. բարձր, ամրափակ, զուարճալի, բարեբեր քաղաք պարտէզներու մէջ. կ'արտածէ խահուէ, արմաւ, լեղակ, խնկեղին, խէժ. նշանաւոր են մզկիթները։ Մօտն են Սաբա=Մարկըբ քաղքին աւերակները։ — Հոտէյտա՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ։ — Գոնֆիտա՝ նաւահանգիստ։

Գ. ՑԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Կրօնք. — Պետական կրօնքն է Իսլամութիւն բայց միւս կրօնքներն ալ կը վայելեն իրենց պաշտամունքը կատարելու ազատութիւնը։ Իսլամ են Օսմանցիները, Արաբացիները, Քիւրտերը, Հորանի ու չրջակայներու Տիւրզիները, Մետուալիներն ու Անդաքիայի Անսարաններն։ Քրիստոնեաները կը բաժնուին 6 եկեղեցւոյ, 1. Հայ եկեղեցի, 2. Յոյն եկեղեցի, 3. Ասորի եկեղեցի, 4. Քաղդէական եկեղեցի, 5. Կաթոլիկ եկեղեցի, 6. Բողոքական եկեղեցի, ելն.

Միւս գիտելիքները տե՛ս Տարր. ու Միջին Դասընթացքները։

Դ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Անատոլու եւ Հիւս. արեւելեան երկրամաս

Հողագործութիւն. — Ո՛չ միայն Անատոլուի, այլեւ Ասիական Թուրքիոյ միւս երկրամասերուն հողն ընդհանրապէս արգաւանդ է, գերազանցօրէն բարեբեր, և հողագործական երկիր։

Բուսային արտադրութիւններ. — Անատոլու և Հիւս. արեւելեան երկրամասը հողագործական երկիրներ են։ Այտըն-կուսակալութեան հողը բարեբեր ու կլիման գեղեցիկ ու հողագործութեան յարմար։ Գոնեայի, Խիւտավէնտիկեարի, Սվազի, Էնկիւրիւի ու Հիւս. արեւելեան մարզի դաշտագետիններն առատ արմտիք կ'արտադրեն։

Անտառներ. — Սեւ ծովու, Արքիպեղագոսի ու Միջերկրականի եզերքը։

Արմտիք. Ցորեն՝ Այտըն, Ատանա, Գոնիա, Էնկիւրիւ, Մամուրէթ-իւլ-ազիզ, Տիարպեքիր, Սվազ։ — Բրինձ՝ Տրապզոն։ — Բանջարեղէն՝ ամէն տեղ։

Այգեգործութիւն. — Պրուսա, Այտըն։

Ձիթենի. — Միջերկրականի մարզին մէջ։

Նարինջ. — Արքիպեղագոսի կղզիները, Սուրիոյ ծովափը և Րիզէ (Սեւ ծով)։ — Թզենի՝ ամէն կողմ։ — Խնձոր, տանձ, սալոր, կեռաս ելն. Սեւ ծովու եզերքը՝ Կիւմիւշխանէ, Ամա-

սիա, Թոգատ, Էնկիւրիւ, Սպարթա, Քեօթահեա։ — Դեղձ՝ Պրուսա, Այտըն, Ատանա, Գոնեա։ — Ծիրանի՝ Ատանա, Ուշագ։ — Նուռ՝ Իզմիր, Ատանա։ — Ընկոյզ, կաղին, նուշ, պիստակ ու շագանակ Սեւ ծովու և Միջերկրականի մարզին մէջ։

Հիւսելի տունկեր. — Բամբակ՝ Խիւտավէնտիկեար, Այտըն, Ատանա, Գոնիա, Տիարպէքիր։ — Վուշ՝ Խիւտավէնտիկեար, Դրապզոն, Էրզրում, Վան, Էնկիւրիւ, Գոնիա — Կանեփ՝ Դրապզոն, Սվազ, Գաստեմունի, Խիւտավէնտիկեար, Այտըն։ — Ծխախոտ՝ Այտըն, Իզմիր, Պրուսա, Դրապզոն, Սամսոն, Պաֆրա, Սինոպ։ — Թթենի՝ Խիւտավէնտիկեար, Թոգատ, Ամասիա։ — Աֆիոն՝ Պալըքեսիր, Ուշագ, Աֆ. Գարահիսար, Քէօթահեա, Էսկիշէհիր, Պէյրավար, Էնկիւրիւ. Զիլէ, Թոգատ, Մալաթիա, Ատալիա, Պերկամա ու Իզմիր։ — Շուշմայ՝ ամէն տեղ։ — Տզկաղար=ինդեաղի տունկը՝ Տիարպէքիր, Մ.իւլ-Ազիզ։ — Տորոն՝ Իզմիր, Գոնիա, Էնկիւրիւ, Սվազ Տիարպէքիր։ — Ճեհրի՝ Էնկիւրիւ, Գոնիա, Սվազ, Հալէպ։ — Քրքում՝ Գաստեմունի։ Մատուտակ՝ Մենտերէսի հովտին մէջ։

Կենդանական արտադրութիւն. — Ձի՝ Տիարպէքիր, Մ.իւլ-Ազիզ։ — Ոչխար (գարաման) Հէքքեարի, Պիթլիս, Երզրում, Մ.իւլ-Ազիզ, Տիարպէքիր, Ատանա, Գոնիա, Էնկիւրիւ։ — Այծ՝ Գոնիա, Պիթլիս, Հէքքեարի, Երզրում, Տերսիմ, Տիարպէքիր։ — Անատոլուի մէջ, Սագարիա ու Գզըլ-Ըրմագ գետերուն միջև տարածուած երկիրը կը բուծանէ ոչխարի ամէնէն հռչակաւոր այծն որ ծանօթ է Էնկիւրիւի այծ անունով. ասոր ձարը=պրօն մետաքսանման նուրբ ու կակուղ և շատ յարգի է։ Նշանաւոր են Պէյ-բազարի, Այաշի, Սիվրի-հիսարի, Միխալըճըգի, Եապան-ապատի, Նալը-Խանի, Էսկիշէհիրի, Քէօթահիոյ, Աֆ. Գարահիսարի, Չանղըրըի, Գոչ-հիսարի Գաստեմունիի, Զաֆրանպոլուի, Կիւրիւնի, Մարզուանի, Օսմանճըգի անուշած այծերը։ — Մեղուաբուծութիւնը՝ Էտրեմիտ, Պալըքեսիր, Քէօթահեա, Էսկիշէհիր, Սիվրի հիսար, Էնկիւրիւ, Չանղըրը, Չորում, Գայսերի, Սվազ, Արաբկիր, Մալաթիա, Պիթլիս, Երզրում, Դրապզոն, Գոնեա, Նիյտէ, Ատանա, Վան, Կիւմիւշխանէ, Կիրասոն, Օրտու։ Ամէնէն ընտիրներն են Միտիլլիի, Հատտարի, Ռիզէի ու Հեմշէնի մեղրերը։ — Շերամաբուծութիւնը՝ Գարասի, Խիւտավէնտիկեար, Այտըն։ — Սպունգ՝ Հռոտոս ու մօտակայ կղզիները։

Հանքային. — Հանքածուխ՝ Այտըն, Էրէյլի։ — Պղինձ՝ Այտըն, Կիւմիւշխանէ։ — Կապար՝ Իզմիր, Ամասիա, Գաստեմունի, Սվազ։ — Արծաթախառն կապար՝ Կապան-Մատէն, Տէնէք-Մատէն ու Հաճիքէօյ (Ամասիա)։ — Բրոմ՝ Խիւտավէնտիկեար։ Ծարիր՝ Էօտէմիշ։ — Պորաս՝ Գարասի։ — Մանկանէզ՝ Սիվրի-Հիսար։ — Ծովափրփուր՝ Էսկիշէհիր։ — Աղուհակ՝ Այտըն (Ֆոչա) Էնկիւրիւ, Գոնիա, Էրզրում, Վան, Տիարպէքիր։ — Հանքային ջուր՝ Պրուսա, Էսկիշէհիր, Աֆ. Գարահիսար, Սանտըգլը։ Ամէնէն նշանաւոր է Ինէկէօլի (Խիւտավէնտիկեար) «Զիթլի»։ — Ծծմբային ջերմուկներ՝ Էրզրում, Պիթլիս։ — Երկաթային ջերմուկ՝ Պիթլիս։

Ճարտարարուեստ. — Բացի հանքայիններէ. նշանաւոր են ձեթահանքերը՝ Միջերկրականի, Արքիպեղագոսի կղզիները, Մուտանիա, Պալըքեսիր, Էրտէք, Էտրէմիտ, Այվալըգ, Սիվրիհիսար, Էօտէմիշ, Ֆոչա, Այտըն։ Ամէնէն յարգի են. Կէմլէյիկի ու Բազարքէօյի։ — Գինեգործութիւն՝ Արքիպեղագոսի կղզիները, Էրէնքէօյ, Գարդալ, Էտրէմիտ, Բուչալիման, Էրտէք, Այվալըգ, Ամասիա։ — Բամբակեղէն՝ Իզմիր, Ատանա, Մերսին, Տիարպէքիր, Մերտին, Պիթլիս, Սղերդ, Վան, Էրզրում, Խարբերդ, Էկին, Թոգատ, Ամասիա, Սվազ, Մարզուան, Գաստեմունի։ — Բրդագործութիւն՝ Քէօթահեա, Պիթլիս, Տիարպէքիր։ — Օճառ՝ Իզմիր, Այվալըգ, Միտիլլի, Ատանա, Դարսուս։ — Կոյի՝ Դրապզոն։ — Պանիր՝ Իզմիտ, Վան, ու Էրզնկեան։ — Ապուխտ՝ Էրզրում, Էնկիւրիւ, Գաստեմունի, Գայսէրի։ — Կաշի՝ Այվալըգ, Տենիզլի, Էսկիշէհիր, Գաստեմունի, Էնկիւրիւ, Թոգատ, Վան, Քիոս, Միտիլլի — Խաւեար՝ Էրտէք, Պանտրմա, Սինոպ, Դրապզոն։ — Տառեխ՝ Վանայ ծովուն մէջ (Մայիս ու Յունիս ամիսները)։ — Սոֆ՝ Էնկիւ-

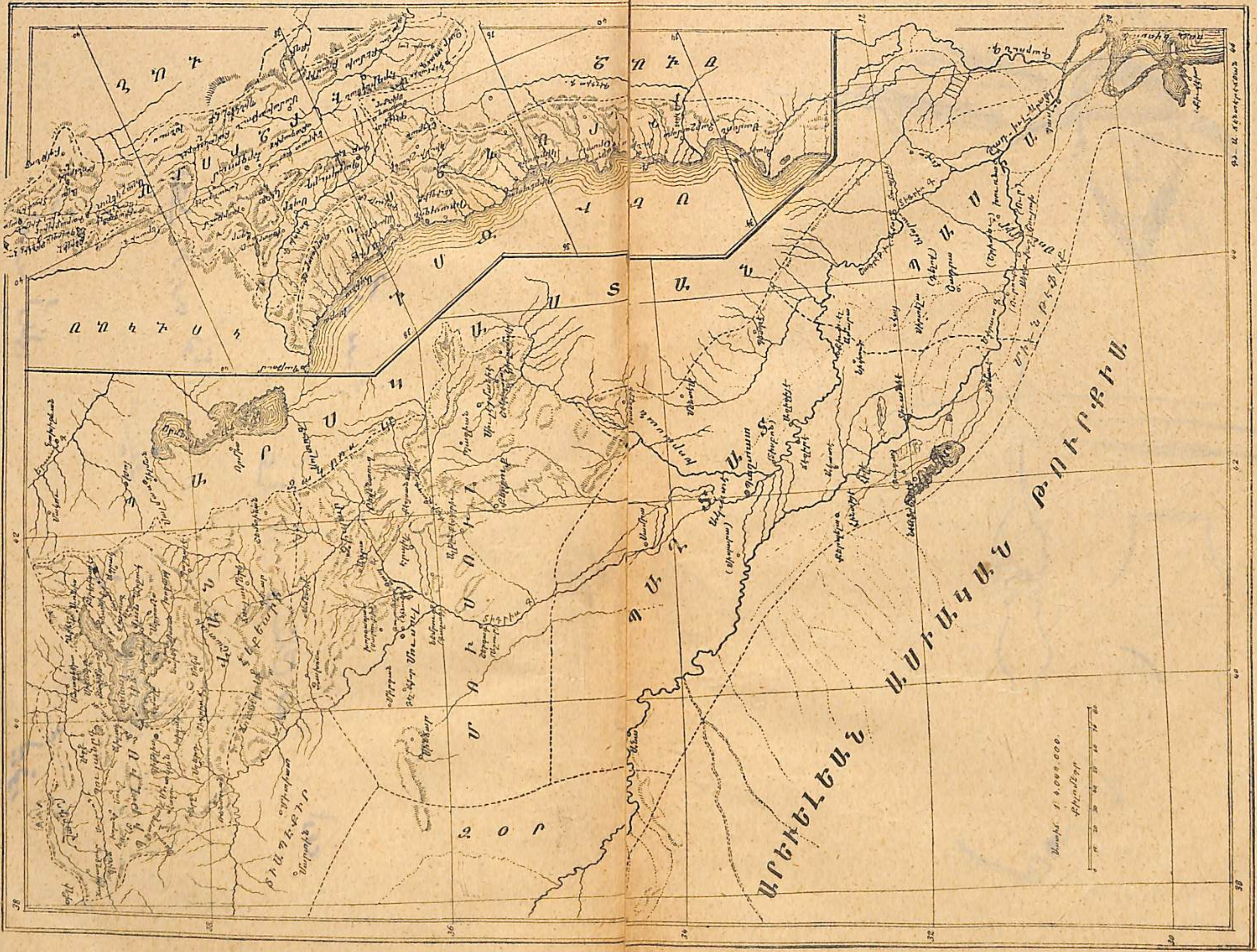

Meussier

Agréable

J'ai dessiqué

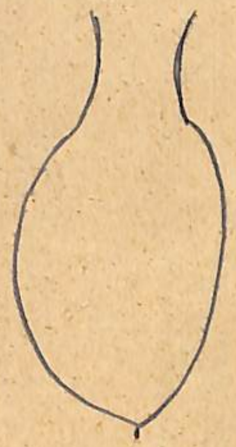

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ
ԱՆԱՊԱՏ
ԱՍԻԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ
ԿԻՊՐՈՍ ԿՂԶԻ
1:4.000.000

րիւ : — Ցփսի՝ Կիւրին : — Շայագ՝ Գոնիա, Պալըքեսիր, Էրզրում : — Գորդ՝ (քիլիմ, ճիճիմ, սեճճատէ) Կէօրտէն, Տեմիրճի, Գուլա, Իզմիր, Ուշագ, Քէօթահիա, Գայսերի, Սուշեհիր, Սվազ, Լատիք, Գոնիա :

Երկաթուղի. — Տե՛ս Միջին Դասընթացք:

Գետային նաւարկութիւն. — Ո՛չ միայն Անատոլուի, այլ և բովանդակ Ասիական Թուրքիոյ մէջ քիչ նաւարկելի գետեր կան : Եփրատ ու Տիգրիս իրենց ստորին ընթացքին մէջ նաւարկելի են, Եփրատ՝ մինչև Պիրեճիք. Տիգրիս՝ մինչև Պաղտատ: Ասոնց վերին ընթացքը «քելէկ»ով կը նաւարկեն :

Նաւահանգիստներ. - 1. Սեւ ծովու եզերքը. Տրապզոն, Սեւ ծովու ամէնէն վաճառաշահ նաւահանգիստը. Նաւակայքը 1 ժամ բաց ըլլալուն՝ նաւերը Բլադանա փոքր խորշին մէջ կ'ապաստանին. Պարսկաստանի, Կովկասի ու Ասիական Թուրքիոյ Հիւս. արեւելեան երկիրներուն «դրանզիդի» գլխաւոր վաճառատեղին է : Կ'արտածէ արմտիք, լուբիա, կաղին, ընկոյզ, արջառ, բուրդ, մորթ, կոգի, դեղին մեղրամոմ, ատաղձ, խէժ, ռետին, գխտոր, ծխախոտ : — Սամսոն՝ Սվազի ու Տիարպեքիրի նաւահանգիստը. կ'արտածէ բուրդ, ծխախոտ, մորթ, մետաքս, խաղակ. դեղին մեղրամոմ, խէժ, ալիւր, ցորեն, գարի, վարսակ, լուբիա, ընկոյզ, խնձոր, ապուխտ, գինի, աֆիոն, խաղկաղին, կանեփ, կտաւատ : — Սինոպ՝ արմտիք, բրինձ, լազուտ, կտաւատ ծխախոտ, չագանակ, մորթ, ատաղձ, վառելափայտ, աղած ձուկ, լուբիա, խնձոր : — Ինէպոլու՝ ատաղձ, բուրդ, պրօն, խէժ, գխտոր, պաժի խէժ=քիթրէ, խոլորձ, դեղին մեղրամոմ, ընկոյզ, չագանակ, խնձոր : Ասոնցմէ զատ նշանաւոր են Րիզէ, Կիրասոն, Օրտու, Ինէպէ, Պարդըն, Էրէյլի նաւահանգիստները :

2. Մարմարայի եզերքը. Իզմիտ՝ ատաղձ, արմտիք, խաղակ, չերամի հունտ, ծխախոտ, ընդեղէն, լազուտ, կտաւատ, բուրդ, միրգ, ձուկ, հաւ, պանիր, հաւկիթ : — Մուտանիա՝ ձիթապտուղ, մետաքսեղէն : — Կեմլիկի՝ ձիթապտուղ, խաղակ : — Պանտրմա՝ բամբակ, ցորեն, վարսակ, լազուտ, աֆիոն, խաղկաղին, աղած ձուկ, պորաքս :

3. Արքիպեղագոսի եզերքը. Պոզճաատա՝ գինի, քացախ, օղի : — Միտիլլի՝ ձէթ, գինի, չամիչ, թուզ, անիսոն : — Քիոս՝ բեւեկնի, լեմոն, նարինջ, նուշ, ձիթապտուղ, անիսոն, մաստաքէ : — Իզմիր՝ բամբակ, ծխախոտ, աֆիոն, խաղկաղին, չամիչ, թուզ, ցորեն, գարի, կորեակ, ձէթ, չուշմայ, մատուտակ, գխտոր, գաղի խէժ, տորոն, մորթ, բուրդ, պրօն, գորգ, մետաքս : — Հոտոս՝ սպունգ, գինի, ձէթ, մրգեղէն :

4. Միջերկրականի եզերքը. Ատալիա՝ Գոնիայի նաւահանգիստը : — Մերսին՝ Ատանայի նաւահանգիստը. կ'արտածէ բամբակ, բուրդ, ցորեն, գարի, չուշմայ, կտաւատ, տորոն, մեղրամոմ, գաժի խէժ :

Բ. ՄԻՋԱԳԵՏՔ

Հալէպի մէջ՝ արմտիք, խաղալից հունտեր, ընդեղէն, մրգեղէն, աֆիոն, ձիթենի, ծխախոտ, մատուտակ, գաժի խէժ, բժշկական տունկեր, մետաքսեղէն, զանազան հիւսուածքներ, գորգ :

Մուսուլի մէջ՝ ցորեն, գարի, բրինձ, բամբակ, նարինջ, արմաւ, կանեփ, ծխախոտ, չուշմայ, գխտոր. գաժի խէժ. ջերմուկ, հանքային ջուր, քարիւղ. բամբակեղէն, գորգ, մետաքսեղէն, մորթ, ներկի նիւթ :

Պաղտատի մէջ՝ բրինձ, ընդեղէն, ծխախոտ, չուշմայ, նարինջ, լեմոն, արմաւ, նուռ, սեխ, բանջար, կուպր, նաւթ քարիւղ, աղ, նժոյգ, մետաքսեղէն, կաշի, գորգ :

Պասրայի մէջ՝ ցորեն, գարի, բրինձ, լազուտ, կորեակ, արմաւ, չաքարեղէգ, խաշուէ, բամբակ, ծխախոտ, մրգեղէն, նժոյգ, բրդեղէն, բուրդ, խէժ, գխտոր, չուշմայ, մորթ:

Գ. ԱՍՈՐԻՔ ՈՒ ՊԱՂԵՍՏԻՆ

Հողագործական արտադրութիւն. — Ասորիքի ու Պաղեստինի հողը մեծ մասամբ չոր ու անբեր է. ամառը կ'ոռոգուի հեղեղներէ. հովիտները միայն արգաւանդ են։ Այգեգործութիւնը ծաղկած է. ծովեզերքը յառաջ կուգան նարինջ ու լեմոն. նշանաւոր են Սուրիոյ ազգի ազգի պտուղները, բանջարեղէնները, արմտիք ևայլն։ Արուեստական մշակութիւն՝ բամբակ, վուշ, ծխախոտ, թթենի, շուշմայ։

Կենդանական բերքեր. — Եղջերաւորներ, ձի (Գազա ու Յորդանան). մեղուաբուծութիւնն ու շերամաբուծութիւնը ծաղկած են։ — Սպունգ՝ Լադաքիա, Շամ-Դարաբլուս, Սայտա։

Ճարտարարուեստ. — Երկաթ ու «ասֆալդ»՝ Լիբանանու մէջ. կաշեգործութիւն՝ Շամ, բապուճ, գօտի, ոսկեթել, արծաթաթել բանուածք, մետաքսեղէն, «քեֆիէ», կտաւ ամէն տեղ, բարեպաշտական առարկայ՝ Երուսաղէմ։ —Օճառ՝ Շամ-Դարաբլուս, Երուսաղէմ, Եաֆա, Նաբլուս։ — Ապակի՝ Քեյրոն. ձէթ, մանաւանդ Լիբանանու գինին։

Նաւահանգիստներ Միջերկրականի եզերքը. Պէրութ որ իր քարափին շինութենէն ի վեր Օսմ. Կայսրութեան վաճառաշահ քաղաքներէն մէկն եղած է, Սուրիոյ իբրև առաջին նաւահանգիստ, Միջագետքի, Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի առևտուրին կեդրոնն է. կանոնաւոր յարաբերութիւն ունի Եւրոպայի նաւահանգիստներուն հետ. կ'արտածէ մետաքս, շուշմայ, բուրդ, ձէթ, քրքում, գխտոր, սակամոնի, ծխախոտ ևայլն։ — Լաթաքիա՝ արմտիք, ծխախոտ, ձէթ, մատուտակ, թուզ։ — Շամ-Դարաբլուս՝ մետաքս, սպունգ, օճառ, ձէթ, արմտիք, բամբակ, ընդեղէն, կիտրոն, լեմոն, նարինջ, մետաքսէ ու բամբակէ հիւսուածքներ։ — Եաֆա՝ Պաղեստինի նաւահանգիստը, կ'արտածէ ձէթ, շուշմայ, արմտիք, նարինջ, պտուղ, օճառ, բարեպաշտական առարկաներ ևայլն։

Երկաթուղիք. — Տե'ս Միջին դասընթացք։

—

Գ. ԱՓՐԻԿԷԻ ՕՍՄ. ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ

—

1. Եգիպտոս

Քաղաքական. — Եգիպտոս որ Օսմ. Կայսրութեան գերիշխանութեան տակ Փոխարքայութիւն=Խտիվութիւն մըն է 1806էն ի վեր՝ կը գրաւէ հիւս. արեւելեան Ափրիկէի հիւս. մասը։ Եգիպտոս իր հարստութիւնն իր հողին բարեբերութեանն ու իր երկրին դիրքին կը պարտի։

Կը բաժնուի երկու մասի. Ստորին Եգիպտոս ու Վերին Եգիպտոս։

Ստորին Եգիպտոս. — Գահիրէ՝ Մայրաքաղաք՝ մեծ ու հոյակապ. նշանաւոր են իր իսլամ համալսարանը, աստղագիտական դիտարանը, բժշկական վարժարանն ու Նեղոսաչափը=Մեքիաս որ կը ցուցնէ Նեղոսի ջուրին բարձրութիւնը։ — Պուլագ ունի եգիպտական հնութեանց թանգարան։ — Ճիզէ՝ ուր կը գտնուին բուրգերն ու Սփինքսը։ — Աղեքսանդրիա՝ Եգիպտոսի վաճառաշահ նաւահանգիստը։ — Ռոզէթ ու Տամիէթ Նեղոսի երկու ճիւղերուն եզերքը. — Իսմայիլիա ու Բոր-Սայիտ՝ Սուեզի ջրանցքին եզերքը նաւահանգիստներ. — Տելտայի մէջ Դանդաէ, Զակազիկ, Մանսուրա։

Վերին Եգիպտոս. Լուքսոր ու Գառնաք Հարիւրդռնեան Թեբէի աւերակներուն մէջ։ — Իպսամպուլ=Ապու-Սիմպէլ ու Ասուան նշանաւոր իրենց պատմական յիշատակարաններով։

Տնտեսական. — Կլիմայն չոր ու տաք, «Խամսին» կոչուած խորշակը մեծ վնասներ կը պատճառէ։

Հողագործութիւն. — Կախում ունի Նեղոսէն որ իր սիկհողով կը պարարտացնէ դաշտերն ու զանոնք կ'ոռոգէ.

Եգիպտոսի հարստութիւնը կը կազմեն արմտիքը, բանջարեղէնը, պտուղներն ու ճարտարարուեստական բերքերը, բամբակ, շաքարեղէգ ու ծխախոտ։ Բազմաթիւ են ընտանի անասունները՝ ձի, էշ, ուղտ, եզ, կով, գոմէշ ևայլն։

Գլխաւոր ճարտարարուեստներն են բամբակեղէն, շաքար, ցփսի, մետաքսեղէն ու գոհարեղէն։ Գլ. արտածութիւնն է բամբակ։

Ընկերային. — Եգիպտոսի բնակչութիւնը հետզհետէ կ'աճի։ Բնիկներն են իսլամ ֆելահներն ու քրիստոնեայ ղպտիներն որ սերած են հին եգիպտացիներէն։ Օտարականներն են օսմանցիները, արաբացիներ, հայերը, հրեաներն ու եւրոպացիները։ Տիրող լեզուն է արաբերէնը։

2. Եգիպտական Սուտան

Քաղաքներ. — Եգիպտական Սուտան կը բաժնուի 1. Արեւելեան Սուտան որ կը բաղկանայ Տար-Ֆուրէ, Գորտոֆանէ, Պահր-էլ-Կազալի երկրէն ու այն աշխարհէն որ կը տարածուի Նեղոսի արեւելեան կողմէն մինչև Հապէշստան։ 2. Նուպիա.— Գլ. քղ. Խարդում՝ երկու Նեղոսի գետախառնուրդին մօտերը.— Ֆաշոտա, Գասալա, Պէրպէր, Տոնկոլա։ Կարմիր ծովուն եզերքը նաւահանգիստն է Սուաքին։

Տնտեսական. — Նեղոսի միջին հովիտը լեռնադաշտ է. միջին բարձրութիւն է 350—500մ.։ Հարաւային կողմն անձրեւն առատ է, հիւս. կողմը՝ նուազ։ Երկրին ամէնէն բարեբեր մասն է Պահր-էլ-Կազալի հարաւային գետակիցներուն աւազանն ուր յառաջ կուգան արեւադարձային բերքեր։ Նուազ անձրեւաբեր տեղերը կը բուծանին գրաստներ։

Ընկերային ու քաղաքական. — Սուտանի բնակիչներն են Սեւամորթները, Պարապրաներն ու Պեճաները, նաև Արաբացիները։ Տարֆուր նշանաւոր է իր ցեղային խառնուրդով։

Նեղոսի միջին հովտին պատմութիւնը շատ հին է։ Զօրաւոր իշխանութիւն մ'ունէր ու մայրաքաղաքն էր Մերոյէ։ 1821ին Եգիպտոսի կցուեցաւ որուն վերջնական տիրապետութիւնը կատարուեցաւ 1881ին։

3. Ղարպ-Դարապլուս

Քաղաքներ. — Ղարպ-Դարապլուս կուսակալութիւնը Միջերկրականի եզերքին ընդարձակ երկիր մըն է. կը բաժնուի Ղարպ-Դարապլուս—կուսակալութեան ու Պենկազի աւրոյն սանճագին։ Ղարպ-Դարապլուս՝ ապահով նաւահանգիստ Միջերկրականի եզերքը. — Պենկազի՝ նաւահանգիստ ու մթերանոց եւրոպական ու ափրիկեան ապրանքներու։ — Մուրզուք՝ Ֆեզան ովասիսին գլ. քաղաքն ու շուկէտ Սուտանի կարաւաններուն. կ'արտադրէ ջայլամի փետուր ու փղատամ։

Տնտեսական. — Կլիմայն տաք ու չոր, քիչ անգամ անձրև կը տեղայ. կ'արտադրէ ձիթենի, արմաւ, թուզ, նարինջ, լեմոն, նուռ, արմտիք, ընդեղէն. այծ, ոչխար, եզ, ձի, ուղտ. կ'արտածէ որջառ, բուրդ, արմաւ, նարինջ, լեմոն, սեխ, արմտիք, սպունգ, ջայլամի փետուր, փղատամ, մորթ ևայլն։

4. Թունուզ

Գլ. քաղաքներ. — Մ. քղ. Թունուզ՝ համանուն պէյութեան վաճառաշահ նաւահանգիստ, որուն մօտերը կան Կարքեդոնի աւերակները, Պեզարէդ սքանչելի նաւահանգիստ։ — Գապէս, — Սֆաքս։

Տնտեսական. — Թունուզ ու Ալճերի նոյն կլիմայն ունին. միջին բարեխառնութիւն։ Գլ. բերքերն են գինի, ձէթ, նուշ. ընտանի կենդանիներն ու ձկնորսութիւնն երկրին հարստութիւնը կը կազմեն։

Վաճառականութիւնը հետզհետէ կը ծաղկի։

Ընկերային ու քաղաքային. — Թունուզի բնակիչներն են պէրպէրներն ու արաբացիները։ Տիրող լեզուն արաբերէնն է ու կրօնքը իսլամ։ Թունուզցիները Մարոքցիներէն ու Ալճերիցիներէն աւելի ճարտարարուեստ ու քաղաքավար են։ Կան նաև բազմաթիւ Հրեաներ, Իտալացիներ, Մալթացիներ ու Ֆրանսացիներ։

Թունուզ հին ատեն կը կոչուէր «Կարքեդոնի տէրութիւն» որ Փիւնիկեան գաղթականութիւն մըն էր և որ յետոյ Հռոմայեցիներուն իշխանութեան տակ ինկաւ։ Ասոնցմէ ետք տիրեցին յաջորդաբար Վանտալները, Բիւզանդացիները, Արաբացիներն ու յետոյ Օսմանցիները։

Թունուզի իշխանը կը կրէ պէյ տիտղոսը։

5. Ալճերի

Քաղաքներ. — Ալճերի կը բաժնուի երեք

գաւառի 1. Ալճերի. գլ. քղ. Ալճէր, նշանաւոր նաւահանգիստ, Մարսիլեայէն 24 ժամ հեռու։ — 2. Գոնստանդին. գլ. քղ. Գոնստանդին. նշանաւոր նաւահանգիստն է Պոն։ — 3. Օրան, գլ. քղ. Օրան, ապահով նաւահանգիստ։

Տնտեսական. — Միջերկրականի եզերքը չափաւոր տաք։ Լեռնադաշտերուն կլիմայն այլազան։ Ձմեռը ցուրտ ու ամառը՝ տաք։ Կ'արտադրէ արմաւ, նարինջ, ձէթ, ծխախոտ։ Լեռնադաշտերուն գլխաւոր բերքն է ալֆա. Ալճերիական սահարայի մէջ՝ նուշ։ Կան վայրի անասուններ. Ձկնորսութիւնն երկրին հարստութեանն մէկն է, ունի երկաթ։ Կերպասեղէնն ու կաշին ճարտարարուեստը կը կազմեն։

Ընկերային ու քաղաքային. — Ալճերիոյ բնակիչներն են Պերպէրներն որոնց քաղաքաբնակները կը կոչուին Մաւրիտանացի. կան նաև բազմաթիւ Հրեաներ, Ֆրանսացիներ, Սպանիացիներ, Իտալացիներ ու Մալթացիներ։ Տիրող կրօնքն է իսլամութիւն։

Ալճերի Թունուզի նման յաջորդաբար ինկաւ Հռովմայեցիներուն, Վանտալներուն, Բիւզանդացիներուն, Արաբացիներուն ու Օսմանցիներուն իշխանութեան տակ։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԵՒ Կ. ՊՈԼՍՈՅ

ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԱՐՏԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թուրքիան բնութենէն առանձնաշնորհուած երկիր մըն է։ Իր արգասաբեր հողերն անհուն տարածութիւն մ'ունին, և կը յարմարին ամէն տեսակ մշակութեան։ Ասոնց շատերը մօտ են ծովուն, ինչ որ կը դիւրանէ փոխադրութիւնները, և բազմաթիւ գետեր կ'ոռոգեն երկիրը։ Անտառներն երբեմն շատ առատ և հարուստ էին, և թէև ստորերկրեայ հանքերը հետախուզուած են հիներուն կողմէ, բայց տակաւին մեծ հարստութիւններ կը պարունակեն։

Երկրին գլխաւոր արտադրութիւններուն և իւրաքանչիւր գաւառի բերքերուն վրայ աւելի առաջ մասնաւոր թիւերով խօսած ըլլալով՝ հոս ամփոփ կերպով պիտի նշանակենք երկրին արտադրութիւններն և արտածումները։

Դիւրութեան համար Թուրքիոյ արտադրութիւնները մասնաւոր կարգերու բաժնած ենք։

Արմտիք. — Ցորեն, գարի, վարսակ, ճոն (èpautre, տեսակ մը ցորեն), թռչնակեր, եգիպտացորեն, կորեակ=տարը, շուշմայ=սուսամ, խաշխաշ, կանեփի=քէնէվիր, վուշի=քէթէն, մանանեխի հունտ։

Չոր բանջարեղէններ. — Լուբիա, սիսեռ, բակլայ, մանր բակլայ, բրինձ, ոսպ, թրմուս=աճը բակլայ, ոսպ, ժանտավիզն=ագ պուրչագ, սոխ, պամեա, վիգ=պուրչագ։

Չոր պտուղներ. — Թուզ, չամիչ, կաղին, ընկոյզ, ձիթան ու իր կուտը, նուշ, պիստակ, սալոր, թութ, արմաւ, շագանակ և եղջիւր=քէչիպոյնուզը։

Թարմ պտուղներ. — Խաղող (չաւուշ), ձիթապտուղ, ելակ, խնձոր, նարինջ, մանտարինա, լեմոն, կիտրոն և ուրիշ պտուղներ որոնք չեն արտածուիր։

Բուսային ուրիշ նիւթեր. — Ծխախոտ, Մոքայի խահուէ, մատուտակ արմատ=մեան քէօքիւ, արաբական խէժ=զամգ, գազի խէժ=քիթրէ, աֆիոն, գխտոր, ճեհրի, անիսոն, քիմիոն, չաման, խողկաղին, թմբիլ=օխլամուր ծաղիկ, գինձ=քիշնիշ, մաստաքէ=ռետին, չրէշ=չիրիշ, աւել, աւելի հունտ և խոտ, գինիի մրուր, օճառախոտ, ճենդիանայի, խոլորձի=սալէպի, մահմուտիէի (խէժ մը), մահլէպի արմատներ։

Կենդանի անասուններ. — Եզ, գոմէշ, ձի (այժմ արտածութիւնն արգիլուած է), ջորի, էշ, ոչխար, այծ, խոզ (շատ քիչ քանակութեամբ), հաւ և ուրիշ հաւեղէններ, տզրուկ, խխունջ=սալյանկէօզ, կոցառ=պեգացա։

Կենդանական արտադրութիւններ. — Բուրդ աղտոտ կամ լուացուած, մեղրամոմ, մեղր, հաւկիթ, չոր կամ աղուած աղիք, եղջիւր, ոսկոր, եղունգ, մազ եւ ձար, թռչնափետուր, հաւկթի դեղնուց, «ալպիւմին», պանիր, կաթնեղէններ։

Հիւսուածանիւթ. — Բամպակ, կանեփ, վուշ, ալֆա=տօկուն օթու։

Փայտեր. — Կաղնի, ընկուզենի, երակաւոր փայտ, ընկուզենւոյ ուռեր, տօսախ, չոճի, եղեւին, հաճարի=գայըն աղաճը, եւայլն։ Փայտածուխ, ներկագործական փայտեր։

Շերամաբուծական արտադրութիւններ. — Շերամի հունտեր՝ Պաղտատի՝ ճերմակ տեսակ, խոզակ, ծակուած խոզակ, բոժոժաւոր մետաքս, «ֆրիզոն» և մետաքսի զանազան արտադրոյթներ։

Գինի եւ ոգելից ըմպելիքներ. — Սեղանի, աղանդերի եւն. գինիներ, մաստիքա և տիւզ օղի, գոնեաք և գարեջուր։

Մորթ չբանուած. — Այծի մորթ, ոչխարի մորթ՝ բուրդով և բուրդը կտրուած, ուլի եւ գառնուկի մորթ, նապաստակի մորթ, մուշտակներ՝ (գայլի, արջի, աղուէսի, կուզի (սամսար), կզաքիսի եւայլն), պրոն, այծի մորթ՝ պրոնով մէկտեղ։

Բանուած մորթեր. — Եզի եւ գոմէշի կաշի նրբանի համար, հորթի մորթ ներկուած, ոչխարի մորթ գունաւոր ու ճերմակ, այծի մորթ լեղոտած։

Ծովային բերքեր. — Սպունգ, ձկան իւղ, կարմիր խաւիար, ձկնկիթ, աղած և ծուխի բռնուած ձուկեր, չիրող, թինիկ=սկումբրու, իւղով աղկեր եւայլն։

Ճարտարագործական արտադրութիւններ. — Ձէթ, գորգ, օճառ, ալիւր եւայլն, արեւելեան ասեղնագործութիւններ, ժանեակներ, հիւսուածներ՝ բամպակի, բուրդի (ապա, շայակ) և մետաքսի, բամպակի և բուրդի թելեր, վարդի իւղ, կրկնօլոր մետաքս բիւսկիւլ, բիքէ ու ճերմակ ծածկոցներ, փայտի, մարմարի եւն. վրայ շինուած դրուագներ, ոսկերչութիւն՝ ոսկւոյ ու արծաթի վրայ, զինագործութիւն՝ մասնաւորապէս պերճանքի յատուկ, լոգում և ուրիշ շաքարեղէններ, հելվա, պանիր, ծնծղայ, նարկիլէ ու փող=մարփուճ, փայտէ գործիքներ, գուլպա, չուան՝ հաստ ու բարակ, ուտելեաց պահածոներ, աղիւս ու կղմինտր, գունաւոր թաշկինակներ (Եմէնի), Երուսաղէմի բարեպաշտական առարկաներ, թամբագործութիւն, ապուխտ, երշիկ=սուճուկ, թրքական համրիչ, ծխափող սիկարէթի։

Հանքեր. — Հանքածուխ, քրոմ, պորասիդ, մանկանէզ, զինկոյի, պղնձի, արծաթախառն կապարի, անդիմոնի, երկաթի եւայլն հանքեր։ Ծովափրփուր, մարմարիոն, կուպր, կրանիդ, քարիւղ։

Գործածուած նիւթեր. — Ցնցոտիներ, հին զինկոյ՝ ձոյլ վիճակի մէջ, գործածուած պղինձ, անագպղինձ, երկաթ, հին լաստիկներ ու հին չուաններ եւայլն։

Գանք այժմ Կ. Պոլսոյ արտածումներուն և արտադրութիւններուն։

Մայրաքաղաքիս անմիջական շրջակայները այնքան մշակուած չեն և կ'արտադրեն քաղաքին սնուցման անհրաժեշտ բանջարեղէններու և պտուղներու մէկ մասը։ Միայն ելակը—խոշոր տեսակը—փոքր քանակութեամբ Ռուսիա կ'արտածուի։ Կովեր ու փողոցներուն մէջ թափառող այծեր կը հայթայթեն Պոլսոյ կաթը։ Եւ ասոնք ամենքը մէկէն կը կազմեն Պոլսոյ երկրագործութիւնն ու գուարաբուծութիւնը։ Իր սնունդին համար պէտք եղած նիւթերու գրեթէ ամբողջութիւնը Թուրքիոյ ուրիշ կողմերէն ու արտասահմանէն կու գան։

Ճարտարարուեստը սահմանափակ է։ Քանի մը գործարաններ՝ որոնց մէկը կարեւոր՝ մէջը լեցուն ու պարապ աղիւս կը շինեն, երկրորդական տեսակէ. ուրիշ փոքր գործարաններ չիմենդոյէ քառակուսիներ, և ուրիշներ ալ կլոր կղմինտրներ կը շինեն։ Ուրիշ համեստ գործարան մըն ալ ջրածնական կիր կը պատրաստէ, աշխատելով իբրեւ ֆրանսական քչել։ Եոփգուլէի մէջ կայ մանածի ու բամպակի հիւսուածներու գործարան մը։ Պէյգոզի մէջ ապակեղինաց գործարան մը սովորական ապրանքներ կը պատրաստէ։ Յիշենք գարեջուրի մեծ գործարան մը որ շատ գարեջուր կ'արտադրէ, ինչպէս նաև արուեստական սառի ու պայտի գործարանները։ Գարթալի մէջ անգլեզուիցերիական գործարան մը աղկերի, թինիկի ու բանջարեղէններու պահածոներ կը պատրաստէ։ Ուրիշ քանի մը մանր մունր հաստատութիւններ ալ պահածոներ կը պատրաստեն ու լոլիկի թացան կը շինեն՝ տեղային սպառման անբաւական քանակութեամբ։ Վերջերս նոր

գործարան մը հաստատուեցաւ համրիչներ շինելու համար սաթէ և ուրիշ նիւթերէ, ինչպէս նաև ծխափողեր՝ սաթէ, եղջիւրէ, փայտէ ևլն։ Այս ճարտարարուեստն երկար ատենէ ի վեր գոյութիւն ունէր Պոլսոյ մէջ, բայց մասնաւորներու կողմէ կը շինուէր նախնական գործիքներով։ Կայս. կառավարութիւնը կը շահագործէ ֆէսի ու հիւսուածեղէններու գործարան մը և խաղախորդարան մը։ Քանի մը խաղախորդարաններ ալ մասնաւորներու հաշուոյն կը բանին։

Ֆրանսացի մը՝ Պ. Միլլադիէ՝ շոգոլա կը պատրաստէ։ Կը պատրաստուին նաև լոգում, մաքարոնի ու չէհրիյէ։ Ուրիշ Ֆրանսացի մը՝ Պ. Ժօսդ գեղեցիկ շոգենաւակներ կը շինէ և ուրիշ երկաթեղէններ կը պատրաստէ ընտիր գործիքներով։ Կան նաև ուրիշ գործարաններ՝ նաւերու նորոգութեան աւազն համար։ Չմոռնանք մոմի գործարաններն որոնք կարեւոր վաճառումներ կ'ընեն։

Ծովային նախարարութիւնն ունի նաւարան մը ուր կրնայ Թորփիլանաւեր շինել տալ։ Հետաքրքրաշարժ պարագայ մըն է որ հին դարերու մէջ ճիշդ միեւնոյն տեղը, Ոսկեղջիւրի եզերքը, կը բարձրանար նշանաւոր զինագործարան մը որ հռչակաւոր էր իր շինած նետընկէցներով։

Գործարան անունով յիշուելու արժանի ուրիշ աշխատանոցներ չկան, բացի փոքր գործանոցներէ ուր գամ, հողէ ամաններ, մոմուկներ, կողովներ և ուրիշ մանր մունր առարկաներ կը շինուին։ Նաև կը շինուին մակոյկներ, մաւոնաներ եւայլն և մանաւանդ գայըգներ որոնք այնքան արագօրէն կը սահին ջուրին վրայ։

Տեղացի կիներ համեստ ապրուստ մը կը ճարեն՝ քրոշէ տանթելաներ շինելով։ Հրեաները բանել կուտան այս ժանեակներն և յանձնակատարներու կը ծախեն։ Ասոնցմէ բաւական մեծ քանակութեամբ Ֆրանսա կը ղրկուի։ Շատ լաւ կօշիկներ ու հագուստներ կը պատրաստուին Պոլսոյ մէջ ուր երկսեռ բնիկներուն մէջ ճաշակաւոր հագուելու տենչ մը կայ։

Վերջապէս ճարտարարուեստի արտադրութիւններէն առեղնագործութիւնները կ'արտածուին Ֆրանսա, քանի մը հազուագիւտ պահածոյներ՝ Ռուսիա ու մերձակայ երկիրներ, լոգում և ուրիշ շաքարեղէններ՝ Պուլկարիա ու Ռումանիա, եւ շատ քիչ քանակութեամբ ալ Ֆրանսա, Անգլիա եւայլն։ Մայրաքաղաքէն կ'արտածուին նաև «գասապ պաշը» կոչուած ոչխարի բուրդը, ոչխարի ու այծի մորթեր, գոմէշի, կովի, ոչխարի եղջիւրներ, այծի մազ, ոսկոր, քուրջ, չոր ու աղած աղիք։

Բայց մայրաքաղաքիս յատուկ այս արտադրութիւններէն զատ, ներքին ու շրջակայ գաւառներու շատ մը բերքեր Պոլսոյ հրապարակին վրայ կը ծախուին, ուրիշ ապրանքներ ալ Սեւ կամ Մարմարայի ծովերէն ուղղակի Եւրոպա կը ղրկուին՝ «դրանզիդ» ըլլալով Պոլսոյ մէջ։ Այսու հանդերձ կարեւոր կեդրոն մը կը մնայ թէ՛ ներածման և թէ արտածման առեւտրական գործողութեանց։

Միւս կողմէ, եթէ փոխադրութեանց դիւրութիւնն և ուղղակի յարաբերութիւնները նուազեցուցած են Պոլսոյ կարեւորութիւնն իբրև առեւտուրի միջնորդ, երկաթուղւոյ գիծերը սակայն աւելցուցած են մայրաքաղաքիս առուտուրը։ Անատոլուի երկաթուղեաց գիծերուն մօտ գտնուող բոլոր քաղաքները Պոլիս կը ղրկեն իրենց ապրանքները։ Ուստի շահեկան է համառօտ ակնարկ մը նետել այդ երկաթուղիներուն Պոլիս բերած ապրանքներուն վրայ։

Անատոլուի երկաթուղեաց երկու գիծերուն (Էնկիւրի ու Գոնեա) անցած երկիրները գերազանցօրէն երկրագործական վայրեր են։ Պիլեճիկէն սկսեալ, երկիրն անտառազուրկ է և հետեւապէս երաշտութեան ենթակայ. երբեմն ալ սաստիկ տաք հով մը փչելով՝ քանի մը ժամուան մէջ կ'այրէ կ'ոչնչացնէ ամբողջ հունձքերը։ Այնպէս որ 10 տարուան շրջանի մը մէջ հազիւ երկու տարի լաւ կ'ըլլան հունձքերը, և մնացեալ ութ տարիէն երկուքը միջակ, և վերջը՝ միջակէն ալ վար կամ գէշ կ'ըլլան։ Հունձքերու այս վիճակն է որ թոյլ չտար Անատոլուի երկաթուղեաց ընկերութեան՝ աւելի զեղչելու իր սակագիններն և աւելի դիւրութիւններ ընձեռելու վաճառականութեան։

Այս ուսումնասիրուած վայրերու բերքերն են ընտիր ցորեն, և գարի՝ գարեջուրի համար։

Հունձքին լաւութեան համեմատ, տարին 60 հազարէն մինչև 250,000 թոնոյ ցորենի արտածութիւն կ'ըլլայ։ 1897ի արտածութեան քանակը հասաւ 350,000 թոնոյի, բայց պէտք է ըսել թէ 1896ի բերքն ալ որ գիներու իջնալուն պատճառաւ արտածուած չէր, այդ թիւին մէջ է։ Երկաթուղւոյ գիծէն հեռու գտնուող տեղերէն ցորենը կայարան բերելու համար՝ փոխադրութեան ծախքեր կան, որով կարելի չըլլար այդ տեղերու ցորենն արտածել, երբ գինը շատ իջած ըլլայ։ Անատոլուի ցորեններուն արտածման բնական հրապարակներն են Կ. Պոլիս և Արքիպեղագոսի կղզիները։ 1897ի նման բացառիկ տարիներու մէջ միայն Եւրոպա կ'երթան։ Եւ արդէն Եւրոպայի համար շատ սուղ են։

Գարեջուրի գարին ամբողջովին Եւրոպա կը ղրկուի, և հունձքին լաւութեան համեմատ 15–80,000 թոնոյ կ'արտածուի։ Այս արմտիքին գնորդն են Անգլիա որ սուղ գին կուտայ և աղէկ տեսակը կ'առնէ, ու Գերմանիա։ Քանի մը տարի առաջ Անատոլուի գարիները մեծ քանակութեամբ կ'ըսպառէին Անգլիոյ մէջ, բայց գիներուն սղութեան պատճառաւ Անգլիացիք ուրիշ ապրանք կը փնտռեն՝ աւելի աժան գնով։ Ասոր պատճառն այն է որ Անատոլուի գործառնութիւններուն յատկացուած դրամագլուխները շատ աւելի են կատարուած գործառնութեանց համեմատելով. բան մը որմէ կատաղի մրցում մը և շահագործում առաջ կուգայ։

Կտաւատը քիչ կը ցանուի և իր արտածութիւնն ալ 3000 թոնոյէն աւելի չէ։ Վարսակն ու եգիպտացորենը Պիլեճիկէն անդին չեն կրնար մշակուիլ, որովհետեւ մինչև այդ կայարանն է որ երկրին մէջ քիչ շատ անտառներ կան և անձրեւները նուազ հազուադէպ են։ Արտածումը տարեկան 8-10,000 թոնոյէն աւելի չէ։ Այս կողմերը կը բուսնի նաև մեկոնի հունտ, բայց այդ իւղալից հունտը գրեթէ ամբողջովին տեղային սպառման կը յատկացուի՝ իւղի վերածուելով. շատ աննշան արտածում մ'ունի. 200 թոնոյ։ Գոնեայէն և Քէօթահիայէն 4–500 թոնոյ սիսեռ կը ղրկուի, և կը սպառի Ռումելիի և Կ. Պոլսոյ մէջ։ Անատոլուէն Պոլիս կուգայ նաև 100 թոնոյի չափ անիսոն որ օղիի շինութեան կը յատկացուի։ Ձեհրին ներկարարութեան համար չի գործածուիր այլեւս, որով գինը իջած ըլլալով, մշակութիւնը գրեթէ բոլորովին թողուած է։ Տարին 1000–1200 թոնոյ խողխաղին կը ղրկուի քաղաքս։

Անատոլուի ամէնէն կարեւոր բերքերէն մէկը, որուն մենաշնորհն ունէր Կ. Պոլիս, թիֆթիքն է, որ օխան մինչև 50—55 ղրշ. ծախուած է. բայց յորմէհետէ Բարեյոյսի մէջ թիֆթիկի այծ կը հասցնեն, այդ ապրանքին արժէքը նուազած է մեծապէս, և հիմա 14էն 19 ղրշ. կը ծախուի օխան։ Անգլիա (Պրատֆորտ) եւ մասամբ ալ Ամերիկա կ'ըսպառէ այդ ապրանքը։ Տարեկան արտածումն իբր 3 միլիոն օխայի կը հասնի։ Քանի մը տարիէ ի վեր անգլիական երկու տուներ՝ գործակալներու միջոցաւ ուղղակի կը գնեն բերքին մէկ մասը, ինչ որ կորուստ մըն է Պոլսոյ հրապարակին համար։

Այդ կողմերու աֆիոնի գլխաւոր արտադրիչն է Աֆիոն-Գարահիսար, ինչպէս անունէն ալ կ'երեւայ. բայց ապրանքին մեծ մասը Իզմիր կ'երթայ, և Անատոլուի երկաթուղիով 4 500 սնտուկ միայն կուգայ հոս։ Բայց ուրիշ տեղերէ ալ աֆիոն կուգայ հոս. այնպէս որ Իզմիրէն վերջ Պոլիսն աֆիոնի ամէնէն կարեւոր հրապարակն է։

Բուրդի գինն իջնալէն ի վեր գրեթէ արտածում չկայ ատկէ։ Գորգագործութիւնն որ հետզհետէ կը զարգանայ, ինչպէս նաև պետական գործարանները կը սպառեն բուրդի ամբողջ բերքը։

Քէօթահիայի կողմերէն կ'արտադրուի լաւագոյն քրոմի հանածոյն, ուրկէ տարին 6000էն մինչև 30,000 թոնոյ կ'արտածուի։ Աֆիոն-Գարահիսարի մօտ սկսան շահագործուիլ շատ գեղեցիկ մարմարի քանի մը քարահանքեր. փոխադրութեան ծախքի սղութիւնը պատճառեղաւ որ լքուի այս ձեռնարկն որ բաւական ֆրանսական դրամագլուխ կլլեց։

Անատոլուի արտածութեանց մէջ Ֆրանսա շատ աննշան բաժին մ'ունի, քիչ մը կարծր ցորեն և հաւկիթ։

Արտածման համար Պոլիս ղրկուած ապ-

բանքներուն մէջ պէտք է յիշել նաև գորգերն որոնց վրայ կարևոր գործառնութիւններ կ'ըլլան, հանքածուխը, գազի խէժը, նապաստակի, գառի, ուլի, այծի մորթերն և ուրիշ մորթեր, Ռումելիի գոմէշներու եղջիւրները, վարդի իւղն եւայլն ։

Բայց ուրիշ ապրանքներ կան ալ որոնց վրայ առուծախ կ'ըլլայ Պոլսոյ մէջ, թէև հոս չեն գար կամ դրանզիդի համար միայն կուգան ։ Ասոնք են մետաքս, գինի, չոր բանջարեղէններ, կանեփ, թռչնակեր, կաղին, ընկոյզ և ուրիշ չոր պտուղներ, բամբակ, չուչմայի հունտ, և ուրիշ իւղատու հունտեր, զանազան տեսակ փայտեր, ծովափրփուր հաւ, հաւկիթ, հանքածուխ և Թուրքիոյ ուրիշ հանածոյներ, գլխտոր, ճեհրի, խոզկախին, արմտիք, հունտեր, ձկան իւղ, դեղին այծի մորթ որոնք Ալժերիա ու Թունուզ կ'երթան ։ Անշուշտ լաւագոյն է այս ապրանքներն իրենց արտադրուած տեղւոյն վրայ գնել, բայց երբ նոյն տեղերը մեծաքանակ ծախող չըլլայ, նախընտրելի է մայրաքաղաքիս վաճառականներուն դիմել ։ Մանաւանդ որ ծախողներէ ոմանց չահասիրական ոգին ծանօթ ըլլալով՝ չահաւոր է միշտ Պոլիսէն գնել այդ ապրանքները քան գաւառներէն ուր ապսպրանք մը ըլլալուն պէս գինը կը բարձրանան ։

Ժամանակաւ Արևելքի բոլոր ապրանքները Լոնտոնի ու Մարսիլիոյ հրապարակները դրկուելով՝ գնողին ոտքը կ'երթային ։ Հիմայ անոր հակառակն է բոլորովին ։ Ասիկայ ցաւալի է ֆրանսական և անգլիական տեսակէտով բայց առևտուրի այս ձևափոխութիւնը ճակատագրական է ։

Վերջացնելէ առաջ, ըսենք թէ մեր այս վերատեսութիւնը պարզ թուումն մասանց մըն է, ցուցնելու համար թէ ինչ կարելի է գնել Թուրքիոյ մէջ ընդհանրապէս, և Պոլսոյ մէջ մանաւորապէս ։

Գ. ԱՍԻԱ

Ա. ԲՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԴԻՐՔ. ԾՈՎԵԶԵՐՔ – ԱՍԻԱ ասորեստանեան լեզուով կը նշանակէ «Ասեա երկիր»=Արևելք ։ Նախ Անատոլուի մէկ մասն այսպէս կը կոչուէր, յետոյ ամբողջ այն ցամաքը՝ որ կը տարածուի Եւրոպիոյ ու Ափրիկէի արևելեան կողմը ։

Ասիան ամէնէն ընդարձակ, ամէնէն բարձրաւանդակ ցամաքն և միւս ցամաքներուն կեդրոնական մասն է ։ Ափրիկէի հետ միացած էր Սուէզի պարանոցով (հիմայ ջրանցքի փոխուած) ։ Եւրոպան Ասիոյ հետ կցուած է ցածանիստ դաշտագետինով մը, ասկէ զատ Ասիոյ ու Եւրոպիոյ լեռներն ալ կապուած են ընդծովեայ ։ (Տե՛ս Եւք. կիրտագունդը) ։ Մալեզիոյ կղզիներով կապուած է Աւստրալիոյ ցամաքին, միայն Ամերիկայէն բաժնուած է Պեհրինկայի նեղուցով որ անյիշատակ դարեր առաջ պարանոց էր ։ Կը թրջուի սա՛ չորս ովկիանոսներու զառիթափներէն ։

1. Սառուցեալ ովկիանոս, մեծ մասամբ դեռ անծանօթ է. իր կղզիները սառնապատ ու ամայի, ծովեզերքն ընդհանրապէս ցած ։

2. Ասիոյ արևելքը կը թրջուի Խաղաղական ովկիանոսէն ու ասկէ ձևացած սա՛ ծովերէն. Պեհրինկայի, Օխոցքի, Ճաբոնի, Դեղին ու Չինաց ։ Ֆորմոզա կղզին վերջինն երկու մասի կը բաժնէ. Չինացիները հիւս. մասը կը կոչեն Դունկ-հայ=«Արևելեան ծով», հարաւայինը՝ Նան-հայ=«Հար. ծով» ուրկէ ձևացած են Դոնքինի ու Սիամի ծոցերը ։

Այս երկրորդական ծովերը Խաղաղականէն կը բաժնուին շղթայուած կղզիներով որ շրջանակաձև կ'երկարին Ալասքայէն մինչև Մալագգա թերակղզին – Ալէուդեանները, Գուրիլեանները, Ճաբոնի կղզիները, Ռիու-Քիու, Ֆորմոզա, Փիլիպպեաններն ու Պոռնէոյ կը կազմեն կղզիներու օղակաձև շղթայներ ։ Ցամաքի մօտ ցրուած կղզիներն ալ այս ձևն ունին, ինչպէս Սաղալեան, Ֆորմոզա ու Հայնան եւայլն ։

Եւրոպիոյ պէս Ասիոյ հարաւային կողմն ալ կ'երկարին երեք ցամաքակղզի ։ Տարբերութիւնը սա՛ է որ Ասիոյ ցամաքակղզիներն աւելի ընդարձակ ու մեծ են քան Եւրոպիոյ թերակղզիները ։ Արաբիա իր հաստատմեստներով կը նմանի Սպանիոյ, Հնդկաստան իր ծովեզերքի ծամածռութիւններով՝ Իտալիոյ, (Հնդկաստան իր հարաւային ծայրը կղզի մը ունի) Հնդկաչին իր դիրքով ու շրջակայ բազմաթիւ կղզիներով՝ Պալքանեան ցամաքակղզւոյն ։

3. Հնդկաց ովկիանոսէն ձևացած են երկու ընդարձակ ծոցեր Պենկալայի ու Ոմանի և երկու երկրորդական ծովերը՝ Կարմիր ու Պարսից ։ Կարմիր ծովն աւելի խոր է քան Պարսիցն և ընդծովեայ հարթագետին մը կ'ընծայէ ։

4. Ասիոյ արևմտեան մասն ալ կը թրջուի Ատլանտեանէն կազմուած ծովերէն ու Կասպից ծովէն ։

Եւրոպիոյ բաղդատմամբ՝ Ասիա նուազ ծամածռուն է, ցամաքակղզիներն այնչափ ընդարձակ են որ մէյ մէկ ցամաք են, ծոցերն ալ՝ ծով ։

Հողագրութիւն ու ջրագրութիւն. — Ասիան միւս ցամաքներէն կ'որոշուի իր բարձրութեամբ ։ Համեմատաբար նուազ դաշտագետին ունի. բարձր լեռնադաշտերը կը գրաւեն Ասիոյ մեծ

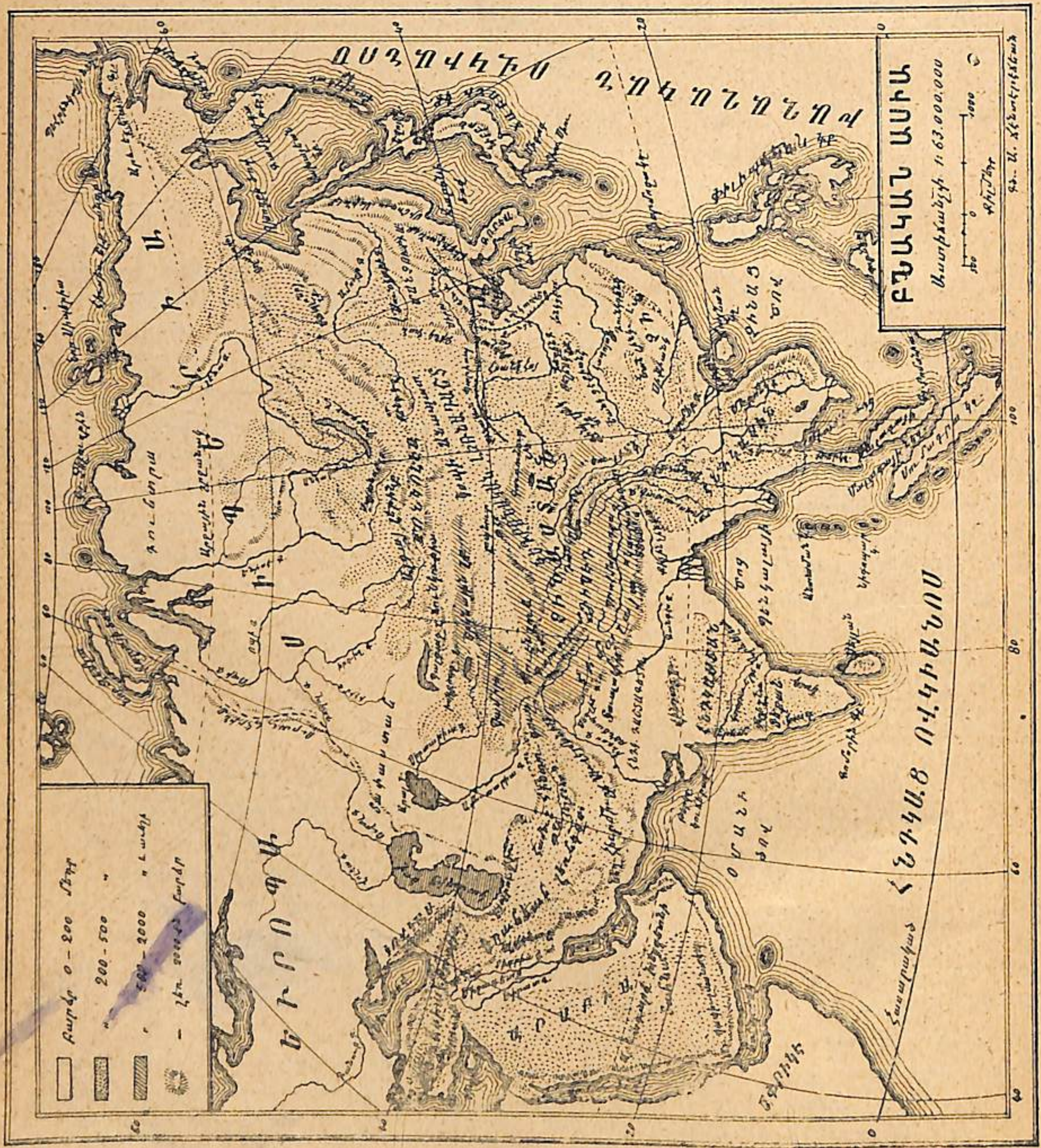

մասը ։ Ասիոյ միջին բարձրութիւնն է 1000 մեդր մինչդեռ Ափրիկէին ու Ամերիկային այդ թուին $^2/_3$ը ։

Բարձրութեան տեսակէտով Ասիոյ միջին երկրամասը կ'սկսի Անատոլուէն մինչեւ Արեւելեան գլուխը՝ Պեհրինկայի նեղուցը, եւ կ'ընծայէ 1000—2000 բարձր ու լայն լեռնադաշտեր ։ Այս երկրամասն որ կը պարունակէ Անատոլու, Ասիական Թուրքիոյ հիւս. արեւելեան բարձրաւանդակները, Երանեան Լեռնադաշտը, Թիպէտը ու Մողոլեան՝ իր լեռներով կցուած է Եւրոպիոյ լեռներուն, տեղ տեղ ընդծովեայ ։ Հնդկաստանի ու Թուրքաստանի դաշտավայրերուն միջեւ գտնուած երկիրը նուազ լայն է, ուր կը բարձրանան Հինտուգուշ, Գարագորում ու Հիմալայա ։ Այս լեռնային կորիզին հիւսիսային կողմը կը բարձրանայ աշխարհի ամէնէն բարձր լեռնադաշտը Պամիր 4200մ.—5000մ. ։

Հինտուգուշը միջին բարձրութեամբ երկրամասն երկու մասի կը բաժնէ — Արեւելեան ու Արեւմտեան ։ Արեւելեանն ամէնէն բարձր ու ընդարձակն է ։

Արեւելեանն ունի լեռնագօտիներու երկու խումբ, մէկը հիւսիսային, միւսը հարաւային ։ Հիւսիսայինը կը կազմեն Թիան-Շան, Ալթայ եայլն, հարաւայինը՝ Հիմալայա ու Կուէն-Լուն ։ Այս երկու խմբին միջեւ կը տարածուի 600—1200մ. բարձրութեամբ Կոպի անապատը զոր Չինացիները կը կոչեն Հան-Հայ = «ցամաք ծով» ։

Արեւմտեանը կ'ընծայէ երկու լեռնադաշտ, Արեւելեան կողմը՝ Երանեանը, արեւմտեան կողմը՝ Անատոլուն ։ Այս երկու լեռնադաշտերուն՝ որոնք կը միանան Ասիական Թուրքիոյ հիւս. արեւելեան լեռնադաշտով՝ գլխաւոր լեռնագօտիներն են Էլպրուզ ու Տօրոսեան. Լիբանան լեռնագօտիով կը կցուի Արաբիոյ լեռնադաշտին ։ Հիւս. արեւելեան լեռնադաշտին հիւս. կողմը կը բարձրանայ Կովկաս լեռնագօտին ։

Ասիոյ մեծ լեռնադաշտերուն չորջը տարածուած են դաշտավայրերը՝ արեւմտեան կողմը՝ Տուրանեանը = Թուրքաստան = Արալու աւազանը, հիւս. արեւմտեան կողմը՝ Սիպերիոյ դաշտավայրը = Ոպի աւազանը, արեւելեան կողմը՝ Չինական դաշտավայրը, հարաւային կողմը՝ Գանգեսի ու Ինդոսի դաշտավայրն ու Միջագետքը ։

Այսպէս Ասիա իրարմէ անջատուած դաշտավայրեր կ'ընծայէ, մինչդեռ Եւրոպայիններն իրարու միացած են ։ Ասոր համար է որ Ասիոյ բնակիչներն ընդերկար կղզիացած մնացին ու իրենց քաղաքակրթութիւնը բոլորովին տեղական մնաց եւ իրարու փոխադարձ չազդեցին ։

Ասիոյ ջրի ընթացքին մեծ մասը կը թափի Ովկիանոսը, փոքր մասն ալ կը կազմէ Հայ-Հայի, Պալքաշի, Արալի ու Կասպից աւազաններն որ գրեթէ կը հաւասարին Եւրոպիոյ տարածութեան ։ Այս աւազանին գետերը կամ ներսի ծովերը կը թափին. —Ամու, Սիր, Ուրալ, Վոլկա, կամ լճերն եւ կամ ճահիճները ։ Անձրեւներու պակասութենէն այս աւազանին գետերը չեն յորդեր ։

Այս ներքին աւազանին չրջակայ երկիրներէն կը հոսին Ովկեանոսները թափող գետերը ։ Դէպ ի հիւսիս կ'իջնեն Ոպի, Ենիսէ ու Լենա որոնց տեղդաները սառնապատ են ։ Դէպ ի արեւելք՝ Ամուր, Հոանկ-Հօ = Դեղին գետ, Եանկ-ձէ-Քեանկ = Կապոյտ գետ, դէպ ի հարաւ՝ Մեքոնկ, Սալուէն, Իրաուատի, Պրահմաբուդրա, Գանգէս, Ինդոս, Եփրատ ու Տիգրիս ։

Կլիմայ, փլորա ու փաունա. — Կեդր. Ասիոյ, Երանեան երկիրներու եւ Արաբիոյ կլիմայն չոր ու զուտ ցամաքային է, Ճափոնի ու Չինաստանի արեւելեան կողմերը՝ ծովային, Սիպերիոյ հիւսիսային ու արեւելեան կողմը՝ ցուրտ, Հնդկաստանի կլիմայն տաք ու անձրեւային՝ ուր կը փչեն կանոնաւոր հովերը ։

Սառուցեալ ծովու երկայնքը կը տարածուի Թունդրա ծառազուրկ երկրամասը, ասոր հարաւակողմն ալ՝ անտառուտ մարզը։ Խոտաւէտ տափաստանները զոր անապատներն իրարմէ կը բաժնեն՝ կը գրաւեն Կեդր. Ասիան, Թուրքաստանը, Երանեանը, Անատոլուն ու Արաբիան ։ Բոյսառատ երկիրներն են Հնդկաստանն ու Արեւելեան երկիրները ։ Արեւմտեան Ասիան ալ նշանաւոր է արմտիքով ու պտղատու ծառերով ։

Ասիոյ փաունայի մարզերն աւելի բազմազան են քան փլորայինը ։ Սիպերիա ունի մուշտակաւոր կենդանիներ, Կեդր. Ասիոյ տափա-

տաններ նշանաւոր են ոչխարով, այծով, եղջերաւոր կենդանիներով, ձիով և ուղտով, Հնդկաստան՝ գազաններով ու ազգի ազգի թռչուններով. Արեւմտեան Ասիան՝ Միջերկրականի մարզին կենդանիներով, Արեւելեան Ասիան ալ բազմաթիւ միջատազգիներով եայլն։

Բնակչութիւն, Լեզու, Կրօնք (Տես Միջին Դասընթացք)։

Տարեգրութենէն գիտենք թէ Չինաստան, Հնդկաստան ու Միջագետք Եգիպտոսի ժամանակակից նախաւոր քաղաքակրթութեան օրրան եղած են։ Եւրոպան Ասիայէն սորվեցաւ բերքերու մշակութիւնը, կենդանիներու բուծանելն և մետաղագործական ճարտարութիւնը։

Բ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

I. ԱՍԻԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Ասիական Ռուսաստանն որուն տարածութիւնն Եւրոպականին $^{7}/_{10}$ է՝ կը պարունակէ 1. Սիպերիա, 2. Ռուսական Կեդր. Ասիա, 3. Կովկասիա։

1. ՍԻՊԵՐԻԱ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Սիպերիա իր Նոր-Սիպերիա, Վրանկէլ ու Սախալեան կղզիներով՝ Եւրոպայէն աւելի մեծ է։ Ենիսէյ գետը Սիպերիան երկու մասի կը բաժնէ. 1 Արեւմտեան երկրամաս (Օպի աւազան), մեծ մասամբ ճախճախուտ ու տունտրա. 2. Արեւելեան ու Կեդր. Մաս, բարձր, լեռնոտ ուր կը գտնուին Ուրիդիմ ու Ալդան լեռնաշղթաները, և հարաւային ու արեւելեան կողմը կը բարձրանան լեռնագօտիները։

Սիպերիոյ գետերը կը բղխին Ալթայ ու Ստանովոյ լեռներէն, ինչպէս, Օպի, Ենիսէյ, Լենա, Ամուր։ Ասոնք թէև նաւարկելի են, բայց գետաբերաններն սառնապատ։ Օպի գետակիցն է Իրդիշ, Ենիսէյի՝ Անկարա որ կը ձեւացնէ Պայգալ լիճը։

Քաղաքներ. — Թոպոլոֆ՝ ճարտարարուեստ քաղաք — Թոմսք՝ համալսարան, — Իրքուցք՝ վաճառաշահ քաղաք, Ներչինսք՝ հանքագործութեան կեդրոն. — Նիքոլայեւսք՝ նաւահանգիստ։ Վլատիվոստոք՝ Ճարոնի ծովուն եզերքը զինուորական նաւահանգիստ։

Տնտեսական. — Սիպերիոյ կլիման ընդհանրապէս սաստիկ ցուրտ ու քիչ խոնաւ է։ Բաղդատմամբ՝ հողագործական բերքերը շատ քիչ։ Երեք երկրամաս ունի, Դունտրաներ, անտառուտ ու Տափաստան։ Ունի գրաստ ու մուշտակաւոր կենդանիներ։ Ձկնորսութիւնն ալ կարեւոր տեղ մը գրաւած է։

Ամէնէն հարուստ արտադրութիւնն է հանքայինը. — Հանքածուխ, երկաթ, պղինձ ելն։ Ալթայ լեռներուն մէջ եւ Ենիսէյի ու Ամուրի հովիտները՝ ոսկի։ Ճարտարարուեստը յետամնաց։ Անդրսիպերիական երկաթուղին դարուս ճարտարագիտական ամէնէն մեծ ձեռնարկութիւններէն մէկն եւ աշխարհիս ամէնէն մեծն է այսօր։ Գործին սկզբնաւորութիւնն եղաւ 1891 Մայիսին և վերջացաւ 1903 Փետր. 20ին, մէկ ճիւղը Վլատիվոստոքի մէջ և միւս ճիւղն ալ՝ Բորդ-Արթուր։ Երկայնութիւնն է 5000 մղոն, տեւողութիւնը (Ս. Պետրսպուրկէն Խաղաղականի եզերքը՝ Բորդ-Արթուր) 18 օր է։ Այդ երկաթուղւոյ՝ որուն շնորհիւ Սիպերիոյ առեւտուրը զարգացաւ, գլխաւոր կայարաններն են Մոսկուա, Սամարա, Օմսք, Իրքուցք։ Բեքին ալ պիտի կցուի այդ գծին։

Ընկերային ու Քաղաքական. — Բնիկներն որ բնակչութեան $^{1}/_{8}$ ը կը կազմեն՝ Մոնղոլեան ցեղէ են. — Օստեաք, Ալթայեան Թաթարները, Դունկուզները, Եագուտները, Պուրիադները, Ջուքչիները, Եուգագիրները, Կորիաքներն ու Քամչադգացիները։ Սախալեան կղզիներուն Այնօսները նշանաւոր են իրենց երկար գլխով, բրդոտ մորուքով ու թխագոյն գոյնով։ Եսքիմացիները կը բնակին հիւս. արեւելեան կողմը։ Ասոնցմէ զատ կան ռուս գաղթականներ որ հարաւային կողմերը ցրուած են։ Ցունդրաւանութիւնը հետզհետէ կը տարածուի և կ'անհետանայ յուսաթափութիւնը։

2. ՌՈՒՍ. ԿԵԴՐ. ԱՍԻԱ

Ռուս. Կեդր. Ասիան կը պարունակէ 1. Խըրխըզներու տափաստան, 2. Արեւմտեան Թուրքաստան։

Խըրխըզներու տափաստան

Ընդհանուր գիտելիք. — Խրխիզի տափաստանը, Գերմանիոյ քառապատիկ տարածութեամբ, ընդհանրապէս նուազ պէսպիսութիւններ կ'ընծայէ։ Դաշտագետիններուն մէջ կը հոսին քանի մը աննշան գետեր, և ասկէ կը բղխեն Իրդիշ և Ուրալ։

Գլխ. քաղաքներն են Օմսք, Ուրալսք ու Սեմիբալադինսք։

Կլիման շատ չոր է։ Տափաստանները խոտաւէտ երկիրներ են որուն գլխաւոր արտադրութիւններն են ընտանի անասուններ և ոչխար, ձի, ուղտ, այծ։ Իրդիշ գետը նաւարկելի է։ Օմսք Անդր-Սիպերեան երկաթուղւոյ կայարաններէն մէկն է։

Խրխիզները Մոնղոլական սերունդէ են. կը բաժնուին երկու ցեղի, Խրխզ-խազախ որ կը բնակի տափաստանները, և Գարա-խրխզ=Պուրուտները որ ցրուած են Դիան-շանի ու Պամիրի մէջ։ Խրխզ-խազախները Սիւննի իսլամ, հովիւ և բաժնուած են Աուլներու=Համայնքներու. ընտանիքին պետն է ցեղին մեծը։

Արեւմ. Թուրքաստան

Ընդհանուր գիտելիք. — Ռուսական Թուրքաստան=Արեւմտեան Թուրքաստան փոքր մասն է այն ընդարձակ երկրին որ սովորաբար Թուրքաստան կը կոչուի։ Միւս մասերն են Արեւելեան Թուրքաստան=Չինական Թուրքաստան ու Աֆղանեան Թուրքաստան։

Ռուս. Թուրքաստանը դաշտագետին է. միայն գետեզերքները մշակելի են, միւս մասերն անապատ ու տափաստան են։ Կասպից ծովու և Արալ ծովու միջեւ կը գտնուի Ուստ-Ուրդ բարձրաւանդակը։ Արեւմտեան կողմը կը բարձրանան Երանեան լեռները, արեւելքը՝ Դիան-Շան։ Միակերպ լեռնաշղթայ կը կոչուի Պամիր որ կ'ընծայէ ընդարձակ հովիտներ։

Ռուսական Թուրքաստանի ջուրերը կը թափին ներքին ծովերը. — Ամու-տարիա ու Սիր-տարիա կը թափին Արալու ծով։ Ամուտարիա կը բղխի Պամիրէն։ Զարաֆշան ու Մուրղապ գետերն աւազներու մէջ կը կորսուին։

Գլխաւոր քաղաքներն են Դաշքենդ, Թուրքաստանի վարչութեան կեդրոնն ու վաճառաշահ քաղաք. — Խոքանդ՝ Ֆերղանայի մէջ. — Մերվ՝ Անդրկասպեան գաւառին գլ. քղ. — Սմրքանդ՝ տեսնօք շատ նշանաւոր։

Ռուսիոյ հարկատու երկիրներն են 1. Պուխարայի խանութիւնը, մ. քղ. Պուխարա, ճարտարարուեստ քաղաք. 2. Խիւայի խանութիւնը, մ. քղ. Խիւա։

Կլիման չոր ու նուազ անձրեւոտ։ Ովասիսները կ'արտադրեն արմտիք, որթատունկ, բամբակ, թթենի, ելն։

Երկաթուղիով կապուած են գլ. քաղաքները։

3. ԿՈՎԿԱՍԻԱ

Հողագրութիւն. Ջրագրութիւն. — Կովկաս լեռները Կովկասիան կը բաժնեն երկու մասի, Այսրկովկասիա՝ հիւսիսային կողմը, Անդրկովկասիա՝ հարաւային կողմը։ Այսրկովկասիան մեծ մասամբ տափաստան է, մինչ Անդրկովկասիան հաստատմետային պէսպիսութեամբ երկիր մը։ Այս երկու մասերը կը միանան Տարեալի կիրճով։

Կովկաս լեռնագօտի մըն է. հիւսիսային արեւմտեան ծայրը կը վերջանայ Դամնե թերակղզին, հարաւային արեւելեանը՝ Ապշերոն։ Լեռնագօտւոյն բարձր գագաթներն են Էլպրուզ ու Գազպէք։ Սառնապատ ու ձիւնով ծածկուած է. 2900-3900 մեթր է միջին բարձրութիւնը։ Կովկաս լեռնագօտին ցած դաշտագետինով կը բաժնուի Արարատ հաստատմետէն։

Այսրկովկասիայէն կը հոսին Գուպան, Դերէք ու Գումա, և Անդրկովկասէն՝ Կուր որուն գետակիցն է Երասխ։ Այս վերջինին մէջ կը հոսին Կէօքչայի=Սեւանայ լճին ջրերը։

Գլխաւոր քաղաքներ. — Այսրկովկասիոյ մէջ՝ Եկատերինոտար, Ստաւրոպոլ, Վլատիկովկաս։

Անդրկովկասիոյ մէջ, Թիֆլիս՝ Կովկասիոյ գլխաւոր քաղաք, ճարտարարուեստ ու վաճա-

ռաշան. — Բոդի ու Պագու՝ նաւահանգիստ Սեւ ծովու եզերքը.—Պագու՝ Կասպից ծովու եզերքը հարուստ ու նաւթահորերով երկրի մը կեդրոնը. — Երեւան՝ որուն մօտ կը գտնուի Էջմիածին՝ աթոռ ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան. Կարս՝ նշանաւոր բերդաքաղաք. Աղեքսանդրապոլ, Կաղզուան, Ախլցխա, Նախիջեւան, Շուշի:

Տնտեսական. — Կլիման գրեթէ յարենման է Ալպեանց: Նշանաւոր է հողագործական բերքերով: Ունի ընդարձակ անտառ: Կ'արտադրէ պտղատու ծառեր, արմտիք, գինի, ծխախոտ, բամբակ, թթենի, թէյ: Ընտանի անասունները երկրին գլխաւոր հարստութիւններէն մէկն են: Շերամաբուծութիւնը, մեղուաբուծութիւնն ու որդան կարմրի մշակութիւնը ծաղկած են:

Գլխաւոր ճարտարութիւնն է նաւթաբերութիւնը: Երկաթուղւոյ ցանցերը շատ տեղեր երկարած են:

Ընկերային. — Զանազան ցեղերու կը պատկանին բնակիչները: Արիական ցեղէն են Ռուսք, նաեւ Հայերը, Վրացիները, Լեզկիները, Չէչէնները, Չերքեզները, Օսէթները = Ալանք. Դեղին ցեղէն են Թաթարները, Նողայիները, Խրխուզները, Թիւրքմէնները: Ռուսերը, Հայերը, Վրացիներն ու Օսէթները քրիստոնեայ են, միւսները իսլամ:

---

2. ՉԻՆԱՍՏԱՆ

Հողագրութիւն. Ջրագրութիւն. — Չինաստան կը գրաւէ Ասիոյ մէկ չորրորդ մասը: Կը պարունակէ 1. Բուն Չինաստան, 2. Մանչուրիա, 3. Մոնղոլիա, 4. Տիպէթ, 5. Չինական Թուրքաստան:

Բուն Չինաստան մեծ մասամբ դաշտագետին է ափկնոզէ կազմուած. Հիւսիսային կողմը կան լեռնագօտիներ որոնք Քուէն-Լունի բազուկներն են. Հարաւային կողմը լեռնոտ է: Մոնղոլիա կը բաղկանայ լեռնադաշտերէ որոնք իրարմէ կը բաժնուին լեռներով: Այս երկրին հարաւային արեւելեան կողմը կը տարածուի Կոպի անապատը: Մանչուրիան ալ լեռնադաշտ մըն է, բայց նուազ բարձր քան Մոնղոլիան: Տիպէթն անհուն լեռնադաշտ մըն է Հիմալայա ու Քուէն-Լուն լեռնագօտիներուն միջեւ: Երկրին մէջ կ'երկարին լեռներու երկրորդական գօտիներ որոնցմէ ոմանք հրաբխային են: Բազմաթիւ լճեր ցրուած են երկրին մէջ: Չինական Թուրքաստան ալ բարձր դաշտագետին մըն է:

Տիպէթէն կը հոսին Պրահմապուդրա, Ինդոս, Սալուէն, Մէքոնգ, Եանգ-ձէ-քեանգ ու Հոանգ-հօ գետերը: Այս երկու վերջին գետերու ստորին աւազանը կազմուած է ափկնոզէ:

Քաղաքներ. — Բուն-Չինաստանի մէջ. Բէքին, մ. քղ. որ երկու մասի կը բաժնուի, Թաթարական ու Չինական: Արքունիքը վերջինին մէջ է: Նաւահանգիստն է Տիէնձին՝ Բէչիլի ծոցին եզերքը: — Գանդոն՝ Չինաստանի բազմամարդ ու վաճառաշահ քաղաքը: — Նանքին՝ հին մ. քղ. — Ֆուչօ՝ նշանաւոր նաւահանգիստ: — Հանքօ՝ թէյի վաճառաշահ կեդրոն: — Շանգ-հայ՝ երկրին ամէնէն վաճառաշահ նաւահանգիստը: Անգլիացիները գրաւած են Հօնգ-Քօնգ կղզին և Ուէյ-հայ-ուէյ, Փորթուգալցիները՝ Մագաո կղզին, Գերմանները Քիաու չէու քաղաքը:

Տիպէթի մէջ՝ Լհասա՝ աթոռ պուտտայականներու Տալայի Լամա քրմապետին: — Չինական Թուրքաստանի մէջ՝ Գաշկար, Եարքանտ.— Մոնղոլիոյ գլ. քաղաքն Ուրկա: — Մանչուրիոյ մէջ Մուգտէն, Խարպին ու Լիաոյ-Եանգ:

Տնտեսական. — Տիպէթի կլիման չոր ու ցուրտ է. ձմեռը լճերն ու գետերը կը սառին: Բուսականութիւնը նշանաւոր չէ. ունի ընտանի կենդանիներ, ձի, ոչխար, այծ: — Չինական Թուրքաստանի կլիման ալ չոր ու խիստ է. ովասիսներու մէջ յառաջ կուգան բրինձ, և. գիպտացորեն, ցորեն, գինի, կտաւատ, ձիթենի ու կորեկ: Հանքերն են ոսկի, երկաթ ու յասմիկաքար: Մոնղոլիոյ կլիման ալ խիստ է: Մանչուրիա աւելի լաւ ոռոգուած է քան Մոնղոլիան, և բերքերով հարուստ: Հարաւային կողմը յառաջ կուգան արմտիք, լեղակ, որթատունկ, բամբակ, թթենի, աֆիոն, ծխախոտ եւլն: Հիւս. կողմը գրաւած են անտառներն ու արօտավայրերը: Շահագործուած են ոսկւոյ, արծաթի, հանքածուխի ու երկաթի հանքերը: Անդրսիպերիան երկաթուղին ասկէ կ'անցնի: Բուն Չինաստանի կլիման նուազ տաք է քան իր լայնութիւնն ունեցող եւրոպական երկիրները: Հիւս. կողմը թէև խիստ է կլիման, բայց հարաւային կողմը մեղմ է ձմեռն անգամ: Կը փչեն կանոնաւոր հովեր: Ամառը կը փչէ ծովէն ու անձրեւ կը բերէ, ձմեռն ալ՝ ցամաքին ներսէն:

Երկիրը շատ արգաւանդ է՝ կազմուած ըլլալով ափկնոզէ: Հողագործութիւնը ծաղկած է: Որովհետև երկիրն ընդարձակ ու լայնատարած է՝ կ'արտադրէ բարեխառն ու արեւադարձային գօտիներու բերքերը միանգամայն: Գլ. արտադրութիւններն են որիզ, թէյ, թթենի, մետաքս, պամպու, ցորեն, եգիպտացորեն, շաքարեղէգ, աֆիոն, ծխախոտ, բամբակ, լեղակ, քրքում, Ջրդեղ=լեռնիճ, քափուր, կնքամոմ եւայլն:

Գլխաւոր արտածութիւնն են մետաքս ու թէյ:

Հաղորդակցութեան միջոցները դեռ կատարելագործուած չեն: Ճարտարարուեստը կը կազմեն թէյի մշակութիւնը, շաքարագործութիւնը, բրինձի օղին, պղնձեղէն, մետաքսեղէն, բամբակեղէն, թուղթ ու կնքամոմ: Հանքերն երեսի վրայ մնացած են. ունի երկաթ, ոսկի, արծաթ, ածուխ, պղինձ, կապար, անագ, աղ:

Ընկերային ու քաղաքական. — Տիպէթցիները Մոնղոլական ցեղէն են և մոլեռանդ պուտտայականներ: Թէեւ Չինաստանի հպատակ, բայց տեղական վարչութիւնն իրենց ձեռքն է: Մոնղոլիոյ բնակիչներն են Քալմուքներն ու Պուրիադները՝ մեծ մասամբ անդէորդ: Կրօնքով պուտտայական են: Մանչուրացիները Թունկուզներու ցեղակից են, բայց Չինացիներուն հետ ձուլուելով՝ տիպարնին ու բարքերնին փոխուած են: Ոմանք պուտտայական, ուրիշներ իսլամ և կամ յուռթապաշտ են: Չինացիները թէեւ Դեղին ցեղէ, բայց տիպարնին տեղէ տեղ կը տարբերի: Լեզուն միավանկ է: Կրօնքով ոմանք Կոմփիւկոսական, ուրիշներ Դաոյական եւ կամ Պուտտայական են: Կան նաև Իսլամներ ու Քրիստոնեաներ:

Չինացին աշխատասէր, համբերատար ու կարգապահ է, բայց ագահ ու նենգամէտ:

Չինաց պատմութիւնը շատ հին է: Հան հարստութեան օրով շատ փայլեցաւ, բայց ԺԳ.

ԱՆԱՊԱՏԻ ՄԷՋ ՏԵՍԱՐԱՆ

դարու Մոնղոլները տիրեցին այն երկրին, եւ 1644ին Մանչուները: Արդի վեհապետական ընտանիքը մանչու է:

Կառավարութիւնը միապետական է:

---

3. ԳՈՐԷԱ

Ընդհանուր գիտելիք. — Գորէա լեռնոտ թերակղզի մըն է: Կ'արտադրէ հիւս. Չինաստանի բերքերը: Բնակիչները Մալէզեան, Ճարոնական ու Թունկուզ ցեղերու խառնուրդ են: Քաղաքակրթութիւնը չինական: Թագաւորութեան մ. քղ. է Սէուլ որ իր Չէմուլբոյ նաւահանգստին հետ երկաթուղիով կապուած է: Ճարոնցիները Գորէա գրաւեցին 1904 փետրուարին:

---

4. ՃԱՓՈՆ

Հողագրութիւն. — Բնակիչներն երկիրը կը կոչեն Նիփբոն=Տայ Նիփբոն՝ անկէ մեր ու եւրոպացիներուն Ճափոնը։ Ասիոյ ամէնէն ծայրագոյն արեւելեան երկիրն է։ Կը բաղկանայ սա՛ կղզիներէն. 1. Քուրիլեան՝ հրաբղխային, 2. Եզոյ՝ հրաբղխային, Հոնտոյ՝ հրաբղխային ու լեռնային, 3 Սիքոք ու Քիու-Սիու հրաբղխային, 4. Ռիու-Քիու՝ օղակաձեւ շղթայ մը կղզիներու, 5. Ֆորմոզա ու Պոնին։

Քաղաքներ. — Տոքիոյ=Ետոյ. մ. քղ. Հոնտոյ կղզւոյն մէջ, ճարտարարուեստի կեդրոն. — Յոքոհամա, Ճափոնի գլ. նաւահանգիստը. (անկէ մինչեւ Լիվրբուլ 21 օր է նաւով)։ Քիոդոյ=Միաքոյ մետաքսեղէնի կեդրոն — Օսաքա, Հաքոտատէ՝ բանուկ նաւահանգիստներ. — Նակասաքի Քիու-Սիուի գլ. նաւահանգիստը։

Տնտեսական. — Ճափոնի կլիման բազմազան է որ կը բարեխառնուի Քուրոյ-Սիվոյ հոսանքով։ Անձրեւներն առատ են։

Փլորան շատ այլազան ու շատ հարուստ։ Հողագործութիւնը շատ ծաղկած։ Գլ. արտադրութիւններն են որիզ, թէյ, թթենի, մետաքս, շաքարեղէգ, ծխախոտ, բամբակ, քափուր, լեղակ եւայլն։

Կը պարունակէ հարուստ հանքեր՝ հանքածուխ, քարիւղ, երկաթ, պղինձ, արծաթ, ոսկի, ծծումբ, յախճապակի-հող։

Ճարտարարուեստը զարգացած. կը պատրաստեն կնքամոմ, կարասիք, յախճապակի, կիտուածանկար արծաթեղէն=փայանս, մետաքսեղէն ու թուղթ։

Երկաթուղին ամէն տեղ երկարած է Ճափոնի առեւտրական նաւերն եւրոպական ձեւով շինուած են։ Վաճառականութիւնն հսկայաքայլ կը յառաջդիմէ։

Կ'արտածէ խոզակ, մետաքսեղէն, բամբակեղէն, հանքածուխ, թէյ, բրինձ,

Ընկերային ու քաղաքական. — Ճափոնցիները Դեղին ցեղէն են. կրօնքով մասամբ պուտտայական, ուրիշներ սինդոյական են։ Վերջինը պետական կրօնքն է։

Երկար ատեն Ճափոն երկու վեհապետ ունէր՝ Միքատոյն ու Սիոկունը։ 1867ին Միքատոն ստանձնեց անոր իշխանութիւնը։ Այդ միջոցին էր Ճափոն հաղորդակցութիւն հաստատեց եւրոպացիներուն եւ ամերիկացիներուն հետ։ Արտօնուեցաւ օտարներուն երկրին ամէն կողմ երթեւեկել։

Ճափոնցին մտացի, աշխատասէր և ուսումնասէր ըլլալով՝ քիչ ատենէն եւրոպական քաղաքակրթութիւնն իւրացուց։ Ռուսեւճափոնեան պատերազմը սկսաւ 1904 Փետրուար 8ին։

5. ՀՆԴԿԱՉԻՆ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Ասիոյ հարաւային արեւելեան ցամաքակղզին կը կոչուի Հնդկաչին։ Իր լեռները Թիպէթի լեռնաբուն բազուկներն են, և կ'երկարին այլ և այլ ուղղութեամբ։ Երկիրը դէպ ի հարաւ կը ցածնայ անզգալաբար. Մալագգա թերակղզին անգամ 25 մ. բարձրութեամբ է։ Հնդկաչինի գետերն են Սոնկ-Քոյ=Կարմիր գետ, Մեքոնկ, Մենամ, Իրաուատի որոնք նաւարկելի են։

Կլիման շատ տաք ու շատ խոնաւ բացի հիւսիսային երկրէն ուր բարեխառն կլիմայ մը կը տիրէ։ Հար. արեւմտեան հովէն անձրեւներ կը տեղան։ Ստորին գետահովիտներն ու տեղ-դաները վատառողջ։

Հնդկաչին կը բաժնուի երեք մասի, Ֆրանսական, Սիամ ու Անգլիական Հնդկաչին։

ՖՐԱՆՍ. ՀՆԴԿԱՉԻՆ

Ֆրանս. Հնդկաչինի երկիրներն են 1. Տոնքին՝ գլ. քաղաք Հանոյի, 2. Աննամի թագաւորութիւն՝ (պաշտպանեալ երկիր) մ. քղ. Հուէ, 3. Գոչինչին՝ գլ. քղ. Սայկոն՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ, 4. Գամպոճի թագաւորութիւն (պաշտպանեալ երկիր) մ. քղ. Բնոմբենհ և 5. Լաոս։

Կ'արտադրէ արեւադարձային բերքեր, մանաւանդ բրինձ. — Գամպոճ՝ պղպեղ, Տոնքին՝ թէյ, դարիչին=Տարչին են.։ Գրաստները, ձկնորսութիւնը, հանքածուխը, երկաթը, ոսկին, արծաթը, պղինձն ու զինկը հասոյթի կարեւոր աղբիւրներ են։

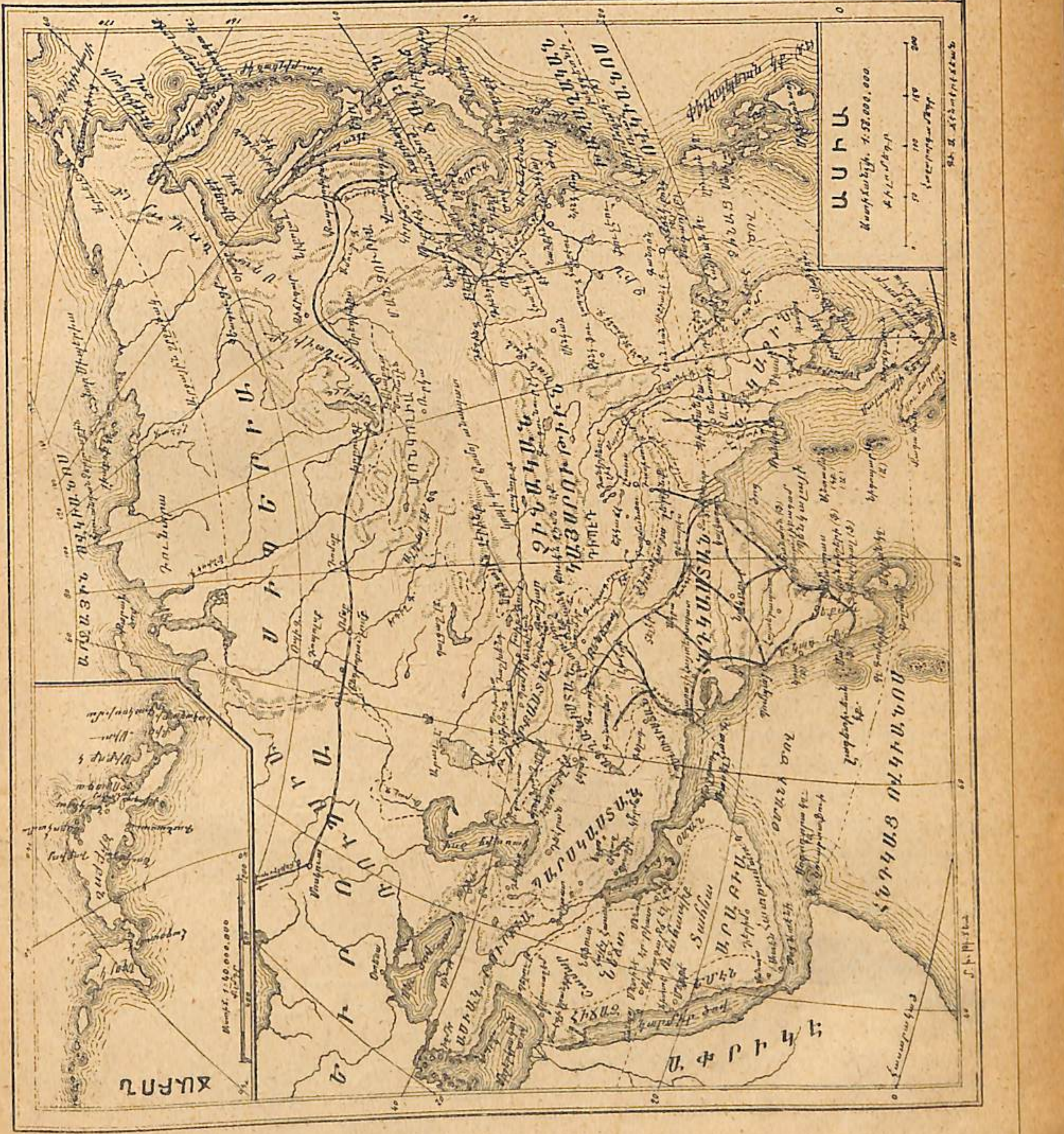

ՍԻԱՄ

Սիամի թագաւորութեան մ. քղ. է Պանկոք՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ, կ'արտածէ բրինձ, ատամ ու թէյ ։

Կլիման խոնաւ ու տաք ։ Բերքերն այլազան ։ Ունի վայրի անասուններ որոնցմէ միայն փիղն ընտանեցուցած են ։ Թանկագին քարերէն նշանաւոր են սուտակ ու սափիրա ։

Սիամցիները ցեղակից են Չինացիներուն և կրօնքով պուտտայական ։ Բաղցրաբոյր, հիւրասէր, աշխատասէր են, բայց նախաձեռնարկ ոգի չունին ու վաճառականութիւնը թողած են Չինացիներուն ձեռքն որ Սիամի բնակչութեան ¹/₃ը կը կազմեն ։

Կառավարութիւնը բացարձակ միապետութիւն է ։

ԱՆԳՂ. ՀՆԴԿԱՉԻՆ

Անգղիական Հնդկաչինի երկիրներն են 1. Վերին Պիրմանիա՝ գլ. քղ. Մանտալէ ։ 2. Ստորին Պիրմանիա ուր նշանաւոր է Ռանկուն մեծ նաւահանգիստը, բրինձի առեւտուրի կեդրոն ։ 3 Նեղուցի երկիրները, Բուլոյ-Բինանկ ու Մալլագա գլ. քղ. Սինկաբուր ուր խարիսխ կը նետեն Եւրոպայէն Ծայրագոյն Արեւելք երթեւեկող նաւերը ։ 4. Անտաման կղզիներն որոնց բնակիչներն են սեւամորթները ։ 5. Նիքոպար կղզիները. ասոնց բնակիչները Մալէզեան ցեղէ են ։

Անգլ. Հնդկաչին լայնատարած ըլլալով՝ կլիման ու բուսականութիւնը բազմազան են ։ Գլ. արտադրութիւններն են բրինձ, ծխախոտ, եգիպտացորեն, խահուէ, թէյ, գազար, շաքարեղէգ, համեմ. քինքինա, քարիւղ, անագ, սուտակ, սափիրա ու յասմկաքար ։

Մանտալէ-Ռանկուն կ'երկարի երկաթուղի մը ։

Պիրմանցիները թէև ցեղակից Հնդկաչինի միւս ցեղերուն, բայց կրած են հնդիկ ազդեցութիւնը ։ Բարեհամբոյր ու ճարտարարուեստ ժողովուրդ մըն են ։

6. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Հնդկաստան որԱսիոյ միւս երկիրներէն կը բաժնուի Հիմալայա, Հինտուգուշ ու Սիւլէյմանի լեռնագօտիներով՝ կը պարունակէ երեք երկրամաս. — 1. Հիմալայայի երկիրները, 2. Գանգէսի, Ինդոսի ու Պրահմաբուդրայի ընդարձակ դաշտագետինը, 3. Բուն ցամաքակղզին՝ եռանկիւնաձև, որուն հիւս. արեւմտեան մասը հրաբղխային երկրէ կը բաղկանայ ։

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

Ասիոյ Կեդր. լեռնադաշտին հարաւային կողմը կ'երկարին Հիմալայա լեռներուն երկու զուգահեռական գօտիներն որոնց բարձր գագաթն է Եւերէստ=Կաուրիսանքար՝ աշխարհի ամէնէն բարձր կատարը ։ Միւս գագաթներն են Քինչինճինկա ու Տաւալակիրի ։ Լեռնադաշտին հիւս. արեւմտեան կողմը կ'երկարին 1. Գարագորում որուն ամէնէն բարձր գագաթն է Տաբսանկ և 2. Հինտուգուշ լեռնագօտին ։ Հիմալայայի հարաւային ստորոտը նախ կ'երկարին հովիտներ, յետոյ կուգան անտառոտ երկիրն ու ճախճախուտ մարզը ։

Հիմալայայի ջուրերն ընդունող գետերն են Պրահմաբուդրա, Գանգէս ու Ինդոս իրենց գետակիցներով ։

Բուն ցամաքակղզւոյն հիւս. մասը կ'ընծայէ երկու լեռնադաշտ. ասոնց հարաւային կողմը կ'երկարի Տեքանի լեռնադաշտը 500—900 մ. ։ Այս լեռնադաշտին արեւելեան ու արեւմտեան կողմերը կը բարձրանան Կաթ լեռները ։

Բաղաքներ. — Անգլ. Հնդկաստանը կը պարունակէ. 1. Այն երկիրներն որ ուղղակի Անգլիոյ ձեռքով կը կառավարուին. 2. Այն երկիրներն որ Անգլիոյ հարկատու են ։ Առ.ինչպէս որ քաղաքներն են Կալկաթա, Գանգէսի Հուկլի բազուկին եզերքը, մ. քղ. Անգլ. Հնդկաստանի կայսրութեան, մեծ նաւահանգիստ ու ճարտարարուեստ քաղաք ։ — Պոմպայ՝ Հնդկաստանի ամէնէն վաճառաշահ նաւահանգիստը ։ — Մատրաս՝ մեծ նաւահանգիստ, կ'արտածէ խահուէ, շաքար, բամբակ եւայլն ։ — Պենարէս՝ Հնդկաց նուիրական քաղաքը, ուխտատեղի ։ — Տելհի՝ Մեծ Մողոլին նախկին մ. քղ. ը ։ — Լահոր՝ համալսարան ։

Բ. ին մէջ. Հայտերապատ, Նիզամի գլ. քղ. ը. —Գաշմիր-Սրինակար՝ ուր կը գործուին համանուն նշանաւոր ցփսիները ։

Սէյլան կղզին թէեւ Բաք նեղուցով կը բաժնուի ցամաքակղզիէն, բայց երկրաբանօրէն անոր հետ միացած է ։ Գլ. քղ. Գոլոմպոյ, վաճառաշահ նաւահանգիստ ։ Սէյլան կը պատկանի Անգլիոյ ։

Մալտիւեան կղզիները թէեւ ունին իրենց ժառանգական իշխանը. բայց Սէյլանի կառավարչին պաշտպանութեան տակ է ։

Անգլ. Հնդկաստանէն զատ, կան անկախ երկիրներ.

1. Նեբալի թագաւորութիւն՝ Հիմալայա լեռներուն մէջ. մ. քղ. Գադմանտու.

2. Պութանի իշխանապետութիւն նմանապէս Հիմալայայի. մէջ մ. քղ. Դասիսուտան ։

Ֆրանսացիներն ունին Բոնտիշերի, Գարիգալ, Մահէ, Եանաոն ու Շանտերնակոր քաղաքները ։

Փորթուկալցիներն ալ Կոա, Տաման ու Տիու ։

Տնտեսական. — Ցուրտէն-Սեպտեմբեր ծովէն կը փչեն հար. արեւմտեան անձրեւաբեր հովերն և Հոկտեմբերէն-Մարտ՝ ցամաքի ներսէն՝ հիւս. արեւելեան հովերն որոնց առեն կը տիրէ երաշտութիւն ։

Հնդկաստան բացի քիչ ռուոգուած երկիրներէն՝ բուսաբերութեամբ հարուստ է ։ Գլ. արտադրութիւններն են բրինձ, ցորեն, գարի ու կորեկ. հնդիկներն այս վերջինէն հաց կը պատրաստեն ։ Բացի ցորենէն Հնդկաստանի արտածելի հողագործական բերքերն են բամբակ, ափիոն, թէյ. խահուէ (հար. կողմը), լեղակ, շաքարեղէգ, ծխախոտ, դարիսին ։

Ընտանի անասուններն են էշ, եզ, փիղ, ուղտ ։ Շերամաբուծութիւնը ծաղկած է Պենկալայի մէջ ։ Սէյլանի եզերքը մարգարիտ կ'որսան ։

Բաղդատմամբ բուսաբերութեան՝ Հնդկաստան այնչափ հարուստ չէ հանքերով, կ'արտադրէ հանքածուխ, աղամանդ նաև թանկագին քարեր ու ոսկի ։

Տեղական ճարտարարուեստը կը կազմեն պերճանքի առարկաներ, գոհարեղէն եւայլն ։ Եւրոպայի մեքենագործական ճարտարարուեստը հետզհետէ կը ծաղկի. նշանաւոր են բամբակեղէնը, բրդեղէնը, երկաթեղէնն եւայլն որ Եւրոպականին հետ կրնան մրցիլ ։

Հաղորդակցութեան միջոցները տարուէ տարի կ'աւելնան ու կը կատարելագործուին ։ Հնդկաստանի բոլոր գետերն ալ նաւարկելի են ։ Գլխաւոր քաղաքներն երկաթուղւոյ ցանցերով կապուած են ։

Ընկերային ու Բաղաքական. — Գանգէսի դաշտագետինն ու ծովեզերեայ երկիրները բազմամարդ են ։ Զանազան ցեղեր կան ։

1. Տրաւիտեանները գրաւած են ցամաքակղզւոյն լեռնային տեղերն ու Տեքանի արեւելեան ու հարաւային կողմերը. թխագոյն են ։

2. Արիականները՝ Պրահմանները, Սիխերը, Ռաճբուտները ու Մահրատները ։

Ասոնցմէ զատ կան Բարսի, նաեւ սեւամորթ հրեաներ, եւրոպացիներու և հնդիկներու խառնուրդ եւայլն ։

Տրաւիտեաններու լեզուն կցողական է. Արիականներունը՝ հոլովական ։ Հնդիկներուն ³/₄ը Պրահմանական ու ¹/₅ը Իսլամ ։ Ասոնցմէ զատ կան նաեւ Պուտտայականներ, Քրիստոնեաներ եւայլն ։

Բնակիչները կաստերու բաժնուած են՝ Պրահմանները, Շադրիաները, Վայսիաներն ու Սուտրաները ։ Ասոնք ալ ունին իրենց բազմաթիւ ստորաբաժանումները ։

Հնդիկները ժուժկալ ու աշխատասէր են, բարեհամբոյր ու բարեմիտ, բայց շատ աւելորդապաշտ։ Անգլիացիները հետզհետէ կ'աշխատին ջնջել կռապաշտներու քանի մը անգութ սովորութիւններ՝ տեղացիները կրթելով։

Հնդկաստան միշտ արշաւանքներու ասպարէզ եղած է։ Ամէնէն հին բնիկները՝ Սեւամորթները՝ Դեղին ցեղէն մղուեցան։ Քրիստոսէ 2000 տարի առաջ գրաւեցին Արիականներն և տիրեցին երկրին։ 1525ին Պապէր հիմնեց Մեծ-Մողոլի ինքնակալութիւնը։ Այն Եւրոպացին որ Հնդկաստան արշաւեց առաջին անգամ՝ եղաւ Վասգոյ տէ Կամա 1498ին։ Այնուհետեւ յաջորդաբար եկան հաստատուեցան Բորդուկալցիները, Հոլանտացիները, Անգլիացիներն ու Ֆրանսացիները։ 1877ին Անգլիոյ Վիքդորիա թագուհին կրեց Հնդկաստանի Կայսրուհի տիտղոսը։

Հնդկաստանի կայսրութեան մասը կը կազմեն նաև Պիրմանիա, Պելուճստանն ու Ատէնը։

Հնդկաստան կը կառավարուի փոխարքայով մը։

I	Սումադրա	XI	Լուիզեան Արքիպեղագոս
II	Ճաւա	XII	Նոր Գալետոնիա
III	Սումպաւա	XIII	Նոր Զելանտա
IV	Ֆլորեան կղզիներ	XIV	Ծովապետութեան կղզիներ
V	Դիմոր	XV	Սողոմոնեան կղզիներ
VI	Պոռնէոյ	XVI	Ս. Խաչ կղզիներ
VII	Չելէպեան	XVII	Նոր Հեպրիտեան կղզիներ
VIII	Զերամ	F	Ֆիճի կղզիներ
IX	Ճիլոլօ	T	Դասմանիա
X	Նոր Կուինէա	M	Մալլոգա թերակղզի

ՀՆԴԻԿ ԿՂԶԵԽՈՒՄԲ

Հողագրութիւն. — Ասիոյ հարաւային արեւելք ցրուած անհուն Արքիպեղագոսը կը կոչուի Հնդիկ կղզեխումբ։ Ասիկա Ասիոյ հետ կցուած է ընդծովեայ լեռնաշղթայով մը։

Հնդիկ կղզեխումբը կը պարունակէ սա՛ երկիրները.

1. Սոնտի արշիպեղագոս. սա՛ կը բաղկանայ Սումադրայէն որ բազմաթիւ բորբոքեալ հրաբուխներ ունի, Ճաւայէ, հրաբղխային կղզի մը, Պալիէ, Լոմպոքէ, Դիմորէ, ևայլն։

2. Պոռնէոյ, ընդարձակ հաստաբեստ կղզի մը, որուն լեռներն արեւմուտքէն արեւելք կ'երկարին։

3. Չելեպեաններ, նմանապէս հրաբղխային կղզիներ։

4. Մոլուքեան = Համեմներու կղզիները։

5. Փիլիպպեաններ. ասոր երկու գլխաւոր կղզիներն են Լուսոն ու Մինտանոյ որոնք գետնաշարժի ենթակայ և հրաբղխային կղզիներ են։

Քաղ. բաժանում. — Հոլանտական կալուածներն են Սոնտի կղզիները, Դիմորի կէսը, Պոռնէոյ մեծ մասը, Չելեպեաններն ու Մոլուքեանները։ — Քաղաքներ Սումադրայի մէջ՝ Բադանկ — Ճաւայի մէջ՝ Պադաւիա վաճառաշահ նաւահանգիստ ու հոլանտական Հնդիկ կղզեխմբին կուսակալանիստ քաղաք։ — Սուրապայա՝ նշանաւոր նաւահանգիստ։ — Պոռնէոյ մէջ՝ Պանճերմասին։ — Չելեպեաններուն մէջ՝ Մագասար։ Մոլուքեաններուն մէջ՝ Դեռնաթէ։

Անգլ. կալուածներն են Հիւսիսային Պոռնէոյ, Սարաւագ ու Պրունէի։

Բորդուկալի կալուածն է Դիմորի արեւելեան մասը։

Մ. Նահանգներու կալուածներ՝ Փիլիպպեան կղզիներ 1898էն ի վեր, գլ. քղ. Մանիլա՝ ճարտարարուեստ քաղաք։

Տնտեսական. — Կլիման խոնաւ ու տաք։ Հողը զարմանալի արգասաւորութիւն մ'ունի. բերքերն են արեւադարձայինը—բրինձ, խահուէ, եգիպտացորեն, շաքարեղէգ, լեղակ, ծխախոտ, գագաոյ, բամբակ։ Ճաւա կ'արտադրէ թէյ ու ձգախէժ, Մոլուքեանը՝ համեմներ։ Անտառները ծածկուած են թեքով, քափրենիով, եբենոսով, սանդալով։ Պամպու եղէգ, պանանթուզը Հնդիկ կղզեխմբին ամէն կողմը կը գտնուին։

Գազաններու փաունան ճոխ է — փիղ, ռնգեղջիւր, վագր եւայլն որոնք կը թափառին անտառները։ Պոռնէոյ ու Սումադրայի մէջ՝ Օրանկ-ուդանկ։

Հանքերն են անագ, հանքածուխ, քարիւղ։

Բնակչութիւն. — Հնդիկ կղզեխմբի բնակչութիւնը կը բաղկանայ այլազան ցեղերէ. մեծ մասը Մալէզեան ու իսլամ են։ Չինացիները կը կազմեն ճարտարարուեստ ու վաճառական դասը։ Փիլիպպեանց բնակիչներն են սեւամորթ փոքրահասակ Այիդաները։ Եւրոպացի ու Հայ գաղթականներն ալ կան։

Ծանօթ. — Քանի մը աշխարհագիրներ այս հնդիկ կղզեխումբը կը դասաւորեն Ովկիանիոյ մէջ, ինչպէս մենք ալ բրած ենք «Միջին Դասընթացք»ի մէջ։

Վիճակագրութիւն

Տե՛ս Միջին դասընթացքի Ասիոյ վիճակագրութիւնը։

ԵՐԱՆԵԱՆ ԼԵՌՆԱԴԱՇՏ

Հողագրութիւն ու ջրագրութիւն. — Երանեան լեռնադաշտը կը կազմեն Պարսկաստան, Աֆղանստան ու Պելուճստան։ Ասոր միջին բարձրութիւնն է 1000 մ.։ Պարսկաստանի միջին մասն անապատ է։ Հիւս. արեւելեան կողմը կը գտնուի Ուրմիոյ լճին աւազանը, արեւելեան կողմն ալ՝ Համուն լճինն ուր կը հոսի Հիլմենտ գետը։

Հիւս. արեւելեան (Պարսկաստան) սահմաններուն վրայ կը բարձրանան Հինտուգուշ լեռներն որուն բազուկները կ'երկարին դէպ ի Աֆղանստան, հիւս. սահմանը՝ Էլպուրզ որուն գագաթն է Տեմավենտ, արեւմտեան ու հար. արեւմտեան կողմը կան Զակրոս որ կ'երկարին հիւս. արեւմուտքէն դէպի հար. արեւելք, և արեւելեան սահմանին վրայ ալ՝ Սուլէյման-տաղ եւայլն։

ՊԵԼՈՒՃՍՏԱՆ

Պելուճստան խանութիւնն Անգլիոյ հարկատու է. Մ. քղ. է Քելաթ։

Ոռոգուած մասը հարուստ է բուսաբերութեամբ։ Մեծ մասն անապատ է։ Աֆղանստանի սահմանագլխէն երկաթուղիոյ գիծ մը կ'երկարի։

Բնակիչները՝ Պելուճներն արիական են. կան նաև Պրահուիներ որոնց լեզուն ազգակցութիւն ունի Տրաւիտեաններուն հետ։

---

7. ԱՖՂԱՆՍՏԱՆ

Աֆղանստանի էմիրութեան մ. քղ. է Քապուլ և գլ. քաղաքներն են Գանտահար ու Հերաթ։ Երկրին հարստութիւնը կը կազմեն հողագործական բերքերը. բայց շատ անգամ երաշտութենէ կը վնասուին։

Աֆղանները հուժկու և քաջասիրտ են. կրօնքով Սիւննի իսլամ ու ցեղով արիական են։

---

8. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Քաղաքներ. — Թեհրան. Մ. քղ., իր շէնքերով նշանաւոր։ — Թաւրիզ՝ վաճառաշահ քղ։ Տրապիզոնէն, Պաղտատէն ու Կովկասէն եկած ապրանքներու շտեմարանը։ — Սպահան՝ հին մ. քղ.ը։

Պուշիր՝ նաւահանգիստ Պարսից ծոցին եզերքը։ — Պարֆրուշ ու Ռեշդ՝ Կասպից ծովու եզերքը։

Տնտեսական. — Կլիման խիստ ու անձրեւա-

զուրկ է ։ Տափաստանները կը գրաւեն երկրին մեծ մասն ուր կը բուծանեն գրաստներ ։ Ասոնք երկրին գլխաւոր հարստութիւններէն մէկն են ։ Երկրին մշակուած մասն որ $^{1}/_{40}$ է՝ կ'արտադրէ ընտիր պտուղներ, արմտիք, բրինձ, բժշկական ու գունատու բոյսեր, ծխախոտ, ափիոն ։

Պարսկական ճարտարարուեստը կը կազմեն գորգերն ու շալերը ։ Առեւտուրը կարաւաններով կը կատարուի ։ — Կ'արտածէ ափիոն, մարգարիտ (Պարսից ծոց), բրինձ, խէժ, գորգ, բամբակեղէն, արմտիք ու խեփոր-սատափ ։

Ընկերային ու քաղաքական. — Բնակիչներուն $^{2}/_{3}$ նստակեաց է, մնացածը թափառական ։ Արիական ցեղէ են պարսիկներն որոնց հարազատ տիպարը կը տեսնուի Շիրազի (Ֆարսիստան) ու Լուրիստանի մէջ ։

Արեւելեան գաւառներուն բնակիչները խառնուած են Թուրքերու հետ ։

Պարսիկները մտացի, գրականութեան ընդունակ, քաղաքավար ու համակրելի են ։ Նախաձեռնարկ ոգի չունին. Շիի իսլամ են կրօնքով ։ Եզտի ու Կրմանի մէջ կան կրակապաշտական պարսիկներ ։

Միւս բնակիչներն են Հայերը, Քիւրտերը, Արաբացիները, Հրեաները ։

Եկբատանի, Շուշի, Պերսեպոլսի աւերակները Պարսից նախկին փառքի յիշատակարաններն են ։

Վեհապետը կը կոչուի Շահ ։

Գ. ԱՍԻԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ

(Տե՛ս առանձին)

ԱՐԱԲԻԱ

Հողագրութիւն. — Արաբիա ընդարձակ լեռնադաշտ մըն է որ Ափրիկէէն կը բաժնուի Կարմիր ծովով ։ Լեռնադաշտը ցամաքին հետ կը միանայ Սուրիոյ ժայռուտ անապատով ։ Արաբիոյ կեդր. մասն որ Նեճտ կը կոչուի՝ 1000-1200 մեդր բարձր է և կը պարունակէ բազմաթիւ ովասիսներ ։ Ասոր հիւս. կողմը կը տարածուի Նեֆուտի անապատը, հարաւային կողմն ալ՝ Տահնա զարհուրելի անապատը ։ Արեւմտեան կողմը լեռնային է, ու Կարմիր ծովու երկայնքը կը գտնուի Թեհամա երկրամասը. դէպ ի Պարսից ծոցի եզերքը լեռնադաշտը հետզհետէ կը ցածնայ ։ Արաբիոյ ամէնէն բարձր լեռն է Ճեպել-Ախտար 3000 մեդր Օմանի մէջ ։

Բաժաններ. — Արաբիա երեք մասի կը բաժնուի. Օսմանեան երկիրներ (տե՛ս Աս. Թուրքիա), անկախ երկիրներ ու անգղ. կալուածներ ։

Անկախ երկիրներն են Շամար՝ գլխաւոր քաղաք Հայլ. — Ուահապիներու իշխանութիւն՝ գլխաւոր քաղաք Ռիատ. — Օման՝ գլխաւոր քաղաք Մասկատ ։ Միւս երկիրներն են Հասա ու Հատրամաութ ։

Անգղիացիներն ունին Ադէն՝ նաւահանգիստ Հնդկաստանի ճամբուն վրայ, ու Պահրէյն կղզիները՝ մարգարիտով նշանաւոր ։

Տնտեսական. — Կլիման շատ տաք, անապատներն ու ծովեզերքն ամառն հեղձուցիչ ու անհանդուրժելի ։ Ներսի լեռնադաշտերը՝ ցորեկը տաք, ու գիշերը՝ ցուրտ ։ Հեղեղատներ միայն ունի ։

Համատ ու Նեֆուտ տեղ տեղ ունին տափաստաններ ։ Նեճտի մէջ ովասիսներն ու բարձրաւանդակներն ոռոգուած ըլլալով՝ կ'արտադրեն արմտիք, որթատունկ, բամբակ, ծխախոտ, արմաւ, նուշ, խնկեղէն, խէժ ու խահուէ ։ Ընտանի անասուններն են ուղտ ու ձի ։

Ընկերային. — Եմէնի ու Հատրամաութի արաբացիները կը նկատուին արաբական զուտ տիպարներ և կը կոչուին Արապ-Արիպա ։ Ցամաքակղզւոյն ներսերը կը բնակին Իսմայելացիներ =արաբացածները. կրօնքով իսլամ են ։ Ոմանք թափառական են և կ'անուանուին Պետուին ։

Դ. ԱՓՐԻԿԷ

Ա. ԲՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Անուն. դիրք. — Ըստ ոմանց Ափրիկէ անունը պերպերերէն Աւրիկայէն կ'ածանցի, ուրիշներ կ'ընդունին լատիներէն Աֆրիգայէն որ կը նշանակէ Արեգդէմ կամ Կարքեդոնացւոց լեզուով Եփեր=Արեւակէզ ։

Ափրիկէ կը տարածուի հիւսիսային լայնութեան 37^{0} ու հարաւային լայնութեան 35^{0}ի միջեւ ։ Մեծատարած ու յաղթ հաստամեստ մըն է, ծովեզերքն ո՛չ այնչափ ծամածուռ ։ Եռանկիւնաձեւ է և կը նմանի հարաւային Ամերիկայի ։ Շատ ծամածուռ չըլլալով՝ անքոյթ նաւահանգիստները սակաւաթիւ են ։

Հողագրութիւն. Ջրագրութիւն. — Ափրիկէ իր հողագրութեամբ ու ջրագրութեամբ միւս ցամաքներուն մէջ առանձին դիրք մը գրաւած է ։ Ասիոյ պէս չունի բարձր լեռնագօտիներ՝ շրջապատուած ընդարձակ ու բարձր լեռնադաշտերով, կամ Ամերիկայի նման երկարաձիգ ու յաղթ լեռներ ։ Իր հաստամեստներէն շատերը անջատուած են անհուն դաշտավայրերով կամ լեռնադաշտերով ։ Լեռներուն բարձր գագաթներն են Քիլիմա Ն'Ճարոյ (6010 մ.), Ռուինցոյի (5800 մ.), Քենիա (5500 մ.), որոնք բաղդատմամբ Ասիոյ ու Ամերիկայի բարձրութեանց՝ ցած են ։

Ափրիկէ մեծ մասամբ բարձրաւանդակ է. իր միջին բարձրութիւնը 660 մ., այսինքն թէև աւելի բարձր Աւստրալիայէն ու Եւրոպայէն, բայց աւելի ցած է Ասիայէն ու Ամերիկայէն ։ Հարաւային Ափրիկէ աւելի բարձր է քան հիւսիսայինը ։ Սահարայի միջին բարձրութիւնն է 450, Չատ լճին կողմերը 270 մ. ։ Հարաւային լեռնադաշտին բարձրութիւնն այլազան է, Տանկանիքա լիճը՝ 800 մ., Նկամի 900 մ., Պանկուէլոյ լիճը՝ 1150 մ. ։ Այս լեռնադաշտին ամէնէն բարձր մասն է Զամպեզի ու Վիքդորիա լճին միջեւ տարածուած երկիրը ։

Ափրիկէի եզերքը կը տարածուին լեռներ. հիւսիսային կողմը կը բարձրանան Ատլաս, հիւսիսային արեւմտեան կողմը՝ Սենեկամպիոյ ու Ֆրանս Գոնկոյի լեռները, հարաւային արեւմտեան կողմը՝ Անկոլայի լեռները, հարաւային կողմը՝ Տրաքենպերկ, արեւելեան կողմը Հապեշական լեռները ։ Ասոնցմէ դէպ ի ներս անհուն լեռնադաշտ մը տարածուելով՝ նշանաւոր զառիթափներ չ'ընծայեր. Ջրի ընթացքներէն մեծ մասը կը թափի լճերուն մէջ, և կամ կը կորսուի լեռներով շրջապատուած ցածանիստ դաշտագետիններուն մէջ ։

Գետերն են Նեղոս որ Ափրիկէի ամէնէն երկար գետն է. ասիկա Հասարակածային լճերու ջուրերը ժողվելով՝ կը թափի Միջերկրական ծովը ։ — Գոնկոյ ալ կը բղխի Հասարակածի մօտերէն և կը թափի Ատլանտեանը ։ — Նիկեր՝ Սենեկամպիոյ ու հիւսիսային Կուինէոյ ջուրերէն կ'ուռճանայ և կը թափի Ատլանտեանը ։ — Զամպեզ՝ հարաւային լեռնադաշտին ջուրերը կը ժողվէ ու կը թափի Ատլանտեանը ։ — Օրանժ ու Լիմփոփոյ՝ Հնդկաց ովկիանոսը ։

Հասարակածի մօտերը ցրուած են բազմաթիւ լճեր — Վիքդորիա, Տանկանիքա, Պան-

կուէյոյ, Ալպերդ-Նիանզա։ Սահարայի ջուրերը կը թափին Չատ լիճը։

Ցածանիստ դաշտավայրերի լիճերը ծովու մակերեւէն ցած են, ինչպէս հիւսիսային Սահարայի, Ալճերիոյ եւայլ լիճերը։

Կլիմայ, փլորա ու փաունա. — Ափրիկէի հիւսիսային ու հարաւային կլիմայն նոյն է՝ բարեխառն։ Ափրիկէի ամէնէն տաք երկիրը կը տարածուի Դիմպուքդուէն մինչեւ Մասուա։ Հապէշի դաշտագետիններու տաքութիւնը 70°—75°, Սահարայինը՝ 60°—70°։

Մթնոլորտի խոնաւութիւնն ալ ամէն տեղ հաւասար չէ. Հասարակածի երկու կողմերը, դէպ ի հիւսիս մինչեւ 15° ու դէպ ի հարաւ 17°, կը տարածուի անձրեւային գօտին ուր կան բազմաթիւ ու յաղթ ջրի ընթացքներ։ Այս անձրեւային գօտւոյն հիւսիսային ու հարաւային կողմերը կը տարածուի երաշտ գօտին. հիւսիսայինն է Սահարայի անապատը, հարաւայինը՝ Գալահարի անապատը։ Վերջապէս Միջերկրականի եզերքն ու Բարեյուսոյ կողմերը միջին անձրեւային գօտի մը ըլլալով հանդերձ՝ ձմեռը անդատարափ անձրեւի ենթակայ են։

Փլորան ալ զանազան է բարեխառնութեան ու խոնաւութեան աստիճանին համեմատ։ Անձրեւային գօտին հարուստ է բուսականութեամբ եւ կ'արտադրէ արմաւ, ձգախէժ, խահուէ, խէժ, բամպակ, պանան, շաքարեղէգ, բրինձ, ծխախոտ, եւայլն։ Այս գօտին երկու երկրամասի կը բաժնուի տեղացած անձրեւի առատութեան աստիճանին համեմատ. 1. Հասարակածային մարզ որ ամէն ատեն տեղատարափ անձրեւի ենթակայ է երկրին կազմութեամբն իր աստիճանին ունեցող Ամերիկայի ու Հնդիկ կղզեխմբին յարենման է եւ կ'ընծայէ մեծատարած անկոխ անտառներ, եւ 2. Արեւադարձներու միջեւ գտնուած մարզը, մէկը հիւսիսային ու միւսը՝ հարաւային։ Այս մարզն ոչ այնչափ տեղատարափ անձրեւ ունի, եւ անձրեւային եղանակին կը յաջորդէ երեք ամիսէն աւելի երաշտութիւն. անտառները նուազ թանձրախիտ են։ Մատակասկար կղզին կը պատկանի այս գօտւոյն։

Երաշտ գօտին՝ Սահարա ու Գալահարի՝ կ'ընծայէ աննշան բուսականութիւն մը, խոտ, փշուտներ, ադամիա։ Արմաւ յառաջ կուգայ Սահարայի միա՛յն ջրարբի տեղերը։

Միջերկրականի մարզն առատ է մշտադալար ծառերով, ինչպէս նարնջենի, ձիթենի, մրտենի եւայլն։ Յառաջ կուգան նաեւ բամպակ, շաքարեղէգ, նուշ, որթատունկ, արմտիք եւ Ատլասեան լեռնադաշտին մէջ՝ ալֆա որ կը պարարտացնէ կաթնտու կենդանիներն ու գրաստները։ Հար. Ափրիկէ ալ երկու մարզ ունի, 1. Հար. արեւելեան մարզ՝ ծածկուած անտառներով. 2. Բարեյուսոյ մարզը՝ որ անտառազուրկ է եւ միայն թփուտներ ունի։

Փաունայի տեսակէտով Ափրիկէ չ'ընծայեր փլորային զանազանութիւնը։ Միջերկրականի մարզը Արեւադարձային մարզէն բաժնուած ըլլալով անապատով՝ առանձնակ երկիր մըն է եւ ունի ընտանի անասուններ, թէեւ տեղ տեղ կը տեսնուին առիւծ, կապիկ եւայլն։ Կեդրոնական ու Հար. Ափրիկէ նշանաւոր են կապիկներով, ջայլամով, կոկորդիլոսով, ձիագետով, զեպրով, փիղերով, առիւծներով եւայլն գազաններով, բաց ի վագրէ ու արջէ։ Ընտանի անասուններ ալ ունի։ Չեձէ կոչուած թունաւոր միջատը մեծ աւեր կ'ընէ Նեղոսի վերին գետահովտին ու Լիմբոբոյի գետահովտի ընտանի անասուններուն։

Արեւելեան Ափրիկէի կղզիները տարբեր փաունա մ'ունին՝ այլազան թռչուններ ու օձեր։

Բնակչութիւն. — Ափրիկէի ցեղագրութիւնը շատ կնճռոտ խնդիր մըն է, որովհետեւ շատերը խառնուած ու անորոշ տիպարներ կը ներկայացնեն։

Կրօններ. — Իսլամութիւնը տարածուած է Ափրիկէի հիւսիսային կողմը։ Քրիստոնեայ են միայն Ղպտիներն ու Հապէշները, ինչպէս նաեւ Եւրոպացի գաղթականները։ Միջերկրականի քաղաքներուն մէջ կան բազմաթիւ Հրեաներ։ Կուինէյոյ ու Հար. Ափրիկէի սեւամորթները փեդիշական են։

Ափրիկէի քաղաքակրթութիւնը. — Սեւամորթները շատ յետնեալ վիճակ մը ունին։ Իբրենց քաղաքական ու ընկերային կազմակերպութիւնը շատ ստորին է։ Գոնկոյի հովտին մէջ կան մարդակերներ, բայց հետզհետէ կը քաղաքակրթուին։ Միայն ծովեզերքները կան երկաթուղւոյ գիծեր։

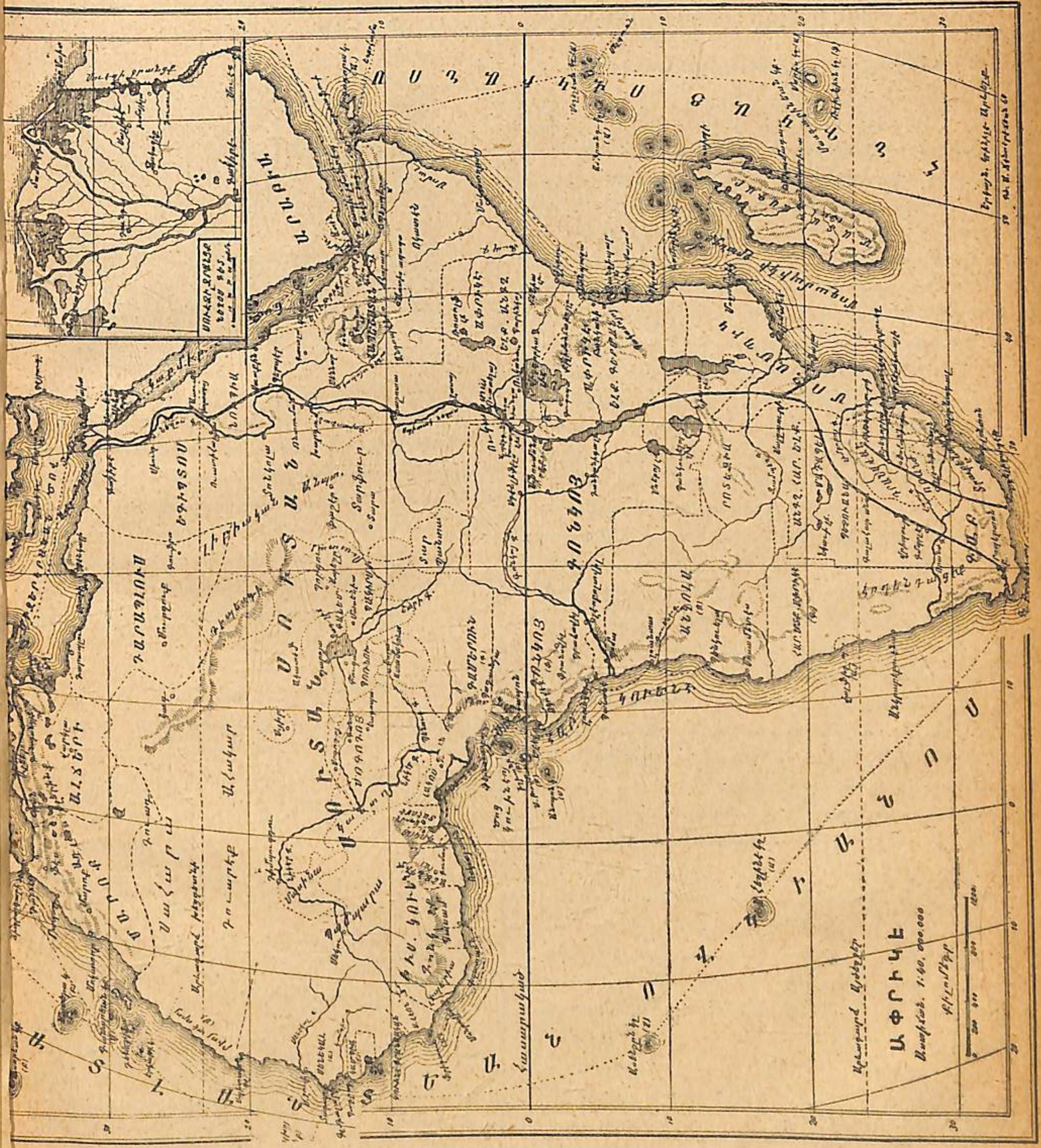

Բ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՀԻՒՍ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՓՐԻԿԷ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Հիւս. արեւելեան Ափրիկէ=Նեղոսի դաշտավայրը կը բաղկանայ քանի մը երկիրներէ զորոնք Նեղոս իրարու կը միացնէ։ Այս մեծ գետն որ Միսուրի ու Միսիսիպի գետերէն ետքը աշխարհիս ամէնէն երկարն է՝ կը բղխի Վիկտորիա լիճէն, քանի մը ջրվէժներ կազմել անցնելէն ետք, կ'անցնի Ալպերտ լիճէն և կ'ընդունի Ալպերտ-Եդուարդ լճին ջուրերը։ Հասարակածին հիւս. կողմը կը ձեւացնէ անհուն ճահիճներ, և Պահր-էլ-Կազալ ընդունելով՝ կը կոչուի Պահր-էլ-Ապիատ=«Սպիտակ Նեղոս» ու Խարդումի առջեւ կը միանայ Պահր-էլ-Ազրագի=«Կապոյտ Նեղոս»ին։

Այս Պահր-էլ-Ազրագն որ Եթովպիոյ=Հապէշստանի հաստատմեռտներուն ջուրերէն կ'ուռճանայ՝ կը ձեւացնէ Դանա լիճը։ Հրաբղխային ժայռեր Եթովպիոյ լեռնադաշտը կը կտրեն որոնց միջեւ կան նեղ ու ցածանիստ հովիտներ. ամէնէն բարձր լեռն է Ռաս-Տաշան 4000մ.։ Եթովպական հաստատմեռտին արեւելեան կողմը կը գտնուի Տանաքիլ հրաբղխային երկիրն ու հար. արեւելեան կողմը՝ Սոմալ լեռնադաշտը։ Տանաքիլ ու Սոմալ չունին նշանաւոր գետեր. Ասալ աղի լիճն ովկեանոսի մակերեսէն 174մ. ցած է։ Խարթումի արեւմտեան կողմը կը տարածուին Գորտոֆանի տափաստանները, և աւելի հեռուն Տարֆուրի չոր դաշտավայրը։ Նեղոս վեց ջրվէժներ ձեւացնելէ ետք կը մտնէ Եգիպտոս և կը հոսէ 15-30 քլմ. լայնութեան հովտի մը մէջէն, և Գահիրէէն անդին, դէպի հիւսիս կ'սկսի իր տելդան որուն գլխաւոր ճիւղերն են Տամիեթի ու Ռոզեթայի ճիւղերը։ Տելդայի մէջ, Նեղոսի եզերքը, կան Մենզալեհ, Պուրլոս ու Մարիութ լիճերը։

Նեղոս յորդելէն ետք կը թողու պարարտ տիղմ մը։ Յորդելը կը տեւէ Յունիսի կէսէն մինչև Սեպտեմբեր։ Հոկտեմբեր 15էն ետք ջուրերը կը քաշուին։ Պարարտ տիղմը 10-15 քլմ. լայնութեամբ կը տարածուի։ Եգիպտոսի արգաւանդութիւնը Նեղոսի յորդելուն արդիւնքն է։ Նեղոսի յորդելը կանոնաւորելու համար՝ փակոցներ շինուած են։

ՍՈՒԷԶԻ ՋՐԱՆՑՔ

Նուպիոյ անապատը, Արաբական անապատն ու Լիբիոյ զարհուրելի անապատը Սահարայի մասը կը կազմեն. Նեղոսի ատորին հովտին արեւմտեան կողմը կան ցածանիստ ովասիսներ։

Հիւս արեւելեան Ափրիկէ=Նեղոսի գետահովիտը կը պարունակէ 1. Եգիպտական Սուտան, 2. Հապէշստան, Երիթրիա ու Սոմալ, 3. Եգիպտոս։

---

1. ԵԹՈՎՊԻԱ, 2. ԵՐԻԹՐԻԱ, 3. ՍՈՄԱԼ

Քաղաքներ. 1. Եթովպիա=Հապէշստան կը բաղկանայ Դիկրէ, Ամհարա, Կոճամ, Շոա ու Կաֆա երկիրներէ։ Գլ. քղ. Ադիս-Աբաբա, Մ. քղ. Շոայի մէջ. — Մակդալա՝ նշանաւոր բերդաքաղաք. — Կոնտար, Ադուա, Աքսում։ — Կալլայի վաճառաշահ քաղաքն է Հարար։

Իտալական Երիթրեան ստացուածքը կը գտնուի Կարմիր ծովու երկայնքը, գլ. քղ. Մասուա։

Սոմալ կը բաժնուի

Ա. Իտալական Սոմալ որ կը տարածուի Ճուպա գետէն մինչեւ Կուարտաֆուի գլուխը։

Բ. Ֆրանս. Սոմալ, գլ. քղ. Ճիպուտի, նաւահանգիստ, որ Հարարի հետ երկաթուղիով կապուած է։

Գ. Անգղ. Սոմալ, գլ. քղ. Զեյլա ու Պերպերա նաւահանգիստները։

Տնտեսական. — Բուսականութիւնն այլազան է. չափաւոր տաք մարզին մէջ յառաջ կուգան խահուէ, որթատունկ, ձիթենի ու պտղատու ծառեր։ Կարմիր ծովու մէջ կ'որսան բուստ։

Եթովպիա կ'արտածէ խահուէ, ոսկեփոշի, մորթ, փղատամ, խէժ եւայլն։ — Սոմալ քիչ մշակուած է։ Դրասոն երկրին գլխաւոր հարստութիւնը կը կազմէ։

Ընկերային ու քաղաքական. — Հապէշները Քամեան ցեղէն են, բայց շատ խառնուած են արաբական տարրով։ Թէեւ մտացի են Հապէշները, բայց յետնեալ վիճակ մ'ունին։ Իրենց երկու գաւառաբարբառը՝ Դիկրեան ու Ամհարական՝ կ'ածանցին կեզերէնէ որ Սեմական հին բարբառ մըն է։ Հապէշները քրիստոնեայ են։ Վեհապետը կը կոչուի Նեկուս=Ինքնակալ Եթովպիոյ։

Տանաքիլցիները, Կալլացիներն ու Սոմալցիներն ալ Քամեան կը համարուին։

4. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՍՈՒՏԱՆ ՈՒ ԵԳԻՊՏՈՍ

(Տե՛ս Օամ. Ափրիկէ, էջ 50—51)

Բ. ԱՏԼԱՍԻ ԵՐԿՐԱՄԱՍ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Ատլասի երկրամասին մէջ կ'երկարի համանուն լեռնագօտին որ երկու զուգահեռական բազուկ ունի, Այսր-Ատլաս ու Անդր-Ատլաս. ատոնց բարձր գագաթները Մարոքի մէջ են։ Ալճերիոյ մէջ կան լեռնադաշտեր որոնք կ'երկնան Ատլասներու միջեւ։

Ատլասէն կը բղխին աննշան ջրի ընթացքներ։ Լեռնադաշտերուն մէջ կան վտակներ ու աղի լիճեր=շոդ որոնց ջուրերը կը քաշուին երաշտութեան ատեն։

Ատլասի երկրամասը կը պարունակէ 1. Թունուզ, 2. Ալճերի, 3. Մարոք։

1. ԹՈՒՆՈՒԶ. — 2. ԱԼՃԵՐԻ

(Տե՛ս Օամ. Ափրիկէ, էջ 51—52)

3. ՄԱՐՈՔ

Քաղաքներ. — Ֆէս Մ. քղ. Մարոքի ինքնակալութեան, նշանաւոր իր դպրոցներով, մատենադարաններով ու ճարտարարուեստով։ — Մարոք երկրորդ Մ. քղ.։ — Դանճէր՝ նաւահանգիստ, ձմեռ մնայմ է։ — Մոկատոր՝ նաւահանգիստ. — Մարոք Սահարայի մէջ ունի Դաֆիլէթ ու Ֆիկուկ ովասիսները։

Սպանիացիները Մարոքի եզերքն ունին Սեռդա բերդաքաղաքը, Իֆնի նաւահանգիստն ու քանի մը կղզեակներ։

Տնտեսական. — Հողագործութիւնը նախնական վիճակի մէջ է։ Ճարտարարուեստը կը կազմեն գորգեր, կերպաս, մարոքէն ու զէնքեր։

Քաղաքային ու ընկերային. — Մարոքի բնակիչներն են Պերպերներն ու Արաբացիները։ Կրօնքով իսլամ։ Առեւտուրը Սպանիայէն գաղթած հրեաներուն ձեռքն է։

Մարոքի Վեհապետը բացարձակ իշխանութիւն ունի։

Դ. ՍԱՀԱՐԱ

Հողագրութիւն, կլիմայ. — Սահարա կը տարածուի Ատլանտեանէն մինչեւ Նեղոս գետ ու Կարմիր ծով և կը գրաւէ Ափրիկէի մէկ երրորդը։ Միջին բարձրութիւնն է 450 մ.։ Սահարա, կարծուածին պէս, անհուն աւազուտ դաշտագետին մը չէ։ Ահակար հասցամեսը Սահարան երկու մասի կը բաժնէ, հիւսիսային-արեւելեան Սահարա, հարաւային-արեւմտեան Սահարա։ Առաջինն աւելի լեռնոտ է քան երկրորդը։

Սահարա անապատ է միայն անձրեւէ զուրկ ըլլալուն համար։ Տաքութեան աստիճանը ցորեկ ատեն շուքի մէջ 40⁰, 45⁰, 50⁰ է, մանաւանդ երբ խորշակ=Սիմում կը փչէ։ Հովերուն ու ջերմ կլիմային պատճառաւ Սահարայի ժայռերը ճեղքրտած ու ցրուած են աւազներուն մէջ 150—200 մ. բարձրութեամբ։ Գլխաւոր անապատին երկրամասերն են Լիբիոյ անապատը, Էրկ՝ Թունուզի ու Ալճերիոյ հարաւային կողմը, ու Իկերի Մարոքի հարաւային կողմը։ Սահարան մեծ մասամբ ներքին, փակուած աւազան

մըն է ։ Ռուսիները՝ անձրեւներէ կազմուած՝ կը կորսուին աւազներու կամ աղի լճերու մէջ. ասով հանդերձ այս անապատներուն երկայնքը կան ովասիսներէ բղխած աղբիւրներ ։

Գլ. երկիրներ. — 1. Լիբիոյ անապատին մէջ Գուֆրայի ովասիսները անկախ են ։

2. **Ֆրան. ստացուածքներ.** Տես Ֆրան. Ափրիկէ, էջ 51։

3. **Սպանիական ստացուածքներ՝** Ռիոյ-տէ-Օրոյ Ատլանտեանի եզերքը ։

4. **Ֆրանսական ստացուածքներ՝** Կուրարա, Տուաթ ու Տիտիքելթ, նաեւ Գաուար ու Պիլմա ովասիսները, Այիր լեռնային երկիրը, եայլն ։

Տնտեսական. — Սահարայի արեւմտեան կողմերը կան բազմաթիւ ովասիսներ ուր յառաջ կու գան Միջերկրականի բերքերը, մանաւանդ արմաւենի ։ Անապատային տեղերը կան ալֆա, ագասիա, եայլն ։ Համեմատաբար վայրի անասունները բազմաթիւ են ։ Ընտանի անասուններուն մէջ նշանաւոր է ուղտը որով կը ճամբորդեն՝ կարաւաններ կազմած ։ Կարաւաններու գլխաւոր գիծերն են 1 Մարոք—Թիմպուքթու, 2. Թարապլուս — կեդր. Սուտան, 3. Թարապլուս — Ին-Սալահ ։

Բնակչութիւն. — Սահարա հազիւ 5 միլիոն բնակիչ ունի որ կը բաղկանայ պերպերներէ, արաբացիներէ ու սեւամորթներէ ։ Ահակարի, Այիրի Թուարէկներն իսլամ են ու ազնուապետական կազմակերպութիւն մը ունին ։

Դ. ՍՈՒՏԱՆ, ՍԵՆԵԿԱՄԲԻԱ ՈՒ ՀԻՒՍ. ԳՈՒԻՆԷԱ

Հողագրութիւն ու ջրագրութիւն. — Սուտանի=Նիկրիթիայի հիւսիսային կողմը դաշտագետին է ուր կան Չատ լիճը 270 մ. ու Թիմպուքթու 150 մ. բարձր ։ Հարաւային կողմը երկիրը բարձրաւանդակ է մանաւանդ Սոքոթոյ երկիրը. Նիկէրի գետաբերանն ալ լեռնային է ։ Արեւմտեան կողմը կը բարձրանան Ֆութա-Ճալոնի լեռները ։ Սուտանի մեծ մասը, Գոնկոյի աւազանին պէս, երկաթախառն կարմիր կաւով ծածկուած է ։ — Գուինէոյ ծովափը տեղ մը աւազակոյտ է ու տեղ մը սիկնողէ կազմուած է ։

Չատ լիճն որ շատ խոր չէ եւ իր տարածութիւնն եղանակին համեմատ կը փոխուի՝ ծովու հետ չի հաղորդակցիր ։ Ջուրն անոյշ է. գետեր կը թափին մէջն որոնց նշանաւորն է Շարի ։

Նիկեր գետն որ կը կոչուի նաեւ Տիոլիպա՝ մինչեւ իր միջին ընթացքը նաւարկելի է ։ Միայն ստորին ընթացքն արագասահ է եւ ունի ջրվէժներ ։ Կը թափի Գուինէոյ ծոցը բազմաթիւ ճիւղերով՝ կազմելով ընդարձակ տելթա մը ։ — Սենեկալ նաւարկելի է միայն գետաբերանը. Նուազ նշանաւոր են Կամպիա ու Վոլթա ։

Քաղաքական բաժանում. — Բացի Լիպերիոյ հանրապետութենէն որուն մայրաքաղաքն է Մոնրովիա ու բնակիչներն են սեւամորթներ, Ֆրանսա, Անգլիա, Գերմանիա ու Բորդուկալ Սուտանի ու Հիւս. Գուինէոյ մէջ ունին սեպհականութիւններ ։

Գերմանական Սուտանը կը պարունակէ Տոկոյ ու Գամերունը ։

Անգլ. Սուտան. Կամպիա՝ գլ. քղ. Պաթըրսթ նաւահանգիստ. — Սիերա-Լէոնէ, գլ. քղ. Ֆրիթաուն, — Ոսկեափունք, գլ. քղ. Գեփգոսթ. — Աշանթի-Գումասի, Եորուպա գլ. քղ. Լակոս, վաճառաշահ նաւահանգիստ. — Նիկերիա, Պոռնու, Սոգոդոյ ։

Ֆրանսական Սուտան — Սենեկալ, գլ. քղ. Ս. Լուի, — Ֆրանսական Գուինէա, — Փղոսկրի ափունք, Կրան-Պասամ, Ապոմէ, Տիմպուքթու, Չատի երկիր ու Պակիրմի ։

Բորդուկալցիներն ունին Բորդուկալեան Գուինէա ։

Տնտեսական. — Գուինէոյ ու Սենեկամպիոյ կլիման տաք, խոնաւ ու վատառողջ է ։ Սուտանի ներքի մասին ուր Ցունիսէն Հոկտեմբեր կ'անձրեւէ՝ կլիման նուազ վատառողջ է քան ծովեզերքինը ։

Սուտանի մեծ մասը կը պատկանի Սուանի երկրամասին. հարաւային կողմերը կան հասարակածային անկոխ անտառներ ։ Բերքերն են պանան, խէժ, ոսպ, բրինձ, շաքարեղէգ, բամբակ ։ Ծովեզերքը յառաջ կու գան ձգախէժ, գետնապիստակ, արմաւ. ունի ջայլամի փետուր, փղոսկր ։ — Ոսկւոյ հանքը կը շահագործուի Ոսկեափունքն եւայլն տեղեր ։ Երկաթուղւոյ գիծ ունի Ս. Լուի-Տաքար, Լակոս—Ապեոքուդա ։

Ընկերային. — Երկիրը հետզհետէ կը քաղաքակրթուի. բաց ի Գուինէոյ ափունքէն, տիրող կրօնքն է իսլամութիւն ։

Բնակիչներն են Սեւամորթները, ինչպէս Ուոլոֆներ, Պրուներ, Հաուսաներ, Աշանդիցիներ, Տահոմեցիներ ։ Քամեան ցեղէ ու արաբական տարրով խառնուածները կը կոչուին Ֆուլա ։ Արաբացիներ ալ կան որոնց ձեռքն է երկրին վաճառականութիւնը ։

Ե. ԳՈՆԿՈՅ ՈՒ ՀԱՐ. ԳՈՒԻՆԷԱ

Հողագրութիւն, Ջրագրութիւն. — Ափրիկէի կեդր. լեռնադաշտին ծովեզերեայ լեռնային երկիրը կը կոչուի Հար. Գուինէա, ու կեդր. լեռնադաշտն ալ Գոնկոյի աւազան ։ Կեդր. լեռնադաշտին բարձրութիւնը տեղ տեղ կը փոխուի. Տիլոլոյ լիճը 1450 մ., Պանկուելոյ՝ 1150 մ., Տանկանիքա՝ 800 մ ։

Գլխաւոր գետերն են Օկուէ, Գոնկոյ ։ Վերջինն երկու ճիւղ ունի, Գամոզոնկոյ ու Լուալապա ։ Մինչեւ Սդենլի — Ֆալս կը կոչուի Լուալապա, յետոյ Գոնկոյ ։ Լուապուլա կ'ընդունի Պանկուելոյ լճին ջուրերը ։ Գոնկոյի որ Ամազոնէն ետք աշխարհի ամէնէն լայն գետն է՝ գետաբերանը շատ խոր է ։ 1700 քլմ. տեղ նաւարկելի է ։

Գոնկոյի աւազանին գլխաւոր լիճն է Տանկանիքա հրաբղխային ու լեռնոտ երկրի մը մէջ ։

1. ԱՆԿԱԽ ԳՈՆԿՈՅ

Գոնկոյ իշխանութիւն չէզոք տէրութիւն մըն է 1884էն ի վեր Պելճիքայի թագաւորին վեհապետութեան տակ ։ Գլ. տեղերն են Պոմա՝ կառավարութեան կեդրոն ու նաւահանգիստ. — Պանանա, ուքանչելի նաւահանգիստ Գոնկոյի բերանը. — Ստենլի-Բուլ ու Սդենլի — Ֆալս ։

2. ԵՒՐ. ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. **Ֆրանս.** Գոնկոյ կը տարածուի Ատլ. ովկիանոսի եզերքէն, Գոնկոյ գետէն ու Չատ լճէն մինչեւ Ուպանկի ։ Գլ. կայաններն են Լիպրվիլ ու Լոանկոյ նաւահանգիստները ։

2. **Բորդուկալի կալուածներ** = Անկոլա. գլ. քղ. Լոանտա, նաւահանգիստ. — Մոսամետես ։

3. **Սպանիական կալուած՝** Ռիոյ-Մունի ծովեզերեայ երկիրը ։

Տնտեսական. — Հար. Գուինէոյ կլիման զով է Պենկուելայի հոսանքներուն պատճառաւ ։ Հիւս. կողմն աւելի անձրեւոտ քան հարաւային ։ Ֆրանսական Գոնկոյի ու Գոնկոյի ինքնուրոյն տէրութեան մեծ մասն անտառոտ է, հարուստ ձգախէժով, եբենոսով, չինուածափայտով, խէժով, ըետենով, արմաւենիով եւլն ։ Ունի խահուէ, քաքաոյ, թէյ, շաքարեղէգ, բրինձ, ծխախոտ, պանան, չուշմա, բամբակ ։ Նշանաւոր են վայրի անասունները ։

Երկու Գոնկոներն ալ վաճառականութեան մէջ հետզհետէ կը ծաղկին ։

Բնակչութիւն. — Բնակիչները մեծ մասամբ կը պատկանին Պանթու ցեղին. հողագործ ու անասնաբոյծ են ։ Կաստերու բաժնուած են ։ Անկոլայի բնիկներն ամէնէն քաղաքակրթուածներն են ։ Գոնկոյի մէջ տեղ տեղ կը տիրէ մարդակերութեան սովորութիւնը ։ — Նիամ-Նիամները ու Մոնկպաթուները սեւամորթ ցեղէն են ։ Բիկմէները=Նէկրիլներն որ ճարտար որսորդներ են՝ կը բնակին անտառները, եւ նշանաւոր են իրենց հասակով 1 մեդր 35—1 մեդր 45 ։

Զ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՓՐԻԿԷ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. Արեւելեան Ափրիկէ երկու երկրամաս ունի. մէկը կ'սկսի Հապէշստանի հաստատեաին արեւելեան զառիթափէն եւ կը տարածուի մինչեւ Ռոտոլֆ լճի ու Նիասա լճի աւազաններն եւ Քենիա ու Քիլիմանճարոյ հրաբուղխները, միւսը՝ Ալպերտ, Տանկանիքա ու Ալպերտ-Եդուարդ լճերուն երկիրը ։ Ասոնց միջեւ կ'երկարի բարձրացած մարզն որ Հապէշստանի հաստատեաի բազուկն է. ասոր գլխաւոր գագաթներն են Ռուենձորի ու Ռունսորոյ ։ Հոս կը գտնուի Վիքդորիա լիճը 1200մ. բարձր ։

Զամպեզ կը հոսի լեռնադաշտին մէջէն եւ կ'ընդունի Նիասա լճին ջուրերը ։ Նաւարկելի է ։ Ցամքած լիճ մըն ալ ունի, որ է Նկամի ։

Քաղաքական բաժանումներ. — *Արեւելեան Ափրիկէ կը բաժնուի*

1. **Անգղ. ստացուածք=Անգղ. արեւել. Ափրիկէ** *կը պարունակէ 1. Ուկանտա բարձր ու արգաւանդ երկիրն որ կը տարածուի Վիքթորիա լճէն մինչեւ Ալպերտ Եդուարդ ու Ալպերտ լիճերը։ 2. Զանզիպար կղզին նշանաւոր իր համանուն քաղաքով, վաճառաշահ նաւահանգիստ։ 3. Նիասալենտ՝ ընդարձակ արօտավայր։ 4 Ռոտեսիա որ կ'երկարի Լիմբոբոյ գետէն ու Գալահարի անապատէն մինչեւ Գոնկոյի վերին հովիտը։ Ռոտեսիա կը պարունակէ Մադեպելելենտ, Մաշոնալենտ ու Պարոդզելենտ։ Գլ. քղ. Պուլուայոյ որ Գէբի հետ երկաթուղիով կապուած է։*

2. **Գերմանական արեւելեան Ափրիկէ.** *գլ. քղ. Տար-էս-Սալամ, նաւահանգիստ։*

3. **Փորթուգալի արեւելեան Ափրիկէ.** *նաւահանգիստ՝ Մոզամպիք, Պէյրա, Սոֆալա, Լորենզոյ-Մարքէզ։ Այս վերջինը Դրանսվալի հետ կը հաղորդակցի։*

Տնտեսական. — *Ուկանտայի մէջ տաք ու խոնաւ է կլիման. ծովեզերքը կը փչեն հար. արեւել. հովերը, թէեւ Յունուարէն Փետրուար հիւս. արեւելեան հովը կը տիրապետէ։ Արեւելեան Ափրիկէ սաւաններու մարզին մասը կը կազմէ, բացի ծովեզերքէն որ անտառոտ է։ Ամէնէն բարեբեր մասն է Ուկանտան որ լաւ ոռոգուած է։*

Կ'արտադրէ բրինձ, խահուէ, ծխախոտ, թէյ, քինքինան, բամբակ։ Ձեձէ միջատն անասնաբուծութեան արգելք է։

Բնակիչներ. — *Վիքթորիա լճին ու ծովեզերքին միջեւ կը բնակին Մասայները որ սեւամորթ ցեղէն սերած են։ Հիւս. կողմը՝ Կալլաներն ու Սոմալիներ։ Կան նաեւ Պանդու ցեղէն Պականդաներ, Սուահիլիներ, Մադեպելեներ եւլն. ինչպէս նաեւ Արաբներ ու Եւրոպացիներ։*

Է. ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՓՐԻԿԷ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — *Հարաւային Ափրիկէ բարձր լեռնադաշտ մըն է. կեդր. մասը կը գրաւէ Գալահարի տափաստան-անապատը 800—1200մ. բարձր։ Արեւմտեան կողմը՝ Գերմանական հար. արեւմտեան Ափրիկէի մէջ հողը լեռնային է ու անձրեւներն ոչ այնչափ առատ։*

Քարեյուսոյ արեւմտեան ու հարաւային կողմը ամփիթատրոնաձեւ կը բարձրանայ հողը, արեւելեան կողմը մինչեւ Դրանսվալ կ'երկարին Տրաքէնսպերկ լեռները 3000 մ. բարձրութեամբ։

Հարաւային Ափրիկէի գլխաւոր գետերն են Օրանժ որուն ճիւղն է Վալ, և Լիմբոբոյ։

Քաղաքական բաժանում. — *Հար. Ափրիկէ կը բաժնուի*

1. **Գերման. հար. արեւմ. Ափրիկէ,** *գլ. քղ. Վինտհուք որ իր Սուագոբմունտ նաւահանգիստին հետ երկաթուղիով կապուած է։*

2. **Քարեյուսոյ երկիր** *զոր 1651ին հիմնեցին Հոլանտացիները։ Անգլիացիները 1806ին տիրեցին անոր։ Գլ. քղ. Գէբ, վաճառաշահ նաւահանգիստ. — Փորթ-Էլիզապէթ ու Եսթ-Լընտըն՝ նաւահանգիստներ. — Քիմպըրլէ՝ նշանաւոր ադամանդի հանքով։*

3 **Պէչուանալենտ,** *Անգլ. ստացուած. գլ. քղ. Մեֆքինկ, Քարեյուսոյ երկաթուղւոյ գծին վրայ։*

4. **Նադալ-Զուլուլենտ,** *Անգլ. գաղութ. գլ. քղ. Փիդերմարիցպուրկ. նաւահանգիստն է Տուրպան։*

5. **Օրանժ,** *Անգլ. ստացուածք. գլ. քղ. Պլոմֆոնթայն։*

6. **Դրանսվալ,** *Անգլ. ստացուածք. գլ. քղ. Փրեդորիա ու Եոհանէսպուրկ։ Այս վերջինն ոսկւոյ հանքի կեդրոն է։*

Տնտեսական. *Արեւելեան կողմը կլիման շատ տաք ու խոնաւ, բուսաբերութիւնը ճոխ. կ'արտադրէ շաքարեղէգ, բրինձ, լեղակ, բամբակ, եգիպտացորեն, ծխախոտ, քուրիմ, թէյ։ Քարեյուսոյ հարաւային արեւմտեան կողմերը՝ որթատունկ, արմտիք ու պտղատու ծառեր։ Լեռնադաշտերը նշանաւոր են իրենց ընտանի անասուններով, մանաւանդ մերինոս ոչխարով, էնկիւրիի այծով ու ջայլամով։*

Հարաւային Ափրիկէ հարուստ է հանքերով, Քիմպըրլէի մէջ ադամանդ, Դրանսվալի մէջ՝ ոսկի։ Գլ. քաղաքներն երկաթուղիով կապուած են։

Բնակիչներ. — *Երկրին բնակիչները կը կազմեն Պուշմանները, Հոդենդոդները, Պանդուներն ու Եւրոպացիները։ Պուշմանները կարճահասակ են և ողորմելի կեանք մը կը վարեն։*

Հոդենդացիները բարձրահասակ ու կարմիր են. և հետզհետէ կը ջնջուին։ Պանտու—ցեղէն են Զուլուները, Գաֆիրները, Պէչուանաները, Պասուտոները։ Ասոնք կ'զբաղին անասնաբուծութեամբ։ Քրիստոնէութիւնը տարածուած է ասոնց մէջ և հետզհետէ կը քաղաքակրթուին։ Տիրող ցեղն է եւրոպականը.— Պուրերը=Պոէրները որ հոլանտական ծագում ունին՝ կալուինական են, և իրենց զբաղումն է անասնաբուծութիւն. և Անգլիացիներուն ձեռքն են երկրին առեւտուրն ու ճարտարարուեստը։

Անդրեպսուր = Անդրեպոէր պատերազմէն ետք, երկիրը հետզհետէ կը ծաղկի։

Ը. ԿՂԶԻՆԵՐԸ

1. **Ասօրեան.** — *Փորթուգալեան երկիր, հրաբղխային արքիպեղագոս ու ենթակայ գետնաշարժի։ Գլ. քղ. Փոնդա-Տէլկատա նաւահանգիստ, կլիման առողջ, մեղմ ու խոնաւ, բնակիչներն որ հողագործ ու ձկնորս են՝ կը գաղթեն Պրեզիլ, Մ. Նահանգներ ու Հաւայի կղզիները։*

2. **Մատէրա.** — *Այս արքիպեղագոսն որ կը բաղկանայ Մատէրա ու Փորթօ-Սանդօ կղզիներէ՝ Փորթուգալի թագաւորութեան մէկ մասը կը կազմէ։ Մատէրա հրաբղխային կազմութիւն ունի, կլիման նշանաւոր է իր կանոնաւոր մեղմ բարեխառնութեամբ. կ'արտադրէ հռչակաւոր գինի։ Գլ. քղ. Ֆունշալ։*

3. **Գանարեան.** — *Սպանիական ստացուածք, հրաբղխային ու լեռնային։ Այս կղզիներուն մէջ նշանաւոր է Երկաթի կղզին որուն անունով կը կոչուի գլխաւոր միջօրէականը։ Երկու նշանաւոր նաւահանգիստ ունի, Լաս-Փալմաս ու Սանդա-Գրուզ-տէ-Դէնէրիֆէ։ Կլիման Մատէրայէն նուազ կանոնաւոր։ Անձրեւներն ոչ առատ։*

4. **Դալարիգլխոյ կղզիներ.** — *Փորթուգալի ստացուածք, հրաբղխային ու վատառողջ, գլ. քղ. Փորթօ-Փրայա։*

5. **Կուինեան կղզիներ.** — *Այս կղզիներէն Աննոպոն ու Ֆէռնանտօ-Պօ կը պատկանին Սպանիացիներուն, և Սան-Թոմէ ու Իշխանի կղզին՝ Փորթուգալի։ Հրաբղխային են, կլիման տաք, խոնաւ ու վատառողջ։ Գլ արտադրութիւններն են շաքարեղէգ, քինքինա, խահուէ ու գագաոյ։*

6. **Հար. Ատլանտեան կղզիներն** *են Վերափոխում ու Ս. Հեղինէ որ կը պատկանին Անգլիոյ՝ հրաբղխային կազմութիւն ունին։ Ս. Հեղինէի նաւահանգիստն է Ճէյմսթաուն։ Սուէզի ջրանցքին բացումէն ի վեր իր կարեւորութիւնը կորսնցուց։*

7. **Մատակասգար.** — *Այս կղզին որ աւելի ընդարձակ է քան Ֆրանսա լայնածաւալ լեռնադաշտ մըն է 1100—1200մ. բարձրութեամբ։ Երկրին արեւելեան կողմը կ'երկարին երկու զուգահեռաձեւ լեռնաշղթաներ. արեւմտեան կողմը կ'ընծայէ ոչ այնչափ բարձր սարաւանդներ։ Արեւելեան կողմը կլիման տաք, խոնաւ վատառողջ։ Հողը բաւական բարեբեր է։ Արեւմտեան քանի մը կողմերն անձրեւէ զուրկ են։ Գլ. քղ. Դանանարիւ, կուսակալանիստ, հետզհետէ կը ծաղկի։ —Դամադաւ՝ կղզւոյն վաճառաշահ նաւահանգիստը։ Նոսիպէ՝ Մատակասգարի հիւս. արեւմտեան կողմը համանուն կղզւոյն վրայ։—Կ'արտադրէ արմաւ, ձգախէժ, եգիպտացորեն, ցորեն, պտուղ, խահուէ, շաքարեղէգ, խոլորձ եայլն։ Նշանաւոր կենդանիներն են աղուեսցուկ կապիկներ, միջատներ, թռչուններ ու սողուններ, մանաւանդ զեպու կոչուած եզը։ Բնիկներն որ Հովաս կը կոչուին Մալէզեան ցեղէ են, և մեծ մասամբ բողոքական։ Կան նաեւ Պանդուներ, Քաբուաներ ու խառնուրդ ցեղեր։ Տիրող լեզուն է Մալկաշը որ կը պատկանի Մալէզեան-Բոլինեզեաննին։ — Մատակասգար հիմայ Փրանսական գաղթականութիւն մըն է։*

8. **Մասգարինեան.**—*Այս կղզեխումբը կը պարունակէ Ռէնիոն = Պուրպոն (Փրանսական), Մորիս=Ֆրանսայի կղզի ու Ռոտրիկէզ (անգլիական)։ Ամէնէն լեռնոտ մասը՝ Ռէնիոնն հրաբղխային է։ Կլիման՝ արեւադարձային։ Գլ. արտադրութիւնն է շաքարեղէգ։ Բնակիչներն են հնդիկներ և սեւամորթներ։*

9. **Գոմորեան.** — *Հրաբղխային ու արգաւաբեր՝ կը պատկանին Ֆրանսայի։*

10. **Ամիրանդ ու Սէյշելեան.** — *Անգլ. ստացուածք։*

11. **Սոգոդրա.** — *Լեռնային, Անգլ. ստացուածք. բնակիչներն են Պեդուին, Արաբացի ու Սեւամորթ։*

Ե. ԵՒՐՈՊԱ

Ա. ԲՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՆՈՒՆ. ԴԻՐՔ. — ԵՒՐՈՊԱՅԻ անունը Փիւնիկեցիրէն Եւրոպէն կ'ածանցի որ կը նշանակէ Արեւմուտք։

Եւրոպա կը կազմէ առանձին աշխարհ մը որ Ասիոյ հետ կը կցի Արալ ծովուն, Կասպից ծովուն ու Օպի աւազանին դաշտավայրիններով։

1. ԾՈՎԵԶԵՐՔ

Եւրոպայի ձեւը. — Եւրոպա նշանաւոր է իր ծովեզերքին ծամածռութեամբ ու պատառուածքներով։ Բազմաթիւ կղզիներ ցրուած են ցամաքին մօտ։

Ծովերը. ☞ Ըսէ՛ք թէ որո՞նք են Եւրոպայի ծովերը։ —Ծովախաղացքը սաստիկ է Ս. Մալոյի ու Պրիստըլի ջրանցքին մէջ, և մեղմ, գրեթէ աննշան Պալթիկի ու Միջերկրականի մէջ։

Ովկիանոսին ու ներքին ծովերուն միջեւ հոսանքը զօրաւոր է։ Ատլանտեանի մէջ հոսանքի ուղղութիւնն է դէպ ի հիւս. արեւելք որով կը լաւնայ Բրիտանիոյ ու Նորուեկիոյ կլիման։

Միջերկրական ծովուն և Ատլանտեան ովկիանոսի պատմական դերը նոյնը չէ. Միջին դարու Միջերկրականի եզերքը զարգացաւ քաղաքակրթութիւնը. Ամերիկա գտնուելով՝ Միջերկրականի փառքը նսեմացաւ Ատլանտեանի քով. բայց Սուէզի ջրանցքը բացուելով՝ Միջերկրականը դարձեալ ստացաւ իր կարեւորութիւնը։

2. ՀՈՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՋՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հողին ձեւը. — Եթէ Ճիպրալթարի նեղուցէն մինչեւ Ուրալ լեռները գիծ մը քաշենք՝ Կարպաթեան, Ալպեան ու Պիրենեան լեռներն Եւրոպան երկու գօտիի կը բաժնեն, հիւսիսային — հիւսիսային արեւելեան և հարաւային գօտի։

Եւրոպայի հողն որուն միջին բարձրութիւնն 290 մ. է՝ կ'ընծայէ պէսպիսութիւններ — դաշտագետիններ, լեռնադաշտեր, անջատ լեռներ ու լեռնագօտիներ եւ աշխարհագրական նպաստաւոր ու գերազանց դիրքեր։

Այս տեսակէտով Եւրոպա կը բաժնուի քանի մը մարզերու

1. Կեդր. Եւրոպա. — Ալպեանները կեդր. Եւրոպայի կորիզն են, և կը բաժնուին երեք խմբի, կեդրոնական, արեւմտեան ու արեւելեան։ Կեդրոնականին ճիւղերն են Զուիցերիոյ լեռները, արեւմտեան Ալպեանց բազուկները, Միջերկրականի (Ֆրանսայի ու Իտալիոյ) ծովեզերեայ լեռները, եարեւելեանին՝ հար. Գերմանիոյ, Աւստրիոյ ու Սպիրիոյ լեռները։

Լեռնադաշտեր ու լեռնագօտիներ կը շրջապատեն Ալպեանները. հարաւային կողմը՝ Ապենինեան, արեւմտեան կողմը՝ Ժիւրա, Սեւեննեան, հիւս. կողմը՝ Վոժ, Սեւ-անտառ, արեւելեան կողմը՝ Կարպաթեան և հար. արեւելեան կողմը՝ Տինարեան Ալպեանք։

Եւրոպայի ժողովուրդներու երեք մեծ խումբերը՝ Լատին, Գերման ու Սլաւ՝ իրարու բաղխեցան ու բնակեցան Ալպեան համատեղ...

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԵՒՐՈՊԱ
Աստիճան. 1: 22.500 000
0 10 20 30 40 50 60 70
ԻՍԼԱՆԴԱ
ԳԵՐՄԱՆԻԱ
ԱՖՐԻԿԷ

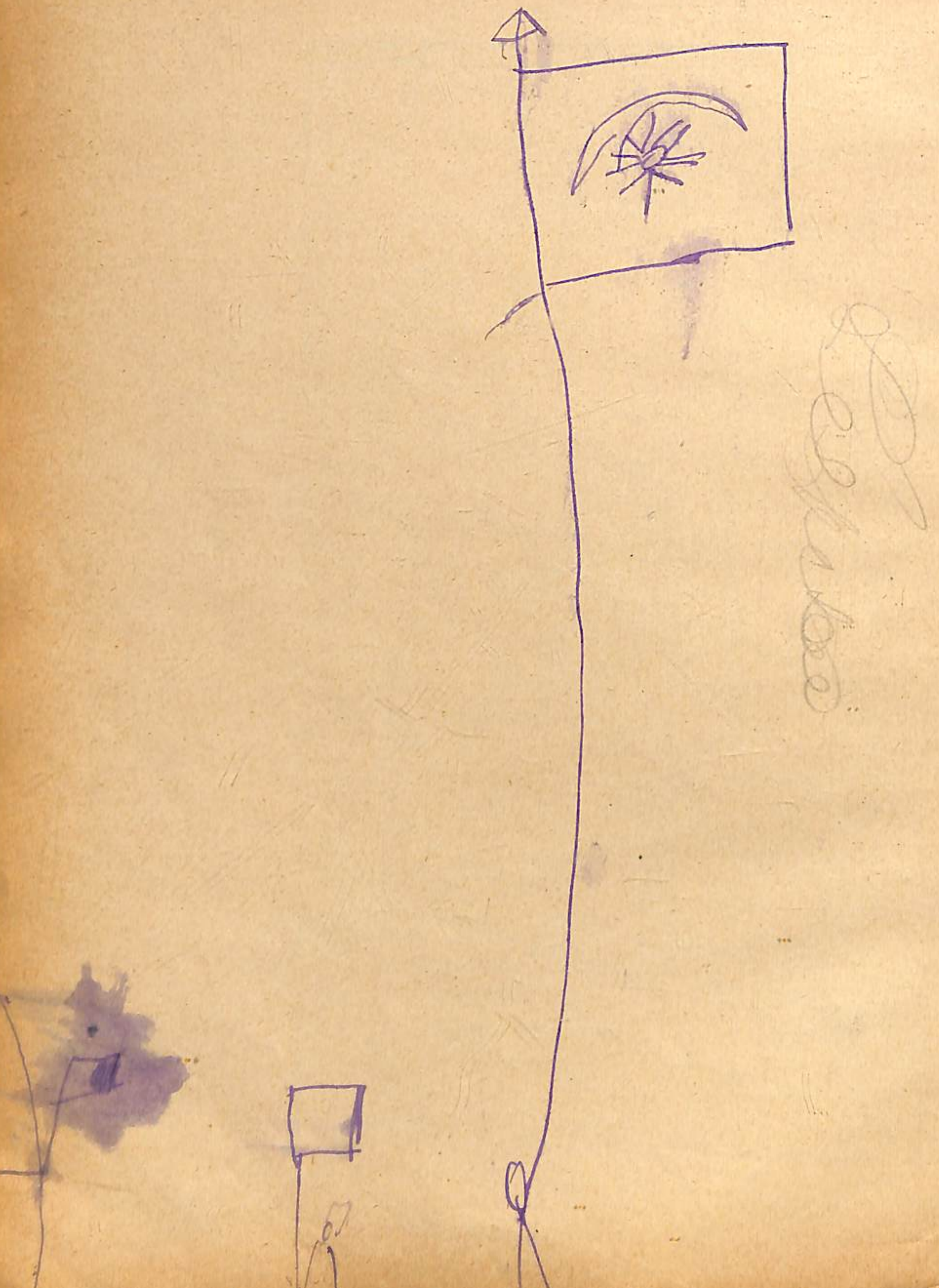

րուն մէջ, Լատինները բնակեցան հարաւային ու հարաւային արեւմտեան կողմը, Գերմանացիները հիւսիսային ու Սլաւներն արեւելեան կողմը։

Այս հսկայ լեռնագօտիէն են որ կը բղխին եւ կը հոսին Եւրոպայի մեծ գետերէն ոմանք։

Հար. զառիթափէն կը հոսի Բօ որուն աւազանը կը գրաւէ Ալպեանց ու Ապենինեանց միջեւ տարածուած երկիրը։

Արեւմտեան զառիթափէն կը հոսին **Ռոն**, **Կարոն**, **Լուար**, **Սէն**։

Հիւսիսային զառիթափէն՝ **Հռենոս**, **Վեզեր**, **Եղբա**, **Ոտեր**։

Արեւելեան զառիթափէն՝ **Դանուբ**, **Վիստուլա**, **Տնիեսթեր** ու Դանուբի բազմաթիւ գետակները։

2. **Ռուսական դաշտագետինը** կը գրաւէ Արեւելեան Եւրոպայի գրեթէ կէս մասը, որ կը տարածուի Արջային ովկիանոսէն մինչեւ Սեւ ծով։ **Բարձրագոյն** մասն է Վալտայ լեռնադաշտը 350 մեթր որ Ուրալ լեռներուն կը կցուի եւ իրարմէ կը բաժնէ հիւսիսային ու հարաւային զառիթափները։

Հիւսիսային զառիթափէն կը հոսին **Բեչորա**, **Տուինա**, **Նեւա**։ Այս զառիթափին միւս ջուրերը կը ժողովուին **Լատոկա**, **Օնեկա** ու **Ֆինլանտիոյ** լիճերուն մէջ։ Հարաւային զառիթափէն կ'իջնեն **Ուրալ**, **Վոլկա**, **Տոն**, **Տնիեպեր**. **Նիեմէն** ու **Տունա**։

3. **Սկանտինաւեան** ցամաքակղզւոյն համանուն լեռները Ատլանտեանի եզերքը կը ներկայացնեն խորդուբորդ կողեր, մինչ դէպ ի Շուէտի դաշտագետինը կը ցածնան եւ կ'ընծայեն երկարաձիգ զառիթափներ։ Արեւմտեան կողմը միայն կան բազմաթիւ ջրվէժներ, իսկ արեւելեան կողմը՝ քանի մը գետեր ու լիճեր։։

4. **Բրիտանական կղզիները** կը բաժնուին երկու մարզի, **Մեծն-Բրիտանիա** ու **Իրլանտա**։ Մեծն-Բրիտանիոյ մէջ **Կալլէսի լեռները**, **Կրեմբիեն զօտին** կը գտնուին արեւմտեան կողմը, մինչ գետերը, **Թայմզ**, **Հըմպր** եայլն կը հոսին արեւելեան մարզին մէջ եւ կը թափին Հիւսիսային ծովը։ Իրլանտայի հիւսիսային արեւմտեան ու հիւսիսային արեւելեան կողմերը լեռնային են, եւ ներսի մասը ճախճախուտ դաշտագետին մըն է ուրկէ կը հոսի **Շենըն** գետը։

5. **Իբերական** = **Պիրենեան** ցամաքակղզին բարձրաւանդակ մըն է որուն արեւելեան կողմը կը գրաւէ Կաստիլի լեռնադաշտը։ Հիւսիսային կողմը կ'երկարին **Պիրենեան** ու **Աստուրիոյ** լեռները։ Հարաւակողմը կը տարածուին սա՛ նուազ բարձր համամատանները — **Սիերա** — **Նեւատա**, **Սիերա-Մորենա** ու **Տոլետոյ** որոնք կը պարունակեն **Կուատալքիւիրի**, **Կուատիանայի**, **Տակոյի** ու **Տուերոյի** գետահովիտները։ Հարաւային համամատէն կազմուած անկիւնի ծայրէն կը հոսի դէպ ի արեւելք **Եպրոյ** գետը։

6. **Իտալական** = **Ապենինեան** ցամաքակղզւոյն մէջ կը տարածուի **Ապենինեան** լեռնագօտին որուն արեւմտեան զառիթափն աւելի ընդարձակ է եւ ասկէ կը հոսին **Առնոյ** ու **Տիբերիս** գետերը, իսկ արեւելեան զառիթափը կ'ոռոգուի միայն հեղեղատներով։ Հարաւային կողմը կայ հրաբղխային գօտի մը որուն բլուրներն են **Վեզուվ**, **Ստրոմպոլի** ու **Ետնա** (Սիկիլիա)։

7. **Պալքանեան** ցամաքակղզւոյն մէջ կը տարածուին ճիւղաւորուած լեռներ որոնք Ալպեանց ու **Կարպաթեան** լեռներուն բազուկները կը կազմեն։ **Տինարեան** Ալպեանները կ'երկարին հիւսիսային արեւմուտքէն դէպ ի հարաւային արեւելք եւ կը կցուին դէպ ի արեւելք **Պալքանեան** լեռներուն որ իրարմէ կը բաժնեն **Դանուբի** գետակիցներուն աւազանը (հիւսիսային կողմը) եւ **Մարիցա**, **Վարտար** ու ասոնց գետակիցներուն եւ Արքիպեղագոսի գետակներուն աւազանը (հարաւային կողմը)։ Եւր. Թուրքիոյ արեւմտեան մասին ու Յունաստանի մէջի լեռները կը կցուին **Պինդոս** լեռնագօտւոյն որ **Կորնթոսի** պարանոցէն (ջրանցքէն) անցնելով՝ կը տարածուի Մորէայի մէջ։ Այս մասին մէջ նուազ կարեւոր ջրի ընթացքներ կան։

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ԼԵՌՆԵՐԸ

I Սեւէն. — II Լիոնէ. — III Վոժ. — IV Ովերնէի լեռնադաշտ. — V Ջուրցերից ծուրա. — VI Սուաբից ծուրա. — VII Շուարցվալտ. — VIII Հաենոսեան լեռներ. — IX Հարց լեռներ. — X Էրց. — XI Սուտէդ. — XII Պէօմէրվալտ. — XIII Կարպաթեան լեռներ. — XIV Պադոնիվալտ. — XV Դրանսիլվանեան Կարպաթեանք. — XVI Տինարեան Ալպեանք. — XVII Զար. — XVIII Պալքանեանք. — XIX Պինդոս. — XX Ապեննինեան լեռներ. — XXI Պիւրենեան լեռներ. — XXII Գանտապրեան լեռներ. — XXIII Սիերա Կուադարամա. — XXIV Սիերա Մորենա. — XXV Սիերա-Նեւատա. — 1 Բելլու. — 2 Մոնպլան. — 3 Ռոզա. — 4 Պիւրենինեան. — 5 Կրոս Կլոգներ. — 6 Բեկոսիւ. — 7 Մալադեդդա. — 8 Գէմպը տէ Միւլհասէն. — 9 Վեզուվ. — 10 Էթնա. — Մադերհոռն. — A Կուստալքեւեր. — B Դակեյ. — C Էպրոյ. — D Հասն. — E Բոյ. — F Դոնուբ. — G Հաենոս. — H Տնիեպեր. — I Ռոնէ.

ԿԼԻՄԱՅ, ՓԼՈՐԱ, ՓԱՈՒՆԱ

Կլիմայ. — Եւրոպա գրեթէ մեծ մասամբ բարեխառն գօտւոյ մէջ գտնուելով հանդերձ՝ իր կլիմայն բազմազան է այլ և այլ պատճառներով, — հովերը, ծովային հոսանքն ու երկրին պէսպիսութիւնը։ Ասիայէն (Սիպերիա) դէպ ի Ռուսիա ու Գերմանիա կը փչէ հիւսարեւելեան հովը, Ափրիկէի (Սահարա, Եգիպտոսի) տաք հովերը՝ Միջերկրականի մարզին մէջ։ Արեւմտեան Եւրոպա ենթարկուած է Ատլանտեանի ազդեցութեան. հոն կը փչեն հարաւ-արեւմտեան հովերն որուն կը հակազդեն Արեւադարձի մեղմ ծովային հոսանքները։ Ամէնէն աւելի ներսի մասերն են որ տարւոյն չորս եղանակներն իրենց կանոնաւոր ընթացքը կը կատարեն։

Այսպէս Եւրոպա կը բաժնուի կլիմայական երեք մարզերու. 1. Արեւելեան ու Կեդրոնական Եւրոպա (Ռուսիա, Աւստրիա և Հունգարիա ու Գերմանիա) ուր եղանակներու տեւողութիւնը

կանոնաւոր չէ, և ձմեռն աւելի սաստիկ որչափ արեւելք երթանք։ 2. **Միջերկրականի մարզ** (Իբերական ցամաքակղզի, Իտալիա ու Պալքանեան ցամաքակղզի) կլիմայն մեղմ ձմեռն և համեմատաբար տաք ամառը։ 3. **Արեւմտեան Եւրոպա** (Ֆրանսա, Մեծն Բրիտանիա-Իրլանտա, Տանիմարքա, Նորվեկիա) ուր ամառն ո՛չ սաստիկ տաք և ձմեռն ո՛չ սաստիկ ցուրտ։

Արեւմտեան, հար. արեւմտեան ու հարաւային հովերն են որ Եւրոպայի մէջ յառաջ կը բերեն անձրեւ։ Ծովեզերքէն դէպ ի ներս եւ դէպ ի արեւելք որչափ երթանք, այնչափ կը նուազի անձրեւներու քանակութիւնը։ Այնպէս որ Արեւելեան Ռուսիա հազիւ կ'ընդունի Բրիտական կղզիներու անձրեւներու կէս քանակութիւնը։ Ամէնէն աւելի աշնան է որ անձրեւները կը տեղան Արեւմտեան Եւրոպա, ամառն ալ՝ Միջերկրականի մարզին մէջ։

Փլորա. — Որովհետեւ երկրի մը բուսականութիւնը կախում ունի իր կլիմայէն ու երկրին դիրքէն՝ Եւրոպայի բերքերը կը տարբերին երկրէ երկիր և կը բաժնուին չորս մեծ երկրամասի։

1. **Միջերկրականի երկրամաս** որ կը պարունակէ իր եզրեայ երկրի մեծ ցամաքակղզիներն ու Հարաւային Ֆրանսա։ Այս երկրամասին նման են նաև Անատոլու (Ասիա) ու Ատլասի երկրամասը (Ափրիկէ)։ Հոս գլխաւորաբար յառաջ կուգան ձիթենի, նարինջենի, կիտրոնի, թզենի, բրինձ, եգիպտացորեն, մանաւանդ որթատունկ։

2. Պիրենեանց, Ալպեանց ու Պալքաններուն հիւսիսային կողմերը կը տարածուի **Միջին Եւրոպայի հարաւային գօտին** (Ֆրանսա, Զուիցերի, Աւստրիա և Հունգարիա, հար. Գերմանիա ու հար. Ռուսիա)։ Այս տեղերը գլխաւորաբար յառաջ կուգան արմտիք, ցորեն ու զանազան ծառեր։ Տեղ տեղ որթատունկ ալ կ'աճի։

3. **Միջին Եւրոպայի հիւսիսային մասը** կը կազմէ երրորդ գօտին (Բրիտանական կղզիները, Հոլանտա հիւս. Գերմանիա, Տանիմարքա, կեդր. Ռուսիա, հար. Սկանտինաւիա) ուր կը տարածուին ընդարձակ արօտավայրեր, մանաւանդ արեւմտեան կողմը։ Ցորենը կը մշակուի այս մարզին հարաւային կողմը, իսկ հիւս. կողմն յառաջ կուգան միայն հաճար ու վարսակ։ Ունի մեծատարած անտառներ։

4. **Արջային երկրամասը** կը պարունակէ Իսլանտա, կեդր. ու հիւս. Սկանտինաւիա ու հիւս. Ռուսիա։ Հոս ցորեն յառաջ չի գար Դրոնդհայմէն (Նորվեկիա) անդին, և աւելի դէպ ի հիւսիս ալ յառաջ չեն գար վարսակ ու հաճար։ Գարին որ կ'աճի նոյն իսկ կարճատեւ ամառ ունեցող երկիրներու մէջ՝ Նորվեկիոյ մէջ 60° անդին չ'անցնիր։ Անտառներն են մանաւանդ որ կը գտնուին 60° անդին տարածուած երկիրները։

Եւրոպա թէև չունի անապատ, բայց հար. արեւելեան Ռուսիոյ մէջտեղ անբեր երկիրներ կան ուր կը փչեն չորցնող սաստիկ հովեր։

Փաունա. — Եւրոպա չունի կատաղի գազաններ, և հետզհետէ կ'անհետանան գայլը, արջն ու լուսանը։ Դուն ուրեք կը հանդիպին սոսկալի սողուններու։ Ասոր հակառակ ընտանի անասուններն ամէն ուրեք կը տեսնուին, — ձի, արջառ, ոչխար, խոզ. հարաւային ու միջին մասերը՝ էշ, ջորի, գոմէշ. արեւելեան-հարաւային կողմը՝ ուղտ և հիւսիսային կողմն ալ՝ եղնիկ։

Բ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

1. Հողագործութիւն ու ճարտարարուեստ

Հողագործութիւն. — Եւրոպա ամէնէն աւելի հողագործութեամբ նշանաւոր է։ Արմտիք յառաջ կուգան մանաւանդ Ռուսիա, Գերմանիա, Ֆրանսա, Աւստրիա և Հունգարիա։ Գլխաւոր արտադրութիւններն են գետնախնձոր, պտուղներ, գինի, բուսաճարակ (անասուններու համար) ու բանջարներ։ Շուէտ-Նորվեկիա ունի մեծատարած անտառներ։

Անասնաբուծութիւն. — Եւրոպայի գլխաւոր հարստութիւններէն մէկը կը կազմէ նաև անասնաբուծութիւնը. արջառն ու խոզը հետզհետէ կ'աւելնան և ոչխարը կը պակսի։

Որսորդութիւն. — Ամէնէն աւելի կարեւորն է ձկնորսութիւնը. Հոլանտական, Ֆրանսական ու Սկովտական երկիրները մեծաքանակ ձուկ կ'որսան։

Ճարտարարուեստ. — Եւրոպա շնորհիւ իր հանքերուն և իր ներմուծած նախնական նիւթերուն՝ ճարտարարուեստին մէջ բաց ի Մ. Նահանգներէն կարեւոր դիրք մը գրաւած է։ Անգլիա, Ֆրանսա, Գերմանիա, Պելճիքա ամէնէն աւելի ծաղկած են ճարտարարուեստին մէջ։

2. Վաճառականութիւն ու հաղորդակցութեան միջոցներ

Իրենց բնակիչներուն բազմամարդութեան նայելով՝ ամէնէն աւելի վաճառական ժողովուրդներն են Հոլանտացիները, Պելճիքացիներն ու Զուիցերիացիները։

Ամէնէն աւելի արեւմտեան ու կեդրոնական Եւրոպա ծածկուած է հաղորդակցութեան ցանցերով։ Իտալիոյ ու Սպանիոյ մէջ հաղորդակցութեան միջոցները կատարելագործուած չեն. և Ռուսիոյ ու Հունգարիոյ մէջ հաղորդակցութեան միջոցները նուազ թիւ մը կը կազմեն։

Կեդրոնական ու Արեւելեան Եւրոպայի դաշտագետինները շատ խորդուբորդութիւններ չունենալով՝ գետերէն շատերը նաւարկելի են. ասոնց նշանաւորներն են Հռենոս, Դանուբ, Վոլկա։ Բազմաթիւ ջրանցքներ բացուած են գետերը միացնելու համար։ Յունաստան, եւրոպական Թուրքիա ու Զուիցերի լեռնային ըլլալով՝ այս յարմարութիւնը չունին։

Երկաթուղին որ 1830ին սկսաւ Մանչեստրի ու Լիվըրբուլի միջեւ՝ Եւրոպայի ամէն կողմերը, մանաւանդ արեւմտեան ու կեդրոնական մասին մէջ տարածուած են։ Այսօր երկրիս շրջապատին վեց պատիկն է երկաթուղիներու երկայնութիւնը։

Ամէն կողմ հաղորդակցութեան մէջ դրուած են հեռագիրներով, հեռաձայներով ու թղթատարով։ 1851ին հեռագիրը փոխանցուեցաւ Տուվրի ու Գալէի միջեւ. այսօր չկայ տեղ մը որ հեռագրի ցանց չունենայ։

Անգլիա, Նորվեկիա, Գերմանիա, Ֆրանսա, Իտալիա նշանաւոր են առեւտրական նաւերով։

3. Բնակչութիւն

Եւրոպա հակառակ իր տարածութեան՝ ամէնէն բազմամարդ երկիրն է։ Աշխարհի բնակիչներուն $\frac{1}{4}$ը կը կազմէ և իր միջին խտութիւնն է 35։ Բնակիչներուն թիւը տե՛ս Միջին Դասընթացք։

Եւրոպայի ցեղագրութիւնն ալ տե՛ս Միջին Դասընթացք։

4. Ընկերական վիճակ

Թէև ստրկութիւնը ջնջուած է Եւրոպայի մէջ, բայց բնակիչներու ընկերական դիրքը շատ տարբեր է։ Այս տարբերութիւնը կը տեսնուի մանաւանդ Ռուսիոյ ու Անգլիոյ մէջ։

Ամէն տարի բազմաթիւ եւրոպացիներ կը հաստատեն նոր գաղութներ։

Հասարակաց կրթութիւնն աւելի ծաղկած է Զուիցերի, Գերմանիա ու Սկանտինաւեան երկիրները։

Գ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Եւրոպա կը բաժնուի 27 տէրութեան, որոնց 4ը հասարակապետութիւն են՝ Ֆրանսա, Զուիցերի, Անտորրէ ու Ս. Մարինոյ. միւսները միապետական են։ Մեծ տէրութիւններն են Թուրքիա, Ռուսիա, Գերմանիա, Աւստրիա և Հունգարիա, Ֆրանսա, Մեծն Բրիտանիա ու Իտալիա։

Իբրեւ գաղթային տէրութիւն՝ առաջինն է Անգլիա, յետոյ Ֆրանսա, Բորդուկալ, Հոլանտա, Գերմանիա ու Իտալիա։ Սպանիա ալ ասոնց կարգէն էր, բայց հետզհետէ կորսնցուց իր երկիրները։

Եւրոպական տէրութեանց պիւտճէն միշտ կ'աւելնայ կամ կը պակսի. ամէնէն աւելի հասարակաց պարտք ունեցող երկիրն է Ֆրանսա։

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

—

I. ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱ

(Տե՛ս առանձին)

—

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՄԻՒՍ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

—

2. ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

Հողագրութիւն ու Քաղաքներ. — Թէև փոքր երկիր մըն է Յունաստան, բայց պատմութեան մէջ նշանաւոր է իր դրականութեամբ, գիտութեամբ ու արուեստներով: Իր պատմական այս առաւելութիւնը կը պարտի իր դիրքին, զի մէկ կողմէն Միջերկրական ծովով ու միւս կողմէն հիւսիսային լեռներով պաշտպանուած է:

Յունաստանի թագաւորութիւնը կը բաժնուի երեք մասի. ցամաքային Յունաստան, Պելոպոննէս = Մորէա և Արքիպելագոսի ու Յոնիական կղզիները:

Ցամաքային Յունաստանի մէջ նշանաւոր են Աթէնք՝ Յունաստանի Մ. քղ.ն որուն նաւահանգիստն է Պիրէ, նշանաւոր է իր պատմական յիշատակարաններով: — Սալամինէ կղզին, Մեգարա ու Թեբէ քաղաքները, Մարաթոնի դաշտը նշանաւոր են պատմութեան մէջ: — Լարիսա՝ բարեբեր ու ընդարձակ դաշտի մը մէջ: — Վոլոյ՝ նաւահանգիստ, Թեսալիոյ մթերանոցը: — Միսոլոնկի՝ Պատրասի ծոցին եզերքը նաւահանգիստ: — Արդա՝ Յունական Եպերոսի եզերքը:

Պելոպոնէսի գլխաւոր քաղաքներն են Պատրաս՝ վաճառաշահ կեդրոն: — Նաւարին՝ գեղեցիկ նաւահանգիստ: — Կորնթոս՝ նաւահանգիստ: Սպարտա՝ ներքի մասին մէջ, հին համանուն քաղքին տեղւոյն մօտիկ:

Արքիպելագոսի կղզիներուն մէջ նշանաւոր են Եւբէա՝ գլ. քղ. Քալկիս, Շիրա՝ գլ. քղ. Հերմոպոլիս: Յոնիական կղզիներուն մէջ՝ Կորֆու, Սանդա-Մաւրա, Քեֆալոնիա, Զանդա:

Արդի վիճակը. — Յունաստան նուազ բարեբեր է: Իր հողագործական գլխաւոր արտադրութիւնն է արմտիք որ չի բաւեր սակայն իր բնակիչներուն, Կորնթոսի ու Պատրասի չամիչը, Սանդորինի, Նաքսոսի, Ատտիկէի ու Սանդամաւրայի գինին, զանազան պտուղներ ու ծխախոտ: Ունի արջառ, ոչխար ու այծ:

Ճարտարարուեստը հետզհետէ կը ծաղկի: Կը շահագործուին արծաթախառն կապարի, աղի ու քարի հանքերը: Բաւական յառաջացած են նաւաշինութեան, բամբակեղէն ու մետաքսեղէն հիւսուածքներու, մետաղագործութեան ու չերամաբուծութեան մէջ: Ծովային վաճառականութիւնը բանուկ է: Հակառակ իրեն մէջ խառնուած օտար տարրին՝ Յունական հին տիպարը կը տեսնուի Սպարտայի շրջակաները բնակող Մայոտներուն մէջ: Բնակիչներու մեծ մասն ուղղափառ է: Յոյները գործունեայ են: Դաշտային ժողովուրդը միայն աւելորդապաշտ է:

3. ԳԱՐԱՏԱՂ

Տեղացիներն իրենց երկիրը կը կոչեն Չեռնակորա որ կը նշանակէ «Սեւ լեռ», ասկէ թուրքերէն Գարատաղ ու եւրոպական լեզուով Մոնթենեկրօ: Այսպէս կոչուելուն պատճառն է իր ժայռերուն գոյնը:

Գարատաղ լեռնային երկիր մըն է. լերկ է ծովեզերքը, իսկ արեւելեան ու հիւսիսային կողմերը ծածկուած են արօտավայրերով ու անտառներով:

Տնտեսապէս կարեւորութիւն չունի, որովհետեւ հողագործութիւնը տկար է ու հաղորդակցութեան միջոցներն անբաւական են:

Իբրեւ գլխաւոր բնակավայր նշանաւոր են Չեթինէ՝ Մ. քղ. ու Տուլչինոյ՝ նաւահանգիստ Ադրիականի եզերքը:

Գարատաղցիները սերած են Սերվիացիներէն ու կրօնքով յունադաւան են, և ունին միապետական իշխանութիւն:

4. ՍԵՐՎԻԱ

Քաղաքական ու Տնտեսական. — Սերվիոյ թագաւորութիւնը կը պարունակէ Դանուբի գետակից Մորաւայի աւազանը: Գլ. քաղաքներն են Պելկրատ՝ Մ. քղ. ու Նիշ:

Սերվիացիները կ'զբաղին անտառները շահագործելով, եգիպտացորենի, ցորենի, գարիի, որթատունկի ու սալորենւոյ մշակութեամբ և խոզ ու ոչխար բուծանելով: Իրեն արտածութիւնը գլխաւորաբար Աւստրիոյ և Հունգարիոյ հետ է:

Սերվիացիները բարեձեւ են ֆիզիքապէս. բարքերնին պարզ, Զատրուկա = ընտանեկան համայնքներու բաժնուած են. հողը կը պատկանի ընտանիքին, ոչ թէ անհատի մը: Յունադաւան են և կառավարութիւնը միապետական:

5. ՌՈՒՄԱՆԻԱ

Քաղաքական ու Տնտեսական. — Ռումանիոյ թագաւորութիւնը կը պարունակէ Վալաքիա, Մոլտաւիա ու Տոպրուճա որ երբեմն առանձին իշխանութիւններ էին:

Վալաքիա. — Գլ. քղ. Պուքրէշ՝ թագաւորութեան Մ. քաղաքը, ունի համալսարան. ասոր նաւահանգիստն է Ճիուրճիուոյ՝ Դանուբի եզերքը վաճառաշահ քաղաք ու կեդրոն արմտիքի առաղձի:

Մոլտաւիա. — Գլ. քաղաքն է Եաշ, Ռումանիոյ երկրորդ քաղաքը. համալսարան, թանգարան: — Պոթոշան՝ ուր բազմաթիւ հայեր կան: — Կալաց՝ Դանուբի եզերքը, կ'արտածէ արմտիք:

Տոպրուճա. — Գլ. քղ. Քիւսթենճէ՝ նաւահանգիստ Սեւ ծովու եզերքը:

Ռումանիոյ հողը շատ բարեբեր է, մանաւանդ Դանուբեան դաշտավայրը: Լեռները ծածկուած են անտառներով, բլուրները որթատունկերով: Դաշտավայրերու մէջ յաջողապէս կ'աճին եգիպտացորեն ու ցորեն: Շահագործուած են աղի, փայտաքարի հանքերն ու քարիւղը: Կ'արտածէ արմտիք և կը ներմուծէ հիւսուածոյ ու տարազագործուած ապրանքներ: Ներքին վաճառականութեան դիւրութիւն կ'ընծայեն Դանուբ ու Բրութ գետերն որոնք սքանչելի հաղորդակցութեան միջոցներ են: Երկաթուղւոյ ցանցերով միացած են վաճառաշահ կեդրոնները:

Ռումանիոյ բնակիչները կը կազմեն Ռումանիացիները, Գնչուները, Պուլկարները, Սերվիացիները, Գերմանացիները, Հունգարացիները, Հայերը, Նողայի Թաթարներն ու Խազախները: Ռումանիացիները Լատինացած ժողովուրդ են և իրենց տիպարը կը մօտենայ Իտալացիներուն: Գիւղացիները շատ յետամնաց են: Կրօնքով յունադաւան:

—

6. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Հողագրութիւն ու ջրագրութիւն. — Ռուսիա անհուն դաշտագետին մըն է որուն բարձրութիւնն է 200 մետր: Ամէնէն ցածանիստ մասերն են Կասպից երկրամասը, Սպիտակ ծովու, Ֆինլանտայի ծոցին կողմերը: Ամէնէն բարձրաւանդակ հողն է Վալտայ լեռնադաշտն որ դէպ ի հարաւ կը կցուի Կեդր. Ռուսիոյ ու Վոլկայի լեռնադաշտերուն: Մոսկուայէն ու Գազանէն դէպ ի անդին, հիւսիսային կողմը կը տարածուի աւազուտ դաշտագետին մը: Արեւելեան կողմը կ'երկարի Ուրալ լեռնագօտին որուն գագաթը շատ խորդուբորդ չէ, հարաւային կողմն ալ Ղրիմ լեռնային թերակղզին:

ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՔՐԵՄԼԻՆ ՊԱԼԱՏԸ

Ռուսիոյ գետերուն մէջ նշանաւոր են Վոլկա որ Եւրոպայի ամէնէն երկար գետն է. նաւարկելի է բաց ի ձմեռէն ուր սառոյցով կը ծածկուի: Արջային ովկիանոսը կը թափին Բեչորա, Տուինա, Օնեկա: Պալթիք ծովը թափող գետերէն Նեւա ու Տուինա կ'ուռճանան Ֆինլանտիոյ

լիճերէն որոնց գլխաւորներն են Սայմա, Լադոկա, Օնեկա, Իլմէն։ Միւս գետերն են Նիեմէն, Վիստուլա։ Սեւ ծովու աւազանին գետերն են Բրութ, Տնիեստր, Տնիեպր. Ազախու ծովը՝ Տոն. Կասպից ծովը՝ Վոլկա որ կը բղխի Վալտայ լեռնադաշտէն և Ուրալ։

Ռուսիա կը պարունակէ հետեւեալ երկիրները.

1. Մեծն Ռուսիա. — Քաղաքներ. Ս. Բեդրսպուրկ՝ կայսրութեան մայրաքաղաքը, հիմնուած 1703, Մայիս 29ին. նաւահանգիստն է Գրոնշդաթ։ — Մոսկուա՝ նախկին մայրաքաղաք, ճարտարարուեստ կեդրոն։ Ռուսիոյ վեհապետին թագադրութիւնն հոն Գրեմլինի պալատին մէջ կը կատարուի։ — Նիժնի-Նովկորոտ՝ ուր Օգոստոս ամսուն մէջ կը բացուի իր նշանաւոր տօնավաճառը։ — Գազան՝ համալսարան։ — Աժդերխան՝ Կասպից ծովու եզերքը, Վոլկայի գետաբերանը. նշանաւոր է իր ծովային վաճառականութեամբ։ — Օրենպուրկ՝ արեւելեան բերքերու կեդրոն։ — Ռոստով ու Դայղան՝ նաւահանգիստ։

2. Ուքրանիա. — Քիեվ՝ Ռուսիոյ նուիրական քաղաքը։ — Խարքով՝ տօնավաճառ։

3. Նոր Ռուսիա. — Օտեսա՝ մեծ նաւահանգիստ Սեւ ծովու եզերքը. կ'արտածէ ցորեն, ալիւր, ճարպ ու կաշի։ — Նիքոլայեվ՝ զինուորական նաւահանգիստ — Քերսոն՝ նաւարան։

4. Խրիմ. — Սեւաստաբոլ, Գերչ։

5. Պեսարապիա. — Քիշնեւ։

6. Լիթուանիա, Բոտոլիա, Լեհաստան. — Վարշաւիա՝ վաճառաշահ կեդրոն. ունի տօնավաճառ ու համալսարան։

7. Պալթիկեան գաւառ. — Ռիկա՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ։ — Հելսինկֆորս՝ Ֆինլանտիոյ գլխաւոր քաղաքը. ունի համալսարան։

Պատմական. — Ռուսիա հին ատեն նշանաւոր չէր։ 1613ին Ռոմանով հարստութիւնը գահակալելով Ռուսիա սկսաւ ընդարձակուիլ ու նշանաւոր հանդիսանալ։

Տնտեսական. — Ռուսիա հինգ երկրամասի կը բաժնուի. 1. Տունտրաները, սառնապատ դաշտերն ուր յառաջ կուգան միայն մամուռներ։ 2. Անտառային երկրամաս ուր յառաջ կուգան գարի, վարսակ, հաճար, գետնախնձոր, կանեփ, կտաւատ։ 3. Տափաստանները, խոտաւէտ դաշտեր ուր առատօրէն կը մշակուի ցորեն։ 4. Անմշակելի տափաստաններ։ 5. Աներեւ տափաստաններ՝ Կասպից ծովու երկրամասը։

Հողագործութիւնը մեծաքայլ կը յառաջդիմէ. հողագործական բերքերն են արմտիք, կտաւատ, ճակնդեղ, գետնախնձոր, ծխախոտ, նաեւ ատաղձ։ Տնիեպրի ու Տնիեստրի ափերին հովտին ու Խրիմի մէջ յառաջ կուգայ որթատունկ։ Ռուսիոյ ձիերը նշանաւոր են. հիւսիսային ծովեզերքն ու Ֆինլանտիոյ ծովեզերքը ձկնորսութիւնն է երկրին հարստութիւններէն մէկը։

Ճարտարարուեստն ալ հետզհետէ կը ծաղկի. կեդրոնական Ռուսիա, Լեհաստան և Ուրալ կ'արտադրեն քարիւղ. Ուրալ կ'արտադրէ երկաթ, պղինձ, լնտակի, կապար, ոսկի։ Հար. Ռուսիա՝ ալ Ռուսիոյ կաշին ալ նշանաւոր է։

Կ'արտածէ արմտիք, հիւսելի տունկեր, ատաղձ։

Վոլկա, Տոն, Տնիեպեր, Տնիեստր ու Վիսդուլա գետերը հաղորդակցութեան դիւրութիւն կ'ընծայեն։

Ընկերական վիճակ. — Ռուսիոյ ամէնէն բազմամարդ մասը Լեհաստանն ու Գազան են. բնակիչներուն մեծ մասը կը կազմեն Սլաւներն ու Լետոնները — սլաւ ցեղէ — և Ֆիննեաններն ու Սամոյացիները — Ուրալ-Ալթայեան ցեղէն։

Ռուս հասարակ ժողովուրդը=մուժիկին յատկանիշներն են իր գաղափարները, կրօնքը, բարքն ու վարքը. սակաւապէտ է. բնակարաններն նախնական վիճակի մէջ։ Մեծ մասը կարճահասակ է լայն դէմքով ու ցցուած այտերով։ Լեհերը բարեձեւ ու վեհանձն, բայց թեթեւամիտ ու կրքոտ։ Ֆիննեանները լայն գլխով, ցցուած այտերով, գորշ մորուքով, Սամոյացիները դեղին գոյնով ու տափակ դէմքով։

Ասոնցմէ զատ կան Թաթարներ, Քալմուքներ, Հայեր ու Հրեաներ։

Բնակիչներուն $^3/_4$ը Օրթոտոքս է։

Դեռ հասարակաց կրթութիւնը յետադէմ վիճակի մէջ է։

Վարչութիւն. — Ռուսիոյ վեհապետն որ Ցար կը կոչուի՝ բացարձակ իշխանութիւն կը վարէ։ Վեհապետին որդուանները կը կոչուին Մեծ իշխան։

Ռուսիա Եւրոպայէն դուրս ունի Ասիոյ մէջ Կովկասիա, Սիպերիա ու Թուրքաստան։

ԱՐՋԱՅԻՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍ

Եւրոպայի հիւսիսային կողմը, Սառուցեալ ովկիանոսին մէջ ցրուած են բազմաթիւ կղզիներ որոնց մէջ նշանաւոր են Սբիցպերկի ու Ֆրանց-Եօզեֆի արշիպեղագոսները։

Սբիցպերկի թէեւ փլորան ու փաունան շատ աղքատ, բայց հոս կ'որսան ամառ ատեն արջ, եղնիկ ու աղուէս։

ՍԿԱՆՏԻՆԱՒԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պատմական. — Սկանտինաւեան լեռնային ցամաքակղզին ու Տանիմարքայի ցածահիւն դաշտերը կը կազմեն Սկանտինաւեան երկիրներն որ թէեւ երկրաբանօրէն մէկ չեն, բայց բնակիչները ցեղակից են և ատեն մը քաղաքականապէս միացած էին։ Կատարուած խուզարկութիւններէն կը տեսնուի որ Սկանտինաւեանց նախապատմական բնակիչներուն տեղը գրաւեցին Սկանտինաւիացիները=Գոթացիներն որ գերմանական ցեղէ են։ Սկանտինաւիացիները Նորմանցի անունով արշաւեցին Եւրոպայի ծովեզերքն և մինչեւ Գրոէնլանտա, Նորվեկիա, Շուէտ ու Տանիմարքա որ Թ. էն ԺԱ. դարուն առանձին իշխանութիւններ էին, և 1397ին Գալմարի դաշնագրութեամբ մէկ տէրութիւն կազմեցին։ 1521ին Շուէտ բաժնուեցաւ։ Շուէտ Ռուսիայէն յաղթուելով՝ շատ երկիրներ կորսնցուց։ 1814ին Նորվեկիա ու Շուէտ, իւրաքանչիւրն առանձին տէրութիւն կազմելով հանդերձ, ունեցան միեւնոյն թագաւորը։ Տանիմարքա 1864ին յաղթուեցաւ Բրուսիայէն որուն թողուց Շլեզուիկ-Հոլշդայն գաւառը։

7. ՏԱՆԻՄԱՐՔԱ

Քաղաքական ու Տնտեսական. — Տանիմարքա կը բաղկանայ Եութլանտ ու բազմաթիւ կղզիներէ։ Եութլանտ դաշտագետին է որուն բլուրները հազիւ 180 մեդր բարձր են։ Կղզիները աւելի ցած են, որոնց նշանաւորն է Զելանտ անտառոտ կղզին։ Գոբենհակ մայրաքաղաքն որ այս կղզւոյն մէջ է՝ մետաղագործական ու ձեռագործական ճարտարարուեստի կեդրոն է, համալսարանով նշանաւոր։ Կղզւոյն միւս նշանաւոր քաղաքն է Եղսինկոր՝ Սունտ նեղուցին բերանը։ — Ֆիոնիոյ մէջ Օտենսէ՝ նաւահանգիստ ու ճարտարարուեստ քաղաք։ Եութլանտի քաղաքներն են Աարհուս, Ալպորկ։ Ծովային կլիմայ ունի։ Հողագործութիւնը շատ ծաղկած է. հողագործական բերքերն են վարսակ, գարի։ Արօտավայրեր ու պարտէզներ ամենուրեք կը տեսնուին։ Անասնաբուծութիւնն ալ ծաղկած է, յարգի են իր ձին ու ոչխարը։

Ճարտարարուեստի կեդրոնն են միայն Գոբենհակ ու Օտենսէ։ Տանիմարքացիները լութերական են։ Աշխատասէր ու խնայասէր են, և հասարակաց կրթութիւնն ամէնէն աւելի այս երկրին մէջ ծաղկած է։

ԿԷՏ ՁԿԱՆ ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ֆէրոէր կղզիները. — Ատլանտեանի բացերը կը գտնուին Ֆէրոէր կղզիները։ Թոնոտ ու բաւոտ է կլիման։ Յառաջ կուգան գարի,

վարսակ, ոչխար։ Նշանաւոր է ձկնորսութիւնը։

Իսլանտա. — Իսլանտա հակառակ իր անունին որ կը նշանակէ «Սառոյցի երկիր» կլիմային բաւական բարեխառն է ծովային հոսանքին շնորհիւ։ Կը բաղկանայ հրաբղխային ժայռերէ։ Հրաբուղխներուն մէջ նշանաւոր է Հեքլա։

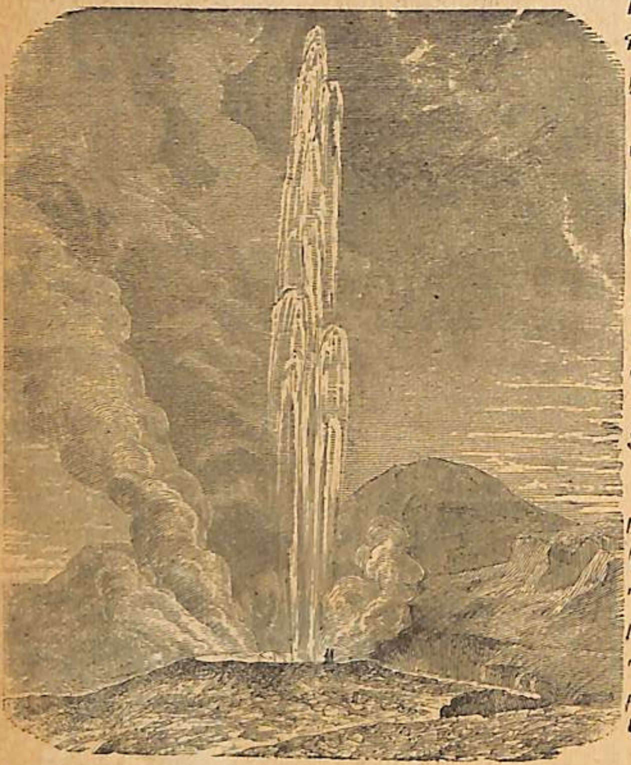

ԻՍԼԱՆՏԱՅԻ ՄԷՋ ՆԵՏԱՑՈՂ ԱՂԲԻՒՐ

Ծառ յառաջ չի գար այս երկրին մէջ. կը մշակուին գետնախնձոր ու բանջարներ։ Կը բուծանին ոչխար, արջառ, ձի։ Ձկնորսութիւնն երկրին գլխաւոր հարստութիւնը կը կազմէ։ Գլ. քաղաքն է Ռէյ-քավիք, ունի դրական ու գիտական ակումբ մը ու աստղաբաշխական դիտարան։

Տանիմարքա ունի Ամերիկայի մէջ Կրոէնլանտիա, Ս. Խաչ, Ս. Թովմաս ու Ս. Յովհաննէս կղզիները։

8. ՍԿԱՆՏԻՆԱՒԵԱՆ ՑԱՄԱՔԱԿՂԶԻ

Բնական. — Սկանտինաւիա երկու երկրի կը բաժնուի. Նորվեկիա ու Շուէտ։

Նորվեկիոյ ծովեզերքը շատ ծամածուռ է և կ'ընծայէ բազմաթիւ փիորտներ=ծոցեր որոնց եզերքին մօտիկ ցրուած են Լոֆոտէն կղզիները։ Ասոնց հարաւային կողմը կը գտնուի Մալշտրէմ յորձանքը։

Սկանտինաւեան լեռնապարին կ'ընծայէ լեռնադաշտեր ու հաստատաբաններ։ Արեւելեան լանջթափէն կը հոսին գետակներ. լճերը կը յանուին Շուէտի մէջ։

Նորվեկիոյ քաղաքները. — Նորվեկիոյ քաղաքները կը գտնուին ծովեզերքը. Քրիստիանիա՝ մ. քղ., նաւահանգիստ, համալսարան, թանգարան ու աստղաբաշխական դիտարան ունի. — Պերկըն՝ հին առեւտրական կեդրոն, և Տրոնդհայմ։

Շուէտի քաղաքները. — Ստոքհոլմ՝ Մէլար լճին բերանը նշանաւոր նաւահանգիստ. կը կոչուի «Հիւսիսի Վենետիկ». երեւելի են համալսարանն ու թանգարանը։ — Ուբսալա՝ համալսարան, որուն ուսուցիչներէն էր Լիննէոս բնագէտը։ — Գալմար, Գարլսքրոնա, Մալմոյէ. — բամբակեղէն հիւսուածքներու կեդրոնն է Կոթէպորկ։

Տնտեսական. — Արեւելեան կողմի կլիման ցամաքային է, արեւմտեանինը՝ ծովային։ Սկանտինաւեան երկրին $3/4$ մասն անբեր է։ Հողագործական բերքերն են ատաղձ, արմտիք, գետնախնձոր։ Շուէտի մէջ յառաջ կու գան ճակնդեղ, գայլուկ, կտաւատ, ծխախոտ և հարաւային կողմը նոյն իսկ քանի մը պտղատու ծառեր ու խաղող։ Անասնաբուծութիւնը ծաղկած է։ Ձկնորսութիւնն երկրին հարստութիւններէն մէկն է։

Ունի առատ հանք, երկաթ, պղինձ, արծաթ։ Իր գլխաւոր ճարտարարուեստներն են նաւաշինութիւն ու բամպակեղէն գործուածքներ։ Այս վերջինը ծաղկած է Կոթէպորկ ու Ստոքհոլմ։ Նորվեկիոյ առեւտրական նաւերը նշանաւոր են։

Ներքին հաղորդակցութեան միջոցները խեղճ են։

Ընկերային ու քաղաքական. — Շուէտ աւելի խիտ է քան Նորվեկիա։ Շատեր կը գաղթեն Մ. Նահանգները։ Կրօնքով լուտերական են. լուրջ նկարագիր ու նախաձեռնակ ոգի ունին. կրթասէր են ու հասարակաց կրթութիւնը զարգացած է։

Շուէտ-Նորվեկիա իւրաքանչիւրն ունի իր առանձին կառավարութիւնը, պետքէն ու բանակը. իրենց միութիւնը կեդրոնացած է յանձին վեհապետին։

---

9. ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿՂԶԻՆԵՐ

Հողագրութիւն եւ Ջրագրութիւն. — Բրիտանական կղզիները կը բաղկանան Անգլիայէ, Սկովտիայէ, Իրլանտայէ, Կալլէսի երկրէն ու շրջակայ կղզիներէն։ Իր դիրքով կը նմանի Ճարոնի ու Նոր-Զելանտայի և իր ծովեզրեայ ծամածռութեամբ՝ Յունաստանի։

Երկրաբանօրէն Բրիտանական կղզիներն Եւրոպայի ցամաք երկրին մասն են և ընդծովեայ լեռնադաշտով կապուած են անոր հետ։

Անգլիոյ բարձրաւանդակ մասն արեւմտեան կողմն է որուն արեւելեան զառիթափէն կը հոսին Թայմզ և ուրիշ գետեր, իսկ արեւմտեանէն Սեւեռն ու Մըրզէյ գետերն իրենց թափած տեղն երկար խորշեր կը ձեւացընեն։ Սկովտիա նշանաւոր է երկար հովիտներով ուր կան բազմաթիւ լճեր=լոխ։ Իրլանտայի կեդրոնը դաշտավայրին է. տեղ տեղ ցրուած լճեր ու ճախճախուտներ։ Լեռնային մասը հիւս. կողմն է։ Շենըն գետը կը ձեւանայ լճերէն։

Անգլիոյ քաղաքները. — Անգլիա ու Կալլէս 52 կոմսութեանց բաժնուած են։ — Լոնտոն՝ կայսրութեան մայրաքաղաքը, աշխարհի ամէնէն բազմամարդ քաղաքն ու առաջին վաճառաշահ նաւահանգիստը Թայմզ գետին եզերքը։ — Մանչեսդր՝ հիւսուածքներու ու բամպակեղէնի կեդրոն։ — Լիվըրփուլ՝ մեծ նաւահանգիստ։ — Պիրմինկհէմ՝ աշխարհի մետաղագործական քաղաքներէն մէկը։ — Լիտս՝ բրդեղէն գործուածքի կեդրոն։ — Բորդսմութ՝ զինուորական նաւահանգիստ։ — Նիւքասլ՝ հանքածուխի կեդրոն ու ճարտարարուեստ քաղաք։ Քեմպրիճ ու Օքսֆորտ՝ համալսարան։ — Շեֆիլտ՝ պողպատէ գործուածքներ։

ԼՈՆՏՈՆԻ ԲԱՐԼԱՄԵՆԴԻ ՊԱԼԱՏԸ

Սկովտիոյ քաղաքները. — Էտինպուրկ՝ Մ. քաղաքն է, «Նոր Աթէնք» կոչուած, ունի համալսարան։ Նաւահանգիստն է Լիթ։ — Կլասկօ՝ մեծ նաւահանգիստ, մետաղագործական ու մեքենական, քիմիական ու հիւսուածոյ ճարտարարուեստի կեդրոն։ — Տընտի՝ հիւսուածքներ։ — Ապերտին՝ համալսարան։

Հեպրիտեան, Շեթլանտ ու Օրկադեան կղզիները Սկովտիոյ մաս կը կազմեն։

Իրլանտայի քաղաքները. — Տուպլին՝ Իրլանտայի Մ. քաղաքը, վաճառաշահ կեդրոն, ունի համալսարան։ Պելֆասդ՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ ու կտաւեղէն գործուածքի կեդրոն։

Պատմական. — Կելտական ցեղէ Բրիտանացիները Սկովտիոյ լեռնականներուն դէմ պաշտպանուելու համար՝ գերմանական ցեղէ Սաքսոններն ու Անգլիացիներն իրենց օգնութեան կանչեցին։ Անգլիացիներուն անունով երկիրը կոչուեցաւ Անգլիա։ Յետոյ եկան Տանիմարքացիներն ու 1066ին ալ Նորմանցիները։ Յակոբոս Ա. Ստուարդի օրով (1603) Անգլիա, Սկովտիա ու Իրլանտա միացան մէկ կառավա-

րութեան տակ ։ ԺԸ—ԺԹ. դարերուն սկսան գաղութներ հաստատել ։ Այս օրէն է որ կ'սկսի Անգղիոյ ծովային ու առեւտրական առաւելակըշռութիւնը ։

Տնտեսական. —Հարաւային արեւմտեան հովանքներուն և հովերուն շնորհիւ Բրիտանական կղզիներուն կլիմայն բարեխառն է ։ Մէգ ու անձրև առատ ։ Հողագործութիւնը թէև ծաղկած է, բայց չի բաւեր ժողովրդին պէտքերուն ։ Հարաւային արեւելեան կողմը կը մշակուի ցորեն. Բենի մէջ յառաջ կուգան վարսակ հաճար, գայլուկ ու գարի ։ Բիչ անտառ ունի ։ Հարուստ է արօտավայրերով, ոչխարներով, արջառներով ու ձիերով ։

Հանքային արտադրութիւնը կը կազմեն երկրին հարստութեան մէկ մասը ։ 182,000,000 տակառաչափ հանքածուխ ու 11,000,000 երկաթ կ'արտադրէ. Մեծ քանակութեամբ կ'արտադրէ նաև զինկ պղինձ, անագ, կապար ու աղ ։

Հանքածուխին ու երկաթին շնորհիւ ճարտարարուեստն անհունապէս ծաղկած է. մետաղագործական կեդրոններն են Պիրմինկհէմ, Շեֆիլտ, Լիտս, Նիւգասլ, Կլեսկոյ. բամբակեղէնի՝ Մանչեսդր, Կլեսկոյ. բրդեղէնի՝ Լիտս, Կլեսկոյ. կտաւեղէնի՝ Պելֆաստ ։

Իր առեւտրական նաւերն աշխարհիս մէջ առաջինն են ։

Բրիտանական կղզիներու գետերը ջրանցքներով և երկրին բոլոր քաղաքներն երկաթուղիներով իրարու կապուած են ։

Ընկերային վիճակ. —Հակառակ ամէն տարի գաղթային զօրաւոր հոսանքին՝ Անգղիոյ բնակիչները հետզհետէ կ'աճին ։ Կեդտական տիպարը կը գտնուի Իրլանտա, Կալլէսի երկրի ու Սկովտիոյ հիւսիսային մասին մէջ, Գերմանականը՝ Անգղիոյ արեւելեան կողմը, Սկանտինաւեանը՝ Լա-Լանտէրներուն մէջ ։ Բայց այս տիպարի տարբերութիւնը հետզհետէ կ'աներեւութանայ և կը ձուլուին ։ Անգղերէն լեզուն որ գերմանականէն սերած ու խառնուած է հին գաղիականին հետ՝ աշխարհի ամէն կողմ տարածուած է ։ Անգղիոյ ու Սկովտիոյ $^{9}/_{10}$ բնակիչը բողոքական է, իսկ Իրլանտայի $^{3}/_{4}$ը կաթոլիկ ։

Անգղիացիները նշանաւոր են իրենց լըջութեամբ, ընտանեսիրութեամբ ու ազդեցիկ, աննկուն նկարագրով ։ Աւանդապահ են, անդրանիկը կը ժառանգէ հայրենի ստացուածքին մեծ մասը ։ Ժողովուրդը հարստացած է աշխատութեամբ ու խնայողութեամբ ։

Հասարակաց կրթութիւնը պարտաւորիչ ու ձրի է ։ Բարձր. կրթութեամբ վար կը մնայ ցամաքային Եւրոպայէն ։

Վարչութիւն. — Աղնուական դասը կը վայելէ կարգ մը առանձնաշնորհումներ ։ Խորհրդարանը կը բաղկանայ Լորտերու ժողովէն ու Ներկայացուցիչներու ժողովէն ։

Անգղիա ունի բազմաթիւ, հարուստ կալուած աշխարհի հինգ ցամաքին մէջ ։

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿՂԶԻՔ

10. ՀՈԼԱՆՏԱ

Բնական. — Հռոմայական շրջանէն ի վեր Հոլանտա բնական շատ փոփոխութիւններ կրած է ։ Միջին դարուն Ֆլեւոյ լիճը փոխուեցաւ Զուիտերզէ ծոցին ։

Հոլանտայի հար. արեւմտեան ծովեզերքն ցած ու կազմուած է Հռէնոս ու Մէօզ գետերու տիղմային ։ Ծովու ողողումներէն կը պաշտպանուի թումբերով ։ Արեւելեան մասը միայն բարձրաւանդակ է. հիւս. արեւմտեան մասն ալ աւազուտ ։ Թէ՛ ծովեզրեայ և թէ ներսի շատ մը ճահիճներ չորցուցած՝ մշակելի հողեր դարձուցած են ։

Քաղաքներ. — Լա-Հէյ՝ մայրաքաղաք Հոլանտայի. նաւահանգիստն է Լէյտէ. — Ամստերտամ 90 կղզիակներու վրայ, վաճառաշահ կեդրոն գաղթարբերքերու և ադամանդի յղկման ու մեծ նաւահանգիստ. — Ռոտերտամ՝ մեծ նաւահանգիստ Հռէնոսի եզերքը. — Ուտրեխտ՝ համալսարան ։

Տնտեսական. — Հոլանտայի կլիման ծովային և յարմար է պարտիզամշակութեան ու արօտավայրերու ։ Բացի աւազուտ տեղերէ, յառաջ կուգան վարսակ, հաճար, գետնախնձոր, ծխախոտ եւլն ։ Արջառները նշանաւոր են ։ Կոգին վաճառականութեան գլխաւոր նիւթերէն մէկն է ։

Օգտակար մետաղներ չունի ։ — Ամսդերտամի ու Ռոդերտամի մէջ կան նաւարաններ. Լէյտէ ունի բրդեղէն, Ամսդերտամ՝ ադամանդէ գործուածքներ ու Հարլէմ՝ մետաքսեղէն ։

Գետերը ջրանցքներով կապուած են ։ Ունի բազմաթիւ երկաթուղիներ ։ Հոլանտացիներուն թիւը հետզհետէ կ'ընդառեւտրական նաւերուն թիւը հետզհետէ կ'ընդարձակուի, և ծովային վաճառականութեան մէջ կարեւոր դիրք մը գրաւած են ։

Ընկերային ու քաղաքական վիճակ. — Հռոմայական շրջանին Հոլանտա կը բնակէին Պատաւներն ու Ֆրիզոնները ։ Գերմանացիները տիրեցին այս երկրին, յետոյ Աւստրիացիներն ու Սպանիացիները ։ Նշանաւոր հանդիսացաւ ծովային զօրութեան ու վաճառականութեան մէջ ։ 1814ին Պելճիքայի հետ միացաւ և անկէ բաժնուեցաւ 1830ին ։

Հոլանտացիները կը խօսին սորին գերմաներէնի մէկ գաւառաբարբառը և մեծ մասամբ բողոքական են ։

Լուրջ, աշխատասէր, ազդեցիկ ու խոհեմ են, թէև քիչ մը գինեմոլ ։ Հասարակաց կրթութիւնը շատ տարածուած է ։

Հոլանտա ունի երկու խորհրդարան ։

Ովկիանիոյ մէջ ունի բազմաթիւ գաղութներ, Ամերիկայի մէջ ալ Հոլանտական Կուենա ։

Ա. ԼՈՒՔՍԵՄՊՈՒՐԿ

Լուքսեմպուրկի իշխանապետութեան հիւսիսային մասը լեռնոտ է (Արտեննեան լեռներ) ու հարաւային մասն ալ լեռնադաշտ ։

Մայրաքաղաքն է Լուքսեմպուրկ, երբեմն նշանաւոր բերդաքաղաք ։

Բնակիչները գերմանական ցեղէ՝ կ'զբաղին հողագործութեամբ ու հանքագործութեամբ ։ Կրօնքով կաթոլիկ են ։

Չէզոք երկիր մըն է Լուքսեմպուրկ. իշխանական ընտանիքն է Նասաուի գերդաստանը ։

---

11. ՊԵԼՃԻՔԱ

Բնական. — Պելճիքայի ծովեզերքն աւազուտ է. հար. արեւելեան կողմը լեռնոտ. հիւս. արեւմտեան կողմը ցածանիստ ։

Մէօզ ու Եսքոյ կ'ոռոգեն Պելճիքա ։

Քաղաքներ. — Պրուքսէլ, մայրաքաղաք Պելճիքայի. ունի համալսարան, սքանչելի թանգարան ու նշանաւոր կաթողիկէ ։ — Անուերս՝ մեծ նաւահանգիստ, ունի կոթական կաթողիկէ, և գեղեցիկ որահ ուր նկարներ ցուցադրուած են ։ — Կանդ՝ վաճառաշահ կեդրոն որ ծովուն հետ կը հաղորդակցի ջրանցքով ։ — Լիէժ՝ մեքենագործութեան կեդրոն ։ Պրուժ՝ երբեմն շատ նշանաւոր. յիշատակարաններն երեւելի են ։

Տնտեսական. — Պելճիքայի կլիման ծովային է. հողագործութիւնը շատ ծաղկած ։ Հողագործական բերքերն են վարսակ, ցորեն,

հաճար, գարի, ճակնդեղ, կտաւատ, գինի: Ձիերն ու գրաստներն ալ նշանաւոր տեղ մը կը բռնեն վաճառականութեան մէջ: Արտեններ լեռները կան բազմաթիւ էրէներ:

Ճարտարարուեստը շատ ծաղկած է շնորհիւ հանքածուխի, երկաթի, ցինկի ու կապարի հանքերուն: Մետաղագործական կեդրոններն են Լիէժ, Պրուսէլ, Կանդ ու Անուերսա. կտաւեղէնի՝ Կանդ ու Պրուսէլ. բամբակեղէնի՝ Կանդ:

Վաճառականութեամբ ալ նշանաւոր է. կ'արտածէ մետաղներ ու գործուած նիւթեր:

Երկիրը ծածկուած է ջրանցքներով ու երկաթուղեաց ցանցերով. բոլոր գետերն ալ նաւարկելի են:

Ընկերական ու քաղաքական վիճակ. — Պելճիքա Եւրոպայի ամէնէն բազմամարդ երկիրն է:

Նախ Հռոմայական աշխարհի մասը կը կազմէր, յետոյ՝ Ֆրանսայի և վերջապէս ինքնօրէն եղաւ: Հոլանտայի հետ միացեալ թագաւորութիւն մը կազմեց 1814էն, և յետոյ 1830ին բաժնուեցաւ:

Պելճիքացիները ցեղագրապէս երկու խմբի կը բաժնուին. Ֆլամանները՝ գերմանական ցեղէ, ու Վալոնները՝ լատին ցեղէ: Բնակիչներուն 45ը ֆլամերէն, 41ը ֆրանսերէն ու 14ը գերմաներէն կը խօսին: Կրօնքով կաթոլիկ են: Հասարակաց կրթութիւնն ոչ այնչափ ծաղկած:

Երկիրը կը կառավարուի թագաւորէ մը:

Պելճիքայի թագաւորը 1885էն ի վեր կը կրէ «Գոնկոյի պետութեան վեհապետ» տիտղոսը: Այս երկիրը հետըզհետէ Պելճիքայի գաղութ կը դառնայ:

ՊԵԼՃԻՔԱ ԵՒ ՀՈԼԱՆՏԱ

12. ՖՐԱՆՍԱ

Հողագրութիւն ու ջրագրութիւն — Ֆրանսա տանձնաձեւ նորհեալ դիրք մը կը գրաւէ՝ Հասարակածէն ու Բեւեռէն հաւասար հեռաւորութիւն ունենալով: Ատլանտեանի եզերքը, հարաւարեւմտեան կողմը աւազոտ, ժայռոտ ու ճախճախուտ է:

Ֆրանսայի կեդրոնը կը բաղկանայ լեռնադաշտերէ ու հատամեստներէ, ինչպէս Օվեռնը ու Սեւեններ: Հիւսիսային ու արեւմտեան կողմը կը տարածուի խորդուբորդ դաշտագետին մը. արեւելեան կողմը կը խռուշանայ Ռոնի աւազանը ուրկէ անդին կը տեսնուին Ալպեանները ու Ժիւրա:

Ֆրանսական Ալպեաններուն մէջ որ գեղեցիկ, բարձր ու անձրեւի ենթակայ է՝ նշանաւոր են Մոն-Պլան ու Սաւուայի լեռները: — Վոժ ու Ֆրանսական Ժիւրան ալ նշանաւոր են իրենց միջին բարձրութեամբ: Իսկ Ֆրանսական Պիւրենեանները ո՛չ միայն նշանաւոր են իրենց բարձրութեամբ, այլ եւ իրենց կիրճերով:

Վոժ ու արեւելեան Պիւրենեան լեռները կը բաժնեն Միջերկրականի զառիթափը Ատլանտեանինէն:

Ատլանտեան ու Մանշ կը թափին Մհօզ, Էսքոյ ու Սէն: Այս վերջինին գետաբերանը բաւական լայն ու նաւարկելի է. — Լուար՝ Ֆրանսայի ամէնէն երկար գետը՝ կ'ողողէ իր եզերքը. — Կարոն: Իսկ Միջերկրականի զառիթափի գլխաւոր գետն է Ռոն որ անցնելով Լեման=Ժընեւրայի լիճէն՝ կը հոսի դէպ ի հարաւ:

Քաղաքներ. — Բարիզ, Ֆրանսայի մայրաքաղաքը, գրական, գիտական ու գեղարուեստական քաղաք. նշանաւոր յիշատակարաններն են Լուվրի պալատը, Օփերա թատրոնը, Քաղաքատունը, Մայր-Եկեղեցին=Նոթր-տը-Տամ, Մադդալինէ=Մատլէն եկեղեցին: Ունի բազմաթիւ բարձր. վարժարաններ; ծաղկեալ ճարտարարուեստ ու բանուկ առեւտուր: Բարիզի մօտերը կը գտնուին Ս. Տընի քաղաքը՝ Ֆրանսայի թագաւորներուն գերեզմաննոցը, և Վերսայլ՝ նշանաւոր իր արքայական պալատով: — Մարսիլիա՝ Ֆրանսայի առաջին նաւահանգիստը, Արեւելքի հետ ունեցած վաճառականութեամբ նշանաւոր, օճառագործութեան կեդրոն — Լիլ՝ Ֆլանտրայի գլ. քղ.ը, ճարտարարուեստի կեդրոն ու բանակատեղի: — Պորտօ՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ. ունի գինի: — Լիոն՝ աշխարհիս մետաքսեղէն արտադրող առաջին քաղաքը: — Թուլուզ՝ գեղեցիկ դիրքով քաղաք մը. ունի համալսարան: — Թուլոն՝ Միջերկրականի եզերքը՝ զինուորական նաւահանգիստ: — Պրեստ՝ Ատլանտեանի եզերքը՝ զինուորական նաւահանգիստ: — Նանդ թէև երկրորդական նաւահանգիստ, բայց ճարտարարուեստ կեդրոն: — Լը Հավր՝

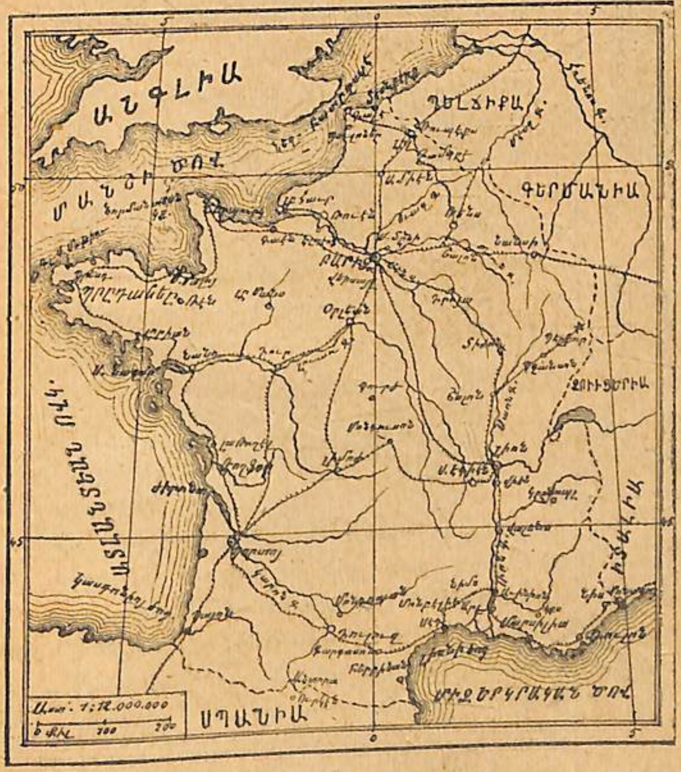

ՖՐԱՆՍԱ

Ֆրանսական Մանշի եզերքի առաջին նաւահանգիստը։ Շէրպուրկ՝ զինուորական նաւահանգիստ։ — Գալէ՝ Տուվրի (Անգլիոյ) դիմացը։

Պատմական. — Ֆրանսական ժողովուրդը երեք ցեղերու խառնուրդ է՝ կելտական, գերմանական ու նորմանական։ Յուլիոս Կեսար տիրելով այս երկրին (Գաղիոյ) բարքով, կրօնքով ու լեզուով լատինական բրաւ։ Յետոյ գերմանական ցեղէն Փրանկները արշաւեցին այս երկիրն և իրենց անունով հին Գաղիան կոչուեցաւ Ֆրանսա։ Լուդովիկոս ԺԴ.ի օրով Ֆրանսա գրեթէ իր արդի սահմանները գտաւ։ Ֆրանսա հանրապետութիւն է։

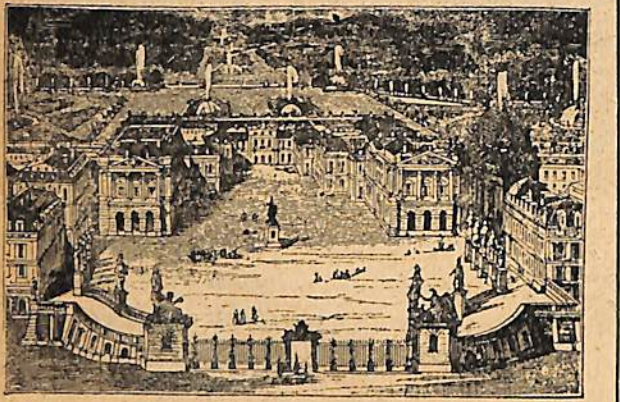

ՎԵՐՍԱՅԼԻ ՊԱԼԱՏԸ

Տնտեսական. — Ֆրանսայի կլիման բարեխառն է։ Նշանաւոր է իր հողագործական արտադրութեամբ։ Միջերկրականի մարզին մէջ յառաջ կու գան նարինջենի, ձիթենի եւայլն։ Արմտիքներէն կը մշակուին ցորեն, վարսակ, հաճար, գարի, եգիպտացորեն։ Գինին շատ յարգի է. ձիերէն յարգիներն են ֆլանտրական, նորմանական։

Հարուստ է նաև հանքերով — հանքածուխ, երկաթ, աղ։ Հանքային ջուրերն ալ նշանաւոր են։

Իբրև ճարտարարուեստ երկիր՝ մեքենագործութեան կեդրոններն են Բարիզ, Լիլ եւլն. բամբակեղէնի՝ Բարիզ, Լիլ, Լիոն. ասուեղէնի՝ Բարիզ, Լիլ. մետաքսեղէնի՝ Լիոն։

Կ'արտածէ հիւսուածոյներ, գինի, բարեգեան առարկաններ, գոհարեղէն եւայլն։

Գետերը ջրանցքներով ու քաղաքներն երկաթուղիով կապուած են իրարու։

Մարսիլիա, Լը Հավր, Պորտոյ և ուրիշ նաւահանգիստներ արտաքին վաճառականութեան կեդրոններ են։

Ընկերային վիճակ. — Ֆրանսայի բնակիչներուն թիւն օր ըստ օրէ չ'աճիր, և ասիկա ցեղային աղէտք մը համարուած է։ Տարին 20,000 անձ կը գաղթեն այլուր։

Ֆրանսացիները սերած են իբերացիներէ, կելտացիներէ, գերմաններէ ու նորմանցիներէ։ Հիւս. կողմը, գերմանական ազդեցութեան տակ, բնակիչներն երկարհասակ ու սպիտակամորթ են. հարաւային կողմը՝ թխամորթ։ Ֆրանսացիներն ընկերական, զուարթամիտ, աշխատասէր, խնայող են։ Մէն մի գաւառի բնակիչ ունի իր առանձնայատկութիւնը։

Ֆրանսերէն լեզուն թէև սերած լատիներէ, բայց ունի իր ոճերը. համաձայնութիւնը պարզուած, բայց իր բառամթերքն ոչ այնչափ հարուստ քան գերմանականը։

Կրօնքով կաթոլիկ են. բայց կան նաև բողոքականներ ու հրեաներ։ Հասարակաց կրթութիւնն ոչ այնչափ ծաղկած։

Վարչութիւն. — Ֆրանսա հանրապետութիւն է։ Երկիրը բաժնուած է 86 տերարդըմաններու. ասոնք ալ բաժնուած են արոնտիսմաններու, գանդոններու և գիւղախումբերու։

Քառորդ դարու մէջ Ֆրանսայի գաղութներուն թիւն ստուարացաւ Ասիոյ ու Ափրիկէի մէջ մանաւանդ։

ԻԲԵՐԱԿԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Իբերական թերակղզին կը պարունակէ երկու թագաւորութիւն, Սպանիա ու Բորդուկալ։ Թերակղզին իր ընդհանուր գիծերուն մէջ հաստատեան մըն է. քիչ ծամածռութիւն կ'ընծայէ և կը բաղկանայ նուազ կամ առաւել բարձր լեռնադաշտերէ որ իր կլիմայով, փլորայով ու ֆաունայով կը նմանի Ատլասեան (Ափրիկէ) լեռնադաշտին։

Գատիքի լեռնադաշտը կը պարունակէ միակերպ տափաստաններ։ Կեդր. բարձրաւանդակը կը ցածնայ դէպ ի հարաւային արեւմուտք ու կը կցուի Անտալուսիոյ, Բորդուկալեան Եսդրեմատուրայի դաշտագետիններուն, և հիւս. արեւելքն ալ՝ Եպրոյ գետին։ Ամէնէն բարձր մասն են հարաւային արեւելեանն ուր Սիերա Նեւատա կը շահապետէ ու հիւսիսային արեւելեանն ուր կ'երկարի բուն Պիրենեան լեռնագօտին։

Իբերական թերակղզւոյն գետերն երկու զանիթափ ունին, 1. Մինհոյ, Տուերոյ, Դակոյ ու Կուատիանա որ կը թափին Ատլանտեան։ 2. Կուատալքիվիր ու Եպրոյ՝ Միջերկրական ծով։

13. ՍՊԱՆԻԱ

Քաղաքներ. — Մատրիտ՝ Մ. քղ. Սպանիոյ, թերակղզւոյն կեդրոնը. նշանաւոր են իր նկարչական թանգարանը, համալսարանն ու Եսքուրալ պալատը։ Այս վերջինն որ վիմափոր է՝ թէ՛ պալատ է և թէ գերեզմաննոց։ — Պար.

ՍԻԵՐԱ ՆԵՒԱՏԱ

չելոնա՝ Սպանիոյ ճարտարարուեստ քաղաքն ու առաջին նաւահանգիստը։ — Վալենցիա՝ ճարտարարուեստ քաղաք ու նաւահանգիստ։ — Մուրսիա ու Գարդակենա՝ նաւահանգիստ։ — Սալամանգա՝ համալսարան։ — Վալատոլիտ ճարտարարուեստի կեդրոն։ — Սեւիլա՝ գեղեցիկ քաղաք, ունի բազմաթիւ գործարաններ։ — Խերէզ՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ. — Կրենատա՝ նշանաւոր իր Ալհամպրա պալատով։

Պատմական. — Սպանիոյ բնակիչները ցեղագրապէս զանազան ծագում ունին։ Կելտերը, Իբերացիները, Փիւնիկէցիները, Յոյները, Հռոմայեցիները, Սուեւները, Վանտալները, Վիսիգոթներն ու վերջապէս Մաւրիտանացիները տիրեցին այս երկրին։ Կրենատայի առմամբ (1492), Ամերիկայի գիւտով և Արակոնի ու Գաստիլի միացմամբ (սպանիական ու գերմանական) ԺԶ. դարուն Սպանիա Եւրոպայի ամէնէն հզօր տէրութիւնն էր. յետոյ սկսաւ տկարանալ և կորսնցուց իր գաղթային երկիրները։

Տնտեսական. — Սպանիոյ հարաւային մարզին մէջ կլիման տեղմ է, Կասիլիոյ մէջ բարեխառն ու խոնաւ, չոր ու ցամաքային կեդր. լեռնադաշտին մէջ ուր կը փչէ կիզիչ սոլանոյ կոչուած հովը։

Հողը բարեբեր է, բայց մշակուած չէ։ Սպանիա քիչ անտառ ունի։ Կ'արտադրէ ցորեն, գարի, եգիպտացորեն, հաճար ու բրինձ։ Նշանաւոր են գինին, նարինջը, թուզը, ձիթենին ու նուշը։ Հարաւային կողմը յառաջ կու գան բամբակ ու շաքարեղէգ։ Անտալուսիա, Մուրսիա ու Վալենցիա ամէնէն լաւ մշակուած գաւառներն են։ Կեդր. երկրամասը, տափաստաններն ու լեռնադաշտերը նշանաւոր են ոչխարով և հիւսիսային արեւմտեան գաւառներն ալ՝ խոշոր գրաստներով։

Հանքերը քիչ շահագործուած են։ Հանքածուխը կը գտնուի Աստուրիա, Անտալուսիա ու Գադալոնիա. երկաթ՝ Գադալոնիա, կապար՝ Սիերա տէ Կատոր, պղինձ՝ Ռիոյ Դինդոյ ու Թարսիս, սնդիկ՝ Ալմատէն։ Երկաթագործական ճարտարարուեստը ծաղկած է Պասքեան գաւառները, Աստուրիա, Սեւիլիա ու Պարչելոնա։ Հիւսուածոյ ճարտարարուեստը՝ Պարչելոնա։

Սպանիա կ'արտածէ նախնական նիւթեր, գինի ու մետաղներ։ Երկաթուղին ոչ այնչափ ծաղկած է։ Կուատալքիւիր գետը միայն նաւարկելի է։

Ընկերային ու Քաղաքական. — Պասքերը= Իբերացիներն ու Կելտերն էին Սպանիոյ հին բնակիչները որոնք յետոյ յաջորդաբար ձուլուեցան Լատին, Գերմանական ու Մաւրիտանական ցեղերուն հետ։ Թէեւ իր ընդարձակ գաղութները կորսնցուց, բայց անոնց լեզուն դեռ Սպաներէն է։ Լատիններէ սերած են։ Սպանիացին ջղուտ ու թեթեւաշարժ է ախորժելի դիմագիծերով, կը սիրէ սուսերամարտութիւնն ու ցլամարտութիւնը։ Կրօնքով կաթոլիկ։ Հասարակաց կրթութիւնը շատ յետնեալ վիճակի մէջ է։

14. ԲՈՐԴՈՒԿԱԼ

Քաղաքներ. — Լիզպոնա՝ մայրաքաղաք, երբեմն շատ նշանաւոր՝ Եւրոպայի ու անդրծովեան երկիրներու ապրանքներու շտեմարան ըլլալով. հիմայ միայն չուկէտ Հար. Ամերիկայի ու Արեւմտեան Ափրիկէի նաւերուն։ — Բորդօ՝ նաւահանգիստ ու ճարտարարուեստ քաղաք. կ'արտածէ մեծ քանակութեամբ գինի։ — Գոյիմպրա՝ համալսարան։ — Պրականծա։ — Սեդուպալ։

Պատմական. — Բորդուկալի հին անունն է Լուսիտանիա։ Բորդոյ=Բորդիուս—Կալլիուսի քաղաքին անունով կոչուեցաւ Բորդուկալ։ ԺԲ. դարուն առանձին դքսութիւն էր, բայց 1580-1640 նուաճուեցաւ Սպանիացիներէն։ Բորդուկալցիները գտան Հնդկաստանի ծովային ճամբան և ԺԵ. ԺԶ. դարերուն ծովային ու գաղթային հզօր տէրութիւն մը ունէին, բայց հետզհետէ կորսնցուցին իրենց գաղթականութեան մեծ մասը։ 1703ին Մեթուէնի դաշնագրութեամբ Անգլիա Բորդուկալի խնամակալ կարգուեցաւ։ Դեռ այսօր Բորդուկալ ազատուած չէ գաղթային ծանր պարտքէն։

Տնտեսական. — Բորդուկալ գրաւելով Իբերական ցամաքակղզւոյն դէպ ի Ատլանտեան հակած բարձրաւանդակներն ու դաշտավայրերը՝ Սպանիայէն աւելի խոնաւ կլիմայ ունի։

ԻԲԵՐԱԿԱՆ ՑԱՄԱՔԱԿՂԶԻ

Կ'արտադրէ արմտիք, գինի (Բորդօյ, Սետուպալ, Եստրամատուրա, Պէյրա), ազգի ազգի պտուղ, արջառ, ոչխար, պղինձ ու աղ։ Ճարտարարուեստ կեդրոնն են միայն Լիզպոնա ու Բորդօյ։

Ընկերային ու Քաղաքական. — Բորդուկալցիներն Սպանիացւոց յար և նման նկարագիր ունին։ Լեզունին ալ Սպաներէնի նման Լատիներէնէ սերած է։ Կրօնքը՝ կաթոլիկ։

Կառավարութիւնը միապետական է Սպանիացիներուն պէս։

Բորդուկալ Ափրիկէի ու Ասիոյ մէջ ունի գաղութներ։

Բ. ԱՆՏՈՐՐԷ

Պիրենեանց լեռներուն հարաւային կողերուն վրայ կը գտնուի Անտորրէ փոքրիկ հասարակապետութիւնը։

---

15. ԻՏԱԼԻԱ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. Իտալիա գրաւելով Միջերկրականի կեդրոնական մասը՝ Արեւելքի ու արեւմտեան Եւրոպայի վաճառականութեան ճամբուն վրայ կը գտնուի։

Ծովեզերքը բազմաթիւ տեղեր ճախճախուտ են։

Հիւսիսային կողմը կը տարածուի Բոյի դաշտագետինն որուն արեւմտեան կողմը գրաւած են Ալպեան լեռները։ Բուն ցամաքակղզւոյն մէջ հիւսիսէն դէպ ի հարաւ կ'երկարի Ապենինեան լեռնագօտին որ կը պարունակէ բազմաթիւ հովիտներ։ Այս լեռնագօտին որ հարաւային կողմն երկու ճիւղի կը բաժնուի՝ ունի հրաբխային գագաթներ, ոմանք մարած, ուրիշներ բորբոքեալ, ինչպէս Վեզուվ։

Իտալիոյ մեծ գետն է Բոյ՝ որ հակառակ իր եզերքը կանգնուած թումբերուն՝ յաճախ կ'ողողէ դաշտավայրը։ Իր տիղմն ամէն տարի 70 մեթր կ'երկարի ծովուն մէջ։ Ունի բազմաթիւ գետակիցներ որոնցմէ ձեւացած են Իտալիոյ գեղեցիկ լիճերը՝ Մաճիոռէ, Գոմոյ, Կարտա։ Բոյէն զատ Ադրիական ծովը կը թափի Ատիճէ գետակը։ Ապենինեան արեւմտեան զառիթափէն որ պատմականապէս աւելի կարեւոր է քան արեւելեանը՝ կը հոսին Առնոյ ու Տիբերիս։ — Ցամաքակղզւոյն ամէնէն նշանաւոր լիճերն են Պոլսենա ու Բերուճա։

ՀՌՈՄԻ Ս. ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Քաղաքներ — Հռոմ՝ Մ քաղաք, Տիբերիս գետին եզերքը, Իտալիոյ կեդրոնը։ Նշանաւոր է պատմական յիշատակարաններով — Ֆորումը, Կոլիզէոնը, Ագրիպպայի Պանթէոնը, Վատիկանի (պապին) պալատը Ս. Պետրոսի կաթողիկէն, Քիրինալը եայլն։ — Նափոլի՝ համանուն խորշին խորը, Իտալիոյ ամէնէն բազմամարդ քաղաքն ու մեծ նաւահանգիստ, չուկէտ դէպ ի արեւելք մեկնող նաւերուն, ճարտարարուեստ կեդրոն անուշեղէնի, մետաքսեղէնի, ապակեղէնի, յախճապակւոյ. ունի նշանաւոր համալսարան։ Մօտերը կան Պոմպէի աւերակները։ — Միլան՝ Բոյի հովտին գլ. քաղաքը, սքանչելի դիրքով, նշանաւոր իր կաթողիկէ եկեղեցիով։ — Թուրին՝ մետաքսեղէն, բամպակեղէն, բրդեղէն. նշանաւոր է իր Սուբերկա եկեղեցին։ — Ճենովա՝ Իտալիոյ վաճառաշահ նաւահանգիստը համանուն ծոցին եզերքը։ — Վենետիկ՝ համանուն ծոցին եզերքը, երբեմն շատ մեծափարթամ ու նշանաւոր իր վաճառականութեամբ։ Հոս ունինք Ս. Ղազարու վանքն որ նշանաւոր է իր միաբանութեամբ, տպարանով ու մատենադարա-

բանով ։ — **Ֆիորենցա**՝ Իտալիոյ Աթէնքը, նշանաւոր են իր պատմական յիշատակարանները ։ **Բալերմօ**՝ Սիկիլիոյ կղզւոյն մէջ նշանաւոր նաւահանգիստ ։ — **Մեսինա**՝ Սիկիլիոյ կղզւոյն մէջ համանուն նեղուցին բերանը նաւահանգիստ ։ — **Լիվոռնօ**՝ նաւահանգիստ, Արեւելքի հետ առեւտուր ունի ։ — **Պատուա**՝ համալսարան ։ — **Դրիեստի**՝ ուրկէ Արեւելք ու Եգիպտոս մեկնող նաւերուն ։ — **Բարմա**, **Մոտենա**, **Պոլոնիա**, **Տարենտօ** ։

Իտալիոյ կը պատկանին Սիկիլիա, Սարտենիա ու Լիպարեան կղզիները ։

Պատմական. — Հին ատեններն Իտալիոյ մէջ կը բնակէին բազմաթիւ ժողովուրդներ, հար. կողմը՝ Յոյներն որ կառուցին ծաղկեալ քաղաքներ. հիւս. կողմը՝ Բոյի դաշտավայրը՝ Գաղիացիները ։ Հռոմայեցիներն ամբողջ ցամաքակղզին իրենց իշխանութեան տակ առնելով լատինացուցին ։ Ասոնցմէ ետք ցամաքակղզին շատ երկիրներու բաժնուեցաւ ու յաջորդաբար հպատակեցաւ զանազան օտար ժողովուրդներու ։ Միայն մեծ քաղաքներն էին որ ծաղկեցան վաճառականութեան, գրականութեան ու գեղարուեստի մէջ ։

ԱՊԵՆԻՆԵԱՆ ՑԱՄԱՔԱԿՂԶԻ

Տնտեսական. — Որչափ դէպի հարաւ յառաջանանք, այնչափ տաք ու նուազ անձրեւոտ է Իտալիոյ կլիման ։ Ադրիականի եզերքն աւելի առողջ է քան Տիւրենեանը ։ Հարաւային կողմը կը փչէ **Սիրոքքոյ** կոչուած հովը ։

Հողագործութիւնը շատ ծաղկած է ։ Լոմպարտեան աշխարհի ամէնէն աւելի մշակուած ու բարեբեր երկիրներէն մէկն է ։ Լեռնային տեղեր միայն բարձրաւանդակները մշակելի են ։ Գլխաւոր արտադրութիւններն են ցորեն, մետաքս, եգիպտացորեն, գինի (Սիրակուսա, Գարբի, Լագրիմա-Քրիստի), նարինջ, թուզ, նուռ, շագանակ, կանեփ, կտաւատ, բամբակ, ճակնդեղ ։ Երկրին միւս հարստութիւններն են անասնաբուծութիւնն ու ձկնորսութիւնը ։

Հանքային արտադրութիւններն են՝ ծծումբ, երկաթ (Էլպա կղզի), պղինձ (Վենետիկ ու Թոսքանա), արծաթախառն կապար ու զինկ (Սարտենիա), մարմարիոն ու ալապաստր ։

Ճարտարարուեստը ծաղկած է հիւս. կողմը ։ Վենետիկ նշանաւոր է նաւաշինութեամբ, Միլան՝ ժանեկեղէնով, Ճենովա ու Նաբոլի՝ գոհարեղէնով, Ֆիորենցա, Միլան, Նաբոլի՝ յախճապակիով, Ֆիորենցա ու Հռոմ՝ մոզայիքներով եայլն ։

Կ'արտածէ նախնական նիւթեր ու հողագործական բերքեր ։

Ընկերային ու քաղաքային. — Հիւս. Իտալիա աւելի բազմամարդ է քան ցամաքակղզին, թէեւ 220,000էն աւելի Իտալացի ամէն տարի կը գաղթեն Նոր-աշխարհը, բայց բնակիչներուն թիւն օր ըստ օրէ կ'աւելնայ ։

Թէեւ Ալպեանց քանի մը հովիտներուն մէջ ֆրանսերէն, գերմաներէն ու սլաւերէն գաւառաբարբառներ կը խօսուին, սակայն երկրին տիրող լեզուն է իտալերէնը ։ Կրօնքով կաթոլիկ են ։ Ալպեան հովիտներուն մէջ կան բողոքականներ ։

Իտալացիները նշանաւոր են իրենց բնական գեղեցկութեամբ, իմացականութեամբ, իրենց գաղափարը բացատրելու և ուրիշինը հասկնալու դիւրութեամբ ։ Ասով հանդերձ ագիտութիւնը, աւելորդապաշտութիւնն ու մուրալու սովորութիւնը տեղ տեղ տարածուած է ։

Իտալիա Աֆրիկէի մէջ ունի բաւական կալուածներ ։

Գ. ՍԱՆ-ՄԱՐԻՆՈՅ ՈՒ ՄՈՆԱԳՈՅ

Իտալիոյ մէջ կը գտնուին երկու փոքրիկ իշխանութիւններ 1. **Սան-Մարինոյ**, 2. **Մոնաքոյ** ։

16. ԶՈՒԻՑԵՐԻ

Հողագրական ու Ջրագրական. — **Զուիցերի** կը պարունակէ երեք երկրամաս — **Ալպեանց**, **Ժիւրա** ու **Հիւս. արեւմտեան** — **հար. արեւելեան լեռնադաշտ** ։

Հռենոս ու Ռոն գետերն այս երկրէն կը բղխին ։ Լեռնադաշտերուն և հովիտներուն մէջ կը գտնուին Լեմանի=Ժընեւրայի, Լուչեռնայի, Գոստանցայի ու Զուրիհի լիճերը ։

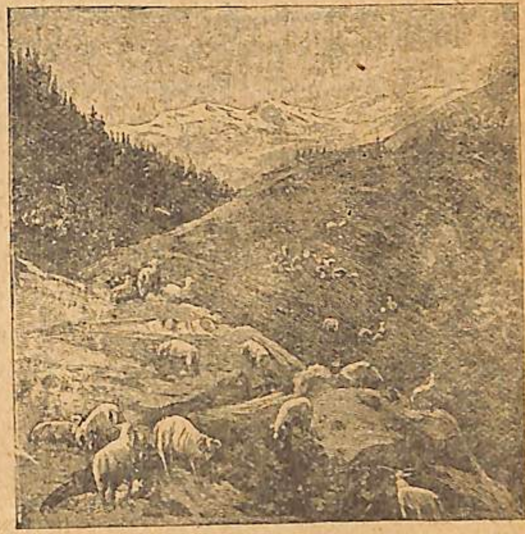

ԱԼՊԵԱՆՑ ՄԷՋ ԱՐՕՏԱՎԱՅՐ

Քաղաքներ. — **Բեռն**՝ դաշնակցութեան մ. քաղաք, անուանի են իր աշտարակները, կաթողիկէն ու համալսարանը ։ — **Զուրիխ**՝ Զուիցերիոյ բազմամարդ քաղաքը, վաճառաշահ ու ճարտարարուեստ. մետաքսեղէն, բամբակեղէն, համալսարան ։ Հոս է դաշնակցութեան բազմարուեստեան վարժարանը ։ — **Ժընեւ**՝ սքանչելի դիրքով, ճարտարարուեստ քաղաք, կեդրոն ժամագործութեան, ունի համալսարան ։ — **Պազէլ**=Պալ՝ Զուիցերիոյ արտաքին վաճառականութեան կեդրոն, նշանաւոր մետաքսեղէնով ու համալսարանով ։ — **Լոզան**՝ համալսարան ու կաթողիկէ եկեղեցի ։

Տնտեսական. — Զուիցերի իր երկրին պէսպիսութեամբ զանազան կլիմայ ունի ։

Բուսականութեան տեսակէտով Զուիցերի երեք երկրամաս ունի. դաշտագետիններու ընկուզենիները յառաջ կուգան որթատունկ, լեռնային երկիրներուն դաշտերուն մէջ՝ արմտիք ու մարգ, Ալպեան երկրամասը ծածկուած է արօտավայրով ու անտառներով ։

Հողագործական բերքերը չեն բաւեր իր ժո-

ժողովրդին։ Երկրին հարստութեան մէկն է անասնաբուծութիւնը։ Քիչ հանք ունի։

Ճարտարարուեստը ծաղկած է. մետաքսեղէն՝ Պալ ու Զուրիխ, բամպակեղէն՝ Զուրիխ, կտաւեղէն՝ Լուչեռնա, ժամագործութիւն՝ Ժընեւրա ու Նէօշադէլ, մետաղագործութիւն՝ Զուրիխ եայլն։

Զուիցերի կ'արտածէ մետաքսեղէն, ժամացոյց, ասեղանկար, բամպակեղէն, պանիր, կաշի, արջառ եայլն։

Ընկերային ու Քաղաքական. — Բնակչութեան 71ը գերմաներէն, 22ը ֆրանսերէն, 5ը իտալերէն ու 2ը ռոմաներէն կը խօսին։ Ժողովուրդին 59% բողոքական ու 40ը կաթոլիկ են։

Զուիցերիացիները նշանաւոր են իրենց կրթասիրութեամբ։ Զուիցերի կը կազմէ 22 գաւառակներէ բաղկացած դաշնակցային պետութիւն մը։

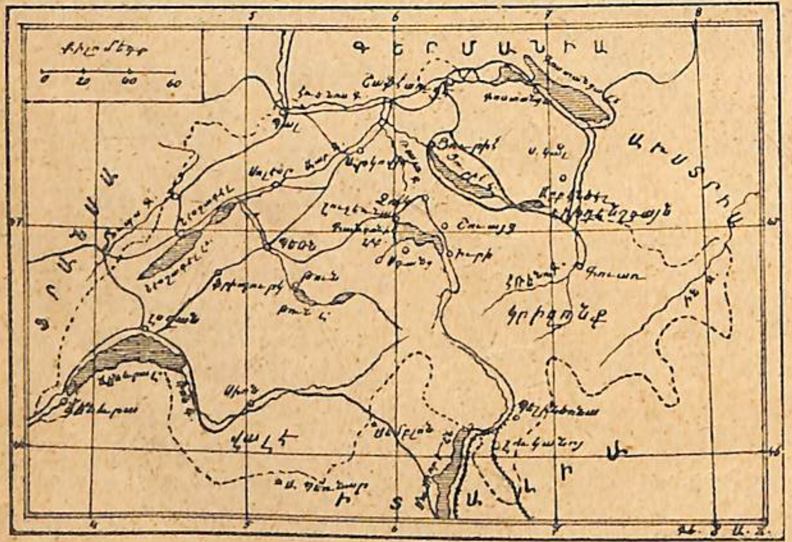

ԶՈՒԻՑԵՐԻԱ

Դ. ԼԻԽՏԵՆՇԹԱՅՆ

Զուիցերիոյ ու Աւստրիոյ սահմանները կը գտնուի Լիխտենշթայն անկախ փոքրիկ իշխանութիւնը։

17. ԱՒՍՏՐԻԱ ԵՒ ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Աւստրիա և Հունգարիա որ կը պարունակէ Դանուբի միջին աւազանը՝ կը գրաւէ Արեւելեան Եւրոպայի ու Արեւմտեան Եւրոպայի միջանկեալ երկրամասը։

Ընդհանուր գիծերուն մէջ Աւստրիա և Հունգարիա լականի մը ձեւն ունի որուն յատակը են Հունգարիոյ դաշտագետինները, ու շրթունքն Աւստրիական Ալպեանները, Տինարեան Ալպեանները, Կարպաթեանները ու Դրանսիլուանիոյ Ալպեանները։ Զառիթափը հակած է դէպ ի հար. արեւելք։

Արեւմտեան մասը կը բարձրանան Ալպեանները իրենց զանազան լեռնադաշտերով, արեւելեան ու հիւս. արեւելեան կողմն ալ՝ Կարպաթեանները 1450 քլմ. երկայնութեամբ։ Ասոնց հիւս. կողմը կը տարածուի Պոհեմիոյ լեռնադաշտը, և այս երկուքէն միջեւ ալ Հունգարիոյ=Պանոնիոյ դաշտագետինն որ նախապէս լիճ մըն էր՝ սիկհողէ կազմուած ու շատ բարեբեր է։ Տեղ տեղ արօտավայրեր ունի։

Աւստրիոյ և Հունգարիոյ գլխաւոր գետն է Դանուբ որ դարերէ ի վեր մեծ դեր կատարած է վաճառականութեան ու ժողովուրդներու զարգացման մէջ։ Դանուբն է որ Արեւելեան Եւրոպա ու Արեւմտեան Եւրոպա իրարու կը կցէ։ Վերին ընթացքը (ակնէն մինչեւ Վիեննա) ակնախտիղ տեսարան մը կ'ընծայէ. իսկ միջին ընթացքը (Վիեննայէն — Երկաթի դրունք) հանդարտ կը հոսի Հունգարիոյ դաշտագետնէն։ Ստորին ընթացքն ալ Պալգանեան ցամաքակղզւոյն մէջ է։ Ունի բազմաթիւ գետակներ։ Աւստրիոյ և Հունգարիոյ միւս գետերն են Ասինճէ, Ելպա, Օտէր, Վիսդուլա, Տնիեսդէր ու Բրութ։

Քաղաքներ. — Աւստրիոյ մէջ. — Վիեննա՝ կայսրութեան մայրաքաղաքը, Դանուբի եզերքը. նշանաւոր են Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, քաղաքատունը, պալատները, համալսարանը։ Կայսրութեան ճարտարարուեստ կեդրոնն է։ Հայերը հոս ունին Վիեննայի Մխիթարեանց վանքը։ — Բրակա՝ Պոհեմիոյ գլ. քաղաքը, համալսարան։ — Պրուն՝ Մորաւիոյ գլ. քաղաքը։ — Լեմպերկ՝ Կալիչիոյ գլ. քաղաքը, համալսարան։ — Գրագովիա՝ Լեհաստանի հին մայրաքաղաքը։ — Դրիեստ՝ կայսրութեան վաճառաշահ նաւահանգիստը։ — Ինսպրուք՝ համալսարան։ — Սալցպուրկ՝ ջերմուկներ։

Հունգարիոյ մէջ. — Պուտաբեշդ՝ Հունգարիոյ թագաւորութեան մայրաքաղաքը, վաճառաշահ կեդրոն, համալսարան։ — Գլաուզենպուրկ՝ Դրանսիլուանիոյ գլ. քաղաքը, համալսարան։ — Ակրամ՝ Խրուադիոյ գլ. քաղաքը։

Տնտեսական. — Երկրէ երկիր Աւստրիոյ և Հունգարիոյ կլիմայն կը տարբերի։ Ադրիականի եզերքը բարեխառն ու անձրեւոտ է, բայց ենթակայ Պորայի, ցամաքային ու չոր՝ Կալիչիոյ ու Հունգարիոյ դաշտերուն մէջ։

Հողագործութիւնը ծաղկած է Աւստրիոյ մէջ մանաւանդ։ Բերքերն են արմտիք, ծխախոտ դաշտագետիններու մէջ։ Ադրիականի եզերքը յառաջ կուգան ձիթենի ու ազգի ազգի պտղատու ծառեր։ Անտառն ու արօտավայրերն երկրին հարստութիւններն են։ Երկիրը կ'արտադրէ նաեւ գինի (Թոգայ), ճակնդեղ, գայլուկ, կտաւատ, գոլձա ու գրաստ մանաւանդ։

Հանքային հարստութիւնը հետզհետէ կը շահագործուի. հանքածուխ՝ Պոհեմիա, Մորաւիա, Հունգարիա, երկաթ՝ Պոհեմիա, Հունգարիա, Ստիրիա, անդիկ. քարիւղ (Կալիչիա), աղ (Վիլիձքա)։

Մետաղագործական ու հիւսուածոյ ճարտարարուեստի կեդրոններն են Պոհեմիա, Մորաւիա, Շլեզիա, Վիեննա, Պուտաբեշդ, Դրիէստ։

Երկրին հարստութեան բաղդատմամբ՝ վաճառականութիւնն այնչափ զարգացած չէ. կ'արտածէ միայն հիւսուածոյ ու հողագործական բերքեր։

Դանուբ գետն, իր գետակներն ու բազմաթիւ երկաթուղիները կը դիւրացնեն ներքին առեւտուրը։

Ընկերային ու Քաղաքական. — Բնակչութեան 46 առ % սլաւ, 26ը գերմանացի ու 18ը մաճառ=հունգարացի։

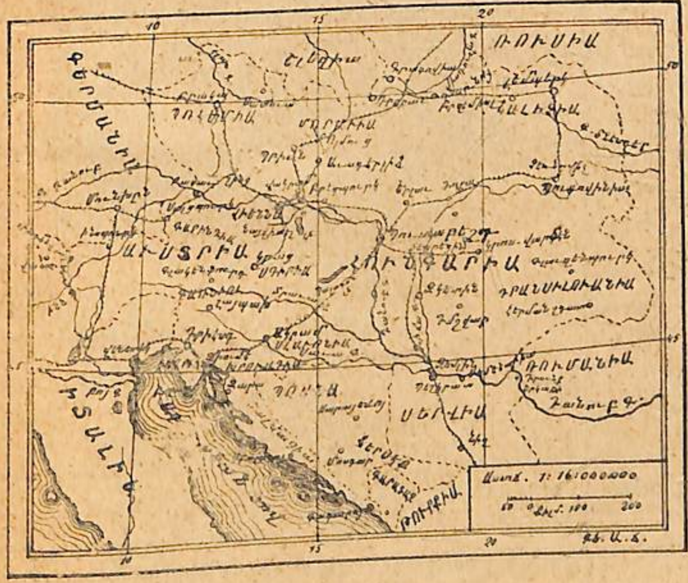

ԱՒՍՏՐԻԱ ԵՒ ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ

Սլաւ ցեղին կը պատկանին չեխերը, մորաւները, սլովաքները, լեհերը, ռութէնները, սլովէնները, խրուադներն ու սերվիացիները։

Գերմանները կը բնակին արեւմտեան կողմն ու ցրուած են կայսրութեան զանազան կողմերը։ Մաճառներն որ Ֆիննեան ցեղէ են՝ նշանաւոր են իրենց կորովով ու արիութեամբ։ Թ. դարուն մէջ հաստատուեցան իրենց անունով կոչուած երկրին մէջ։ Իրենցմէ մաս մը ժողովուրդ Զեքլէր կոչուած կը բնակի Դրանսիլուանիա։

Լատին ցեղէ ժողովուրդներ ալ կան, ռումանները՝ Դրանսիլուանիոյ մէջ, իտալացիներն Ադրիականի եզերքն ու Դիրոլի մէջ։ Ասոնցմէ

գատ կան հրեայներ՝ Կալիչիա, Հունգարիա ու Պոհեմիա, գնչուներ՝ ծագումով հնդիկ՝ ԺԵ. դարէն ի վեր ցրուած են Դրանսիլուանիա, Հունգարիա ու Պուքովինա, և Հայեր՝ Դրանսիլուանիոյ մէջ։

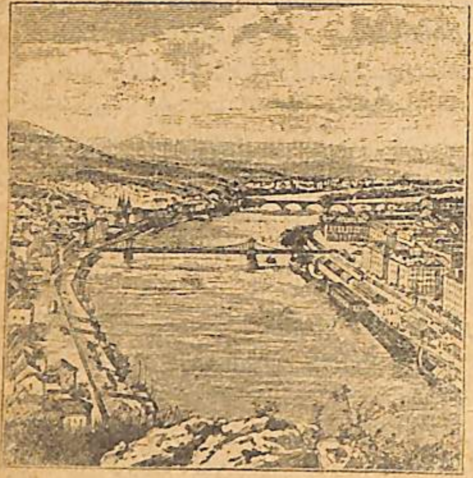

ՊՈՒՏԱ - ՓԵՇԴ

³/₄ը կաթոլիկ, միւսները յունադաւան ու բողոքական։

Հասարակաց կրթութիւնը քիչ ծաղկած է։ Ամէնէն աւելի զարգացածները գերմանացիներն են որ բարձր դիրք մը գրաւած են։ Հրեաներն ալ վաճառականութեան մէջ նշանաւոր են։

Աւստրիա և Հունգարիա երկու առանձին պետութիւն է, Այսրլայթանեան = Աւստրիա ու Անդրլայթանեան = Հունգարիա։ Իւրաքանչիւրն ունի իր կառավարութիւնն ու խորհրդարանը։ Աւստրիոյ կայսրը Հունգարիոյ թագաւոր է միանգամայն։

---

18. ԳԵՐՄԱՆԻԱ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Գերմանիա Կեդր. Եւրոպայի մէջ նշանաւոր դիրք մը ունի. և երեք երկրամասի կը բաժնուի, ստորին, միջին, բարձր։

Բարձր Գերմանիան հարաւային մասն է որ կը հասնի դէպ ի Պաւերիոյ լեռնադաշտը։ Երկիրը լեռնային է և ջուրերը կը թափին Դանուբ ու իր գետակներուն։ **Միջին Գերմանիան** կը տարածուի Ռայնի վերին ընթացքէն մինչև Մէօզ գետը և կը բաղկանայ հաստատներէ ու ցածնիստ դաշտերէ։ **Ստորին = ցած Գերմանիան** որ հիւսիսային մասն է՝ ընդարձակ դաշտավայր մըն է, ցանուցիր լեռնադաշտերով ու բլուրներով։ Թէև շատ բարեբեր է, բայց տեղ տեղ ճահիճներ ու լիճեր կան։

Գլխաւոր գետն է **Հռենոս** որ Զուիցերիայէն կը բղխի ու Գերմանիայէն անցնելով՝ կը մտնէ Հոլանտա և կը թափի Հիւսիսային ծով. ունի բազմաթիւ գետակներ։ Միւս գետերն են՝ բայց ի Դանուբէն՝ **Վեզեր**, **Էլպա**, **Օտեր**, **Վիստուլա** ու **Նիեմեն=Մեմել**։

Քաղաքներ. — Գերմանիա որ դաշնակցային կայսրութիւն մըն է՝ բաժնուած է **4 թագաւորութեան**, **6 մեծ դքսութեան**, **7 իշխանութեան**, **3 քաղաքներու և 1 կայս. երկրի**։

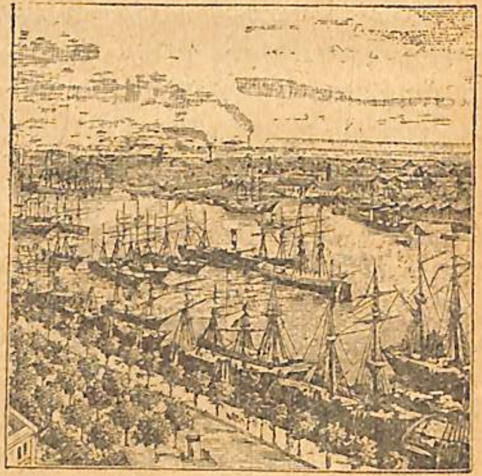

ՀԱՄՊՈՒՐԿ

Պրուսիոյ թագաւորութիւն. — **Պերլին**՝ մայրաքաղաք Պրուսիոյ ու Գերմանական կայսրութեան, սքանչելի դիրքով. հոյակապ յիշատակարաններ, համալսարան, գիտական հաստատութիւններ ու ճարտարարուեստի կեդրոն։ — **Պրեսլաւ**՝ բրդեղէնի ու արմտիքի վաճառաշահ կեդրոն։ — **Ֆրանքֆորդ**՝ ճարտարարուեստ քաղաք. ունի տօնավաճառ։—**Գոլոնիա**՝ ճարտարարուեստ ու վաճառաշահ։ — **Քիլ**՝ զինուորական նաւահանգիստ։ — **Տանձիկ**՝ նաւահանգիստ։

Պաւերիոյ թագաւորութիւն. — **Միւնիխ**՝ մայրաքաղաք, գեղարուեստական կեդրոն։

Սաքսոնիոյ թագաւորութիւն. — **Տրեզտեն**՝ մայրաքաղաք, գեղարուեստական ու գիտական կեդրոն։ — **Լայբցիկ**՝ ճարտարարուեստ քաղաք, ունի տօնավաճառ։

Վիւրթեմպերկի թագաւորութիւն. — **Շթութկարդ**՝ մայրաքաղաք։

Միւս իշխանութիւններն ու մեծ դքսութիւնները տե՛ս Աշխարհացոյցին վրայ։

Համպուրկ՝ Եւրոպայի վաճառաշահ նաւահանգիստներէն մէկը։

Պրեմ՝ ծխախոտի հրապարակ։

Տնտեսական. — Կլիման գրեթէ միևնոյն է Գերմանիոյ զանազան մասերուն մէջ, բայց տաքութեան աստիճանն ու անձրևներու քանակութիւնը կը նուազին որչափ արևմուտքէն արևելք երթանք։

Հողագործութիւնը շատ ծաղկած է։ Անտառները կը ծածկեն երկրին ¼ մասը։ Կ՚արտադրէ վարսակ, հաճար, կտաւատ, ճակնդեղ, ծխախոտ, գայլուկ։ Հռենոսի հովտին մէջ՝ գինի, արջառ, ոչխար, ձի ու խոզ որոնք հարստութեան մեծ աղբիւր են։

Կ՚արտադրէ նաև հանքածուխ, երկաթ, արծաթ, կապար, զինկ, պղինձ ու աղ։

Ճարտարարուեստը 1871էն ի վեր շատ յառաջդիմած է։ Ճարտարարուեստի կեդրոն են Սաքսոնիա, Պերլին, Սիլեզիա ու Հռենոսեան գաւառները։ Կ՚արտածէ հիւսուածոյ, շաքար, երկաթեղէն, մեքենայ, հանքածուխ, գիրք ու արուեստական գործիներ։

Գետերը նաւարկելի եղած են և բացուած են բազմաթիւ ջրանցքներ. երկաթուղւոյ ցանցերն անթիւ են։

Ընկերային ու քաղաքական. — Գերմանիոյ բնակիչներու թիւը հետզհետէ կ՚աճի։ Շատեր կը գաղթեն Նոր աշխարհ։

Թէև գերմանացիները ցեղագրապէս քիչ մը կը տարբերին, բայց լեզունին մէկ է։ Տիրող լեզուն է բարձր գերմաներէնը, այսինքն սաքսոնացած Թիւրինկեան գաւառաբարբառը։

63% կրօնքով բողոքական, 36 կաթոլիկ ու 600,000 հրեայ են։

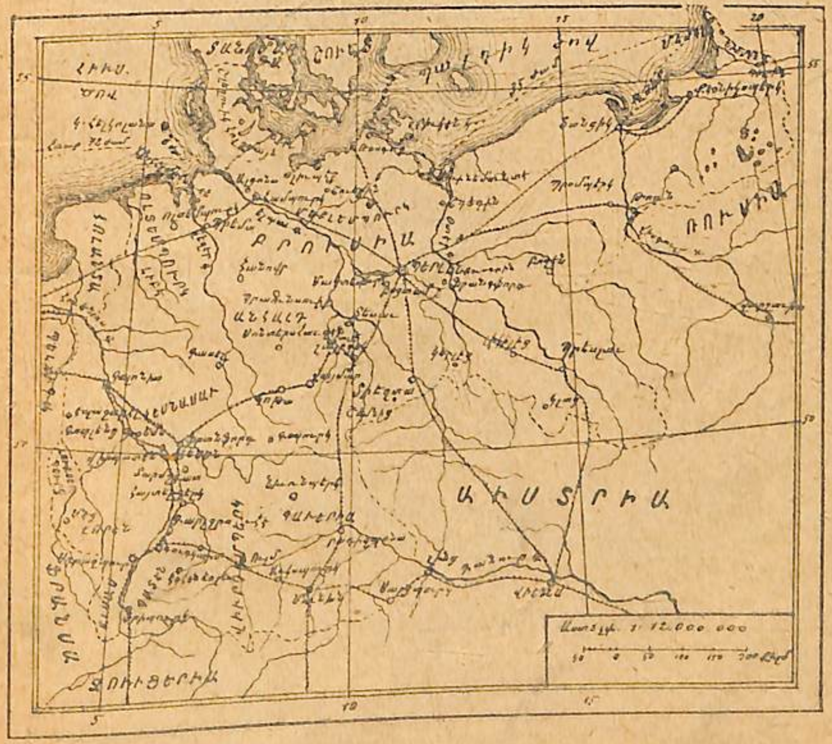

ԳԵՐՄ. ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

Գերմանացիներն են կարչնեղ, խորհող ու խելացի։ Կը սիրեն իրենց երկիրը, ընտանիքն և ուսումը։ Հասարակաց կրթութիւնը շատ ծաղկած է։

Գերմանիա դաշնակցային կայսրութիւն մըն է, կայսրը բանակին ու նաւատորմին հրամանատարն է։ Իւրաքանչիւր տէրութիւն իր առանձին կառավարութիւնն ունի։ Ալզաս-Լորէն ունի կառավարիչ մը զոր կայսրը կ՚ընտրէ։

1884էն ի վեր Գերմանիա Ափրիկէի ու Ովկիանիոյ մէջ ունի ընդարձակ գաղթականութիւն մը։

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԿԻՍԱԳՈՒՆԴ

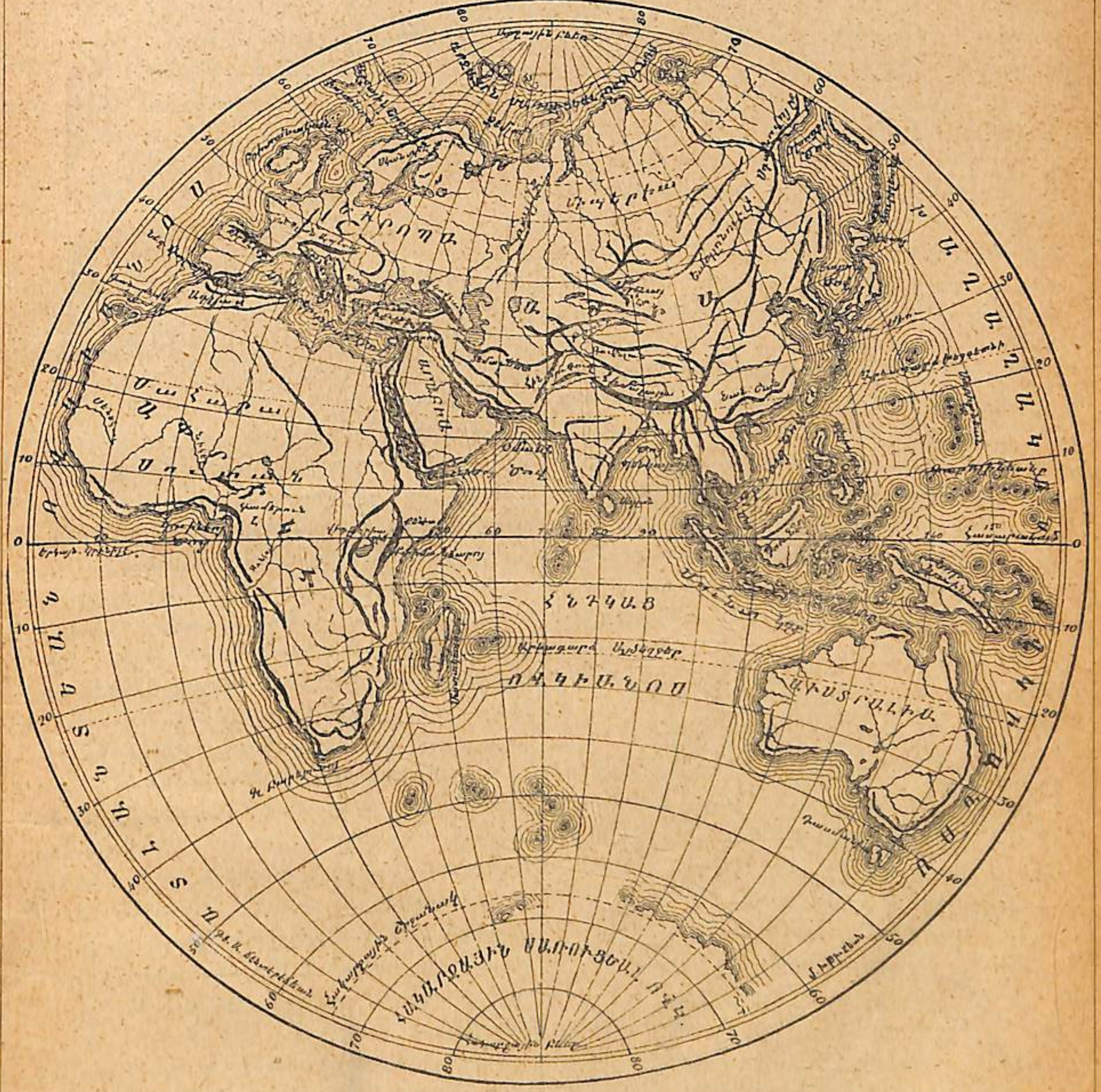

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԿԻՍԱԳՈՒՆԴ

Գ. ԱՄԵՐԻԿԱ

Ա. ԲՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Դիրք.—Ամերիկա կ'երկարի հիւսիսէն հարաւ։ Կը բաղկանայ երկու ցամաքէ, Հիւս. Ամերիկա ու Հար. Ամերիկա։ Երկուքն ալ եռանկիւնաձեւ են, բայց առաջինն աւելի ընդարձակ է, ծովեզերքն աւելի ծամածուռ և ծովուն խորութիւն աւելի, Բորդոյ-Ռիքոյի հիւս. կողմը 8340մ. ու Անդիլեանց մէջ 6300։ Գլ. հոսանքներն են, արեւել. կողմը Կըլֆ-Ստրիմի ու Պրազիլի հոսանքն որ կ'իջնեն Հասարակածէն, արեւմտեան կողմը՝ Կալիֆոռնիոյ ու Բերուի հոսանքները նոյն ուղղութեամբ, և հիւս. արեւելեան կողմն ալ՝ Լապրատորի ցուրտ հոսանքը։

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Հին ցամաքը յաղթ լեռնադաշտային երկրամաս մըն է, մասամբ անապատ, Նոր ցամաքն ալ՝ դաշտագետին մըն է, թէև ծաւալն ոչ այնչափ խոշոր։ Ամերիկա Ասիոյ հետ բաղդատելի անապատներ չունի։ Միջին բարձրութիւնն է 680մ. որ աւելի ստորին է քան Ասիայինը։

Երկու Ամերիկաներու արեւմտեան կողմը մեծատարած բազուկներով հրաբխային լեռնագօտի մը կ'երկարի։ Հիւս. Ամերիկայի մէջ կը կրէ սա՛ անունները —Ապառաժ լեռներ, Սիերա-Նեւատա ու Սիերա-Մատրա ու Կեդր. Ամերիկայի լեռները 31էն աւելի բորբոքեալ հրաբուխներով։ —Հար. Ամերիկայի մէջ՝ Անտեան բառ Սպանիացւոց Գորտիլերա տէ Լոս Անտէս։ Անոնցմէ երկու զուգահեռաձեւ լեռնագօտիները (9500 քլմ. երկայնութեամբ) երկրագնդիս ամէնէն նշանաւորներն են իրենց լեռնագրական կազմութեամբ։ Լեռներուն չուրջը լեռնադաշտերու երկայնքը հովիտներ կը տարածուին։ 60էն աւելի բորբոքուած հրաբուղներ կան։

Բաղդատմամբ արեւմտեան լեռներու, Ամերիկայի արեւելեան լեռնային սարքը երկրորդական տեղ մը կը գրաւէ։ Հիւս. Ամերիկայի մէջ Ալեկանի լեռները զուգահեռական շղթայներ կը կազմեն, իսկ Հար. Ամերիկայի մէջ կ'երկարին Կուանայի ու Պրազիլի հաստատամասները։

Շնորհիւ իր դիրքին՝ Ամերիկա բաղդատաբար աւելի խոնաւ ու աւելի անձրեւային է քան Հին ցամաքը։ Ամերիկայի մէջ են որ կը գտնուին 1. աշխարհի երկար գետը՝ Միսուրի-Միսիսիբի, 2. ամէնէն յաղթաջուր գետը՝ Ամազոն, 3. անոյշ ջրով ամէնէն մեծ լիճը՝ Վերին լիճ։ Խաղաղականի եզրեայ լեռնագօտիներուն պատճառաւ՝ այս ովկիանոսի զառիթափի գետերն աննշան են։ Բացի Եուքոն, Գոլումպիա ու Գոլորատոյ գետերէն՝ միւսները կը թափին արեւելեան ծովերը։ Այսպէս Ամերիկա կռնակը դարձած է Խաղաղականի ու իր բոլոր դաշտագետինները բացած է Ատլանտեանի առջև։ Այս ովկիանոսն է որ քաղաքակրթութիւնը մտաւ Ամերիկա։

Հիւս. դաշտագետինները գրաւած են Արջային ովկիանոսի երկայնքն ու Հատսընի ծոցին բոլորտիքը։ Դէպ ի արեւմուտք ամփիթատրոնաձեւ կը բարձրանան ասոնք։ Այս երկրամասին մէջ են Մեծ Արջ ու Օնթարիոյ լիճերը։ Աւելի հարաւ կը տարածուին Միսիսիբի դաշտագետինները։ Հար. Ամերիկայի մէջ Որենոքոյի լլանոներու

կը յաջորդեն կարգաւ Սելուաները=Ամազոնի անկախ անտառները, ինչպէս նաև Կրան-Շագոյ սելուաները, վերջապէս բամբաները։ — Այս անհուն դաշտագետիններուն մէջ անձրեւային եղանակին Ամազոնի աջ կողմի գետակիցները Բարակուայի գետերուն հետ կը միանան ճահիճներով, և Որենոքոյ կը բաժնուի երկու ճիւղի։ Նոյն երեւոյթը Գանատայի մէջ ալ։

Երկրաբանօրէն Ամերիկա երեք մասի կը բաժնուի. Հիւս. Ամերիկա, Կեդր. Ամերիկա Անդիլեանք ու Հար. Ամերիկա։

Հիւս. Ամերիկա իր կարգին կը բաժնուի երկու որոշ երկրի։ 1. Արեւելեան՝ յածանիստ ու բաղդատաբար քիչ խորդուբորդ։ Արեւմտեան՝ բարձր լեռնային ու հրաբխային։ Երկրաբանօրէն առաջինն աւելի հին է քան երկրորդը։

Կեդր. Ամերիկա նշանաւոր է իր լեռնային սարքով, Կուադեմալա Անդիլեանց կը կցուի ընդծովեայ խութերով։

Հար. Ամերիկա ալ երկու մաս ունի, Կուանա և Պրազիլեան հաստատամասները, կազմութեամբ աւելի հին, ու Անտեան լեռնագօտին, հսկայ լեռնակոյտ մը որ կ'երկարի առաջինին հակառակ կողմը։

Կլիմայ. Փաունա ու Ֆլորա. — Ամերիկայի կլիման այլազան է։ Հովերուն ու ծովային հոսանքներուն պատճառաւ, Հիւս. Ամերիկայի արեւմտեան կողմի կլիման կանոնաւոր է քան արեւելեանը։ Հար. Ամերիկայի մէջ քիչ տաք ու աւելի չոր Արեւմտեան կողմը քան Արեւելեանը։ Թէև Հին ցամաքն աւելի անձրեւոտ է քան Նորը, բայց իր միջին տաքութիւնը նուազ է քան Ասիայինը։ Այս տարբերութիւնը կը տեսնուի մէկ կողմէն Գանատայի ու Մ. Նահանգներու և միւս կողմէն Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ։

Բուսային մարզեր. — Սիպերիոյ դունդրաներու նման է Հիւս. Ամերիկայի Արջային մարզը՝ նշանաւոր եղեւինով, չաճիով, ամերիկեան կուենիով ու ցարասիով։ Արօտավայրերն ու տափաստանները կը գրաւեն Հիւս. Ամերիկայի մեծ մասը, Հար. Ամերիկայի Արճենդինեան բամբան ալ տափաստան ու արօտավայր մըն է։ Սաւաններն ու անտառները=Սելուա (Սիլեա) կ'արտադրեն արեւադարձային բերքեր։ — Բարանայի աւազանը և վերջապէս Չիլեան մարզը։

Կենդանիներ. — Ամերիկայի կենդանիները կը նմանին Հին ցամաքինին՝ բայց պզտիկցած կերպարանքով։ Ժակուարը վագրը կը յիշեցնէ, գոնկուարը՝ առիւծը, լաման՝ ուղտը, նանտուն՝ ջայլամը։ Հիւս. մարզին մէջ ցամաքային կենդանիներն են սպիտակ արջ, կապուտակ աղուէս, եղնիկ, կէտ ձուկ եայլն։ Միջին երկրամասը՝ արջ, գայլ, աղուէս, պիզոն, անդելոբ, ձուկ եայլն։ Արեւադարձային երկրամասը՝ կապիկներ, թռչուններ, անոյշ ջրի ձուկեր եայլն։

Բնակչութիւնը. — Ամերիկայի բնիկները համացեղ են և կը կոչուին հնդիկներ = պղնձամորթներ որ մարդաբանօրէն Դեղին ցեղին կը պատկանին։ Տիրող ցեղն է Կովկասեանը, Հիւս. Ամերիկայի մէջ գերման խումբը, Կեդր. ու Հար. Ամերիկայի մէջ լատին խումբն ու սեւամորթները։ Խառնածիններ բազմաթիւ են։ Մ. Նահանգներու և Բերուի արեւմտեան կողմը հաստատուած են չինացիներ։

Բնիկներուն լեզուն որ կցողական է՝ տեղի կուտայ Եւրոպական գաւառաբարբառներուն առջև։

Անգլեւսաքսոն Ամերիկայի մէջ տիրող կրօնքն է բողոքականութիւն, Գանատայի ու Հար. Ամերիկայի մէջ կաթոլիկութիւն, Գանատայի, Որենոքոյի գետահովտին ու Բադականիոյ մէջ կան բազմաստուածներ։

ՀԻՒՍ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

I Սիերա Մատրէ, II Կուատալուբ, III Սիերա Միմպրէս, IV Ջունէի, V Մոկոլոն, VI Լարլադա, VII Վասաչ, VIII Ուինտա Ռիվըր, IX Պիկ Հոռն, X Սիերա Նեւատա, XI Կասգէդ, XII Կոստ = Ծովեզերք. — 1 Կոլիմա, 2 Եորուլլոյ, 3 Կուլուգա, 4 Բոբոգադեբեդլ, 5 Որիզապա, 6 Սպանիական սար, 7 Բոյզ, 8 Լոնկ, 9 Ֆրեմոնդի, 10 Շասդա, 11 Բիդ, 12 Ճեֆերսոն, 13 Հուտ, 14 Ատեմզ, 15 Ս. Հելէն, 16 Պեքեր. — PA Անահուագ, BM Պոլսոն տէ Մաբիմի, CP Կոլորատոյ, L Սան Լուի Բարք, S Սաուդհ = Հր Բարք, M Միտըլ = Միջին Բարք: N Նորդհ = Հիւս. Բարք. — a Սանդիակոյ, b Ռիոյ Կրանտէ, c Արգանսաս, d Բլադ, e Միսուրի, f Սասգաչուան, g Աթապասգա, h Բիս, i Մաքենզի, R Կոլորատոյ, I Կոլումպիա, M Ֆրեզր:

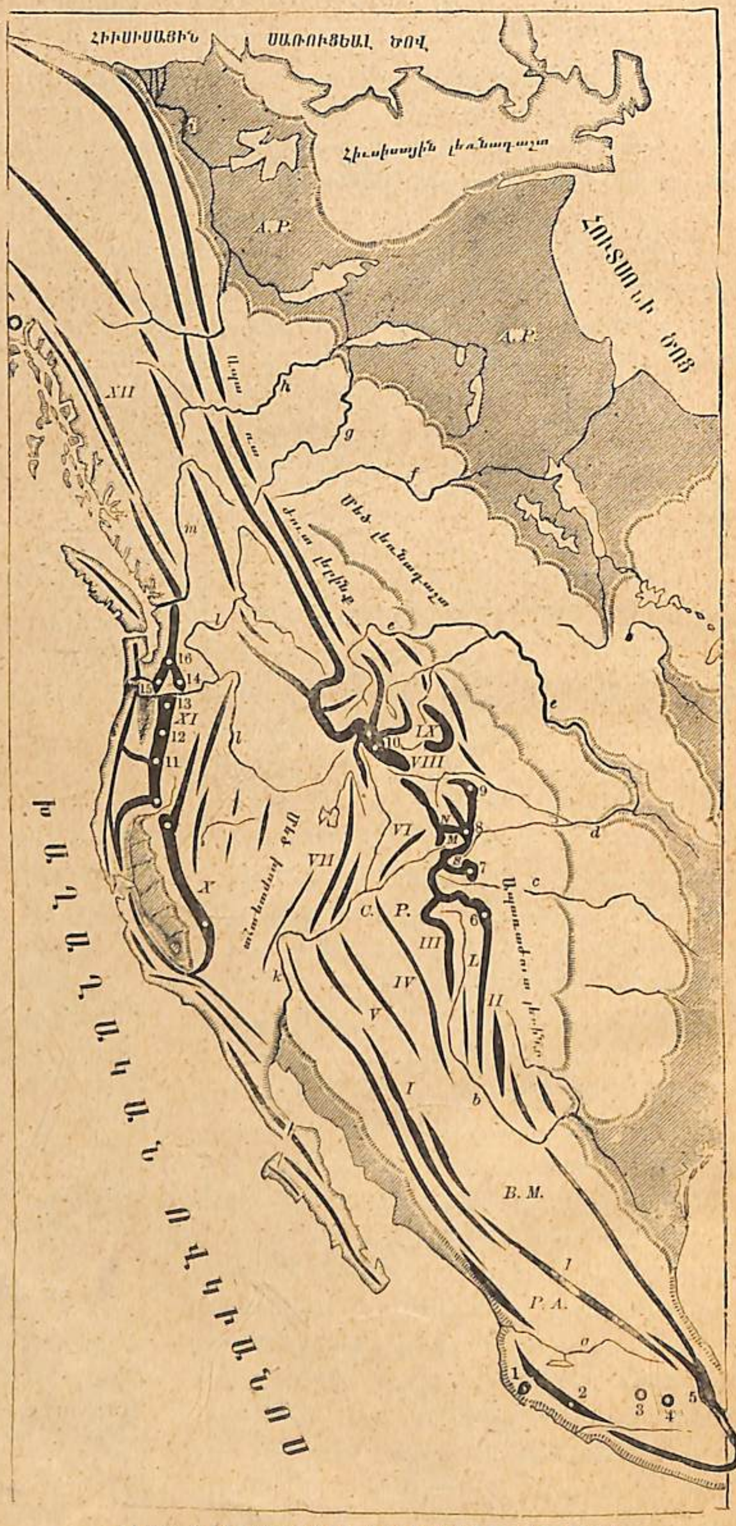

ՀԻՒՍ. ԽԱՂԱՂԱԿԱՆԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԶԱՌԻԹԱՓ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ

Ա. ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

Բ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԲԵՒԵՌԱՅԻՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍ

1. Ամերիկայի արշային երկրամասն որ կը պատկանի Գանատայի՝ սառնապատ է: Ամէնէն մեծ կղզին է Պաֆֆնի երկիրը: Երկրախոյզները հազիւ կրցան յառաջանալ մինչև 86° աստիճանը: Այս երկրին մեծ մասը դեռ անծանօթ է:

2. Կռենլանտի ծովեզերքը ծամածուռ, երկրաբանական կազմութիւնը շատ հին, ունի բարձր լեռներ (3500մ.), ներսի մասն անհուն սառնապատ դաշտ մըն է: Ցրտութեան աստիճանն է 50°: Բուսականութեամբ շատ աղքատ: Կենդանիներն են եղնիկ, սպիտակ արջ, կապուտակ աղուէս: Բնակիչներն են Եսքիմացիները = Իննուիդներն որոնք ձկնորսութեամբ կ'զբաղին: Ծովեզերքը բաւական Եւրոպացիներ ալ հաստատուած են: Կրօնքով բողոքական են և տեղ տեղ ունին դպրոցներ:

2. ԳԱՆԱՏԱ ՈՒ ԱԼԱՍԳԱ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. Լեռնային երկրամասը կը տարածուի Ալասգայի ու Գանատայի արեւմտեան կողմն ուր ձեւացած են խոր երկար ծոցեր ու ցրուած են կղզիներ, Վանգուվր, Թագուհի — Շարլոդ եայլն: Ալասգայի Ալպեանց ամէնէն բարձր գագաթն է Մագ-Քինլի 6200մ., Հիւս. Ամերիկայի բարձր կատարը: Ասոր դէպի արեւելք կը բարձրանան Ս. Եղիա ու Լոկան լեռներն որոնց ընդծովեայ բազուկներն են Ալէուդեան հրաբըղխային կղզիները: Ալասգայի գլխ. գետն է Եուգոն: Բրիտանական Կոլումպիոյ ու Ապառաժ լեռներուն միջև կը բարձրանայ բարձր ու խորդուբորդ լեռնադաշտ մը ուրկէ կը հոսի Կոլումպիա գետը:

Ապառաժ լեռնագօտւոյն արեւելեան կողմը կը տարածուին անհուն դաշտագետիններ ուր վաղընջական սառնակոյտներէ բազմաթիւ լճային փապարներ կազմուած են: Մաքենզի և ուրիշ գետեր այս փապարները կը կտրեն կ'անցնին: Մաքենզի Աթապասգա լճէն ձեւանալով՝ կը ժողվէ Աթապասգա, Գերեաց, Մեծ Արջ լիճերուն ջուրերը եւ կը թափի Սառուցեալ ովկիանոս: Ս. Լօրան գետն ալ

ՀԻՒՍ. ԽԱՂԱՂԱԿԱՆԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԶԱՌԻԹԱՓ

I Ալէուդեան	կղզիք	A Պեհրինկայի	ծով
II Գուրիլեան	»	B Ոխոցքի	»
III Ճարոնի	»	C Ճարոնի	»
IV Ռիուքիու	»	D Հիւս.	»
V Փիլիպպեան	»	E Հար.	»
a Պոնէն	»	N Նանլինեան	լեռներ
b Աւազակաց	»	K Մեծ Քինղանեան	»
cd Գարոլինեան	»	Y Եապլոնեան	»
e Բելեւեան	»	J Սդանովոյ	»

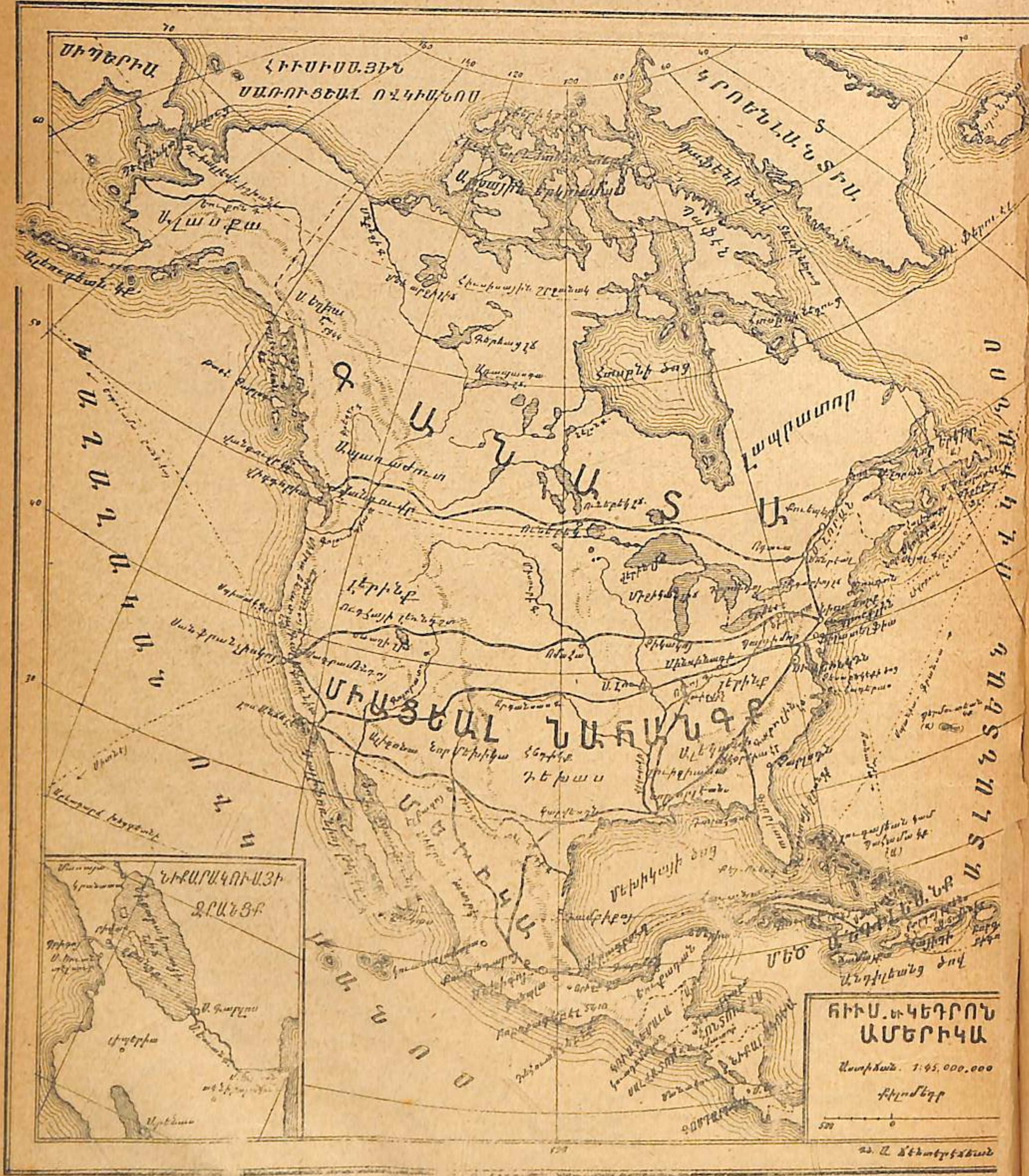

կը ժողվէ Վէրին, Միչիկան, Հուրոն, Երիէ ու Օնթարիոյ լիճերուն ջուրերը՝ կը թափի Ատլանտեանը։ Այս լիճերը մէջմէկ գետակներով իրարու հետ կը հաղորդակցին։ Երիէ ու Օնթարիոյ լիճերուն միջեւ կը գտնուի Նիակարա հռչակաւոր ջրվէժը 47մ. բարձրութեամբ։ Նոր-Պրունսուիքի ու Նոր-Սկովտիոյ լեռները Ալլեկանի բազուկներն են։ Լապրատոր լեռնադաշտ մըն է եւ ունի բազմաթիւ լիճեր։ Արեւելեան կողմը ցամաքին մօտ ցրուած են Անթիգոստի, Բրէնս-Էդուարդ ու Նոր-Երկիր կղզիները։

Քաղաքական բաժանում. — 1. Այլասգա Մ. Նահանգներու երկիրներէն մէկն է, թէեւ կլիմայն խստաշունչ, սակայն բազմաթիւ գաղթականներ կան որոնք կ'զբաղին ձկնորսութեամբ, մուշտակաւոր կենդանիներ որսալով ու ոսկւոյ հանքերը շահագործելով։ Գլ. քաղաք Սիդգա։ 2. Գանատա՝ Ֆրանսական հին գաղթականութիւն մը։

Քաղաքներ. — Օդաւա՝ մայրաքաղաք Դաշնակցութեան։ — Մօնրէալ՝ Ս. Լօրանի եզերքը վաճառաշահ նաւահանգիստ ու ճարտարարուեստ քաղաք։ — Դորոնդոյ ունի համալսարան։ — Քուէպէք։

Նոր-Երկիրն ինքնօրէն անգղ. գաղութ մըն է. մայրաքաղաք Ս. Ժօն։

Ս. Բիէռ ու Միքլօն ֆրանս. գաղթականութիւն են։

Տնտեսական. — Կլիմայն ցուրտ։ Երեք երկրամաս ունի. Պառկն-Կրաունտ որ կը նմանի Սիբերիոյ տունդրաներուն. անտառային երկրամաս ուր կ'ապրին մուշտակաւոր կենդանիները. Արօտավայրի մարզն ուր կը բուծանին ընտանի կենդանիները, ու կը մշակեն ցորեն, գարի, գետնախնձոր եւայլն։ Ունի ոսկի, պղինձ, երկաթ, հանքածուխ, քարիւղ. ծովեզերքը կ'որսան մորթ, տառեխ, փոկ եւայլն։

Կ'արտածէ հանքային արտադրութիւններ, ատաղձ, ձուկ, կենդանիներ։

Բնակչութիւն. — Բնիկները կը կոչուին Եսքիմացի, Ալկոնքին։ Հար. կողմերը բնիկները կաթոլիկ են ու հողագործութեան կը պարապին։ Ֆրանկ եւ հնդիկ խառնածինները կը կոչուին Պուա-Պրիւլէ։ Սպիտակ ցեղէն են Ֆրանկ եւ Գանատացի, Անգղիացի, Իրլանտացի, Սկովտիացի, Գերմանացի, Նորուեկիացի ու Իսլանտացի։ Ֆրանկ եւ Գանատացիները ֆրանսերէն կը խօսին ու կաթոլիկ են։ Գանատայի բնակիչներուն մեծ մասն անգլերէն կը խօսի ու բողոքական է։

3. Մ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

Հողագրութիւն ու ջրագրութիւն. — Մ. Նահանգները կը գրաւեն կեդր. ընդարձակ դաշտագետինն որ կը բաղկանայ լեռնադաշտերէ, դաշտագետիններէ ու Միսիսիբի աւազանին հովիտներէն. Երկրին բարձրաւանդակները կը գտնուին արեւմտեան ու արեւելեան կողմը։

Արեւմտեան բարձրաւանդակին մէջ կը գտնուին 1. Կոլումպիոյ լեռնադաշտն որ լաւայով ծածկուած է։ 2. Կոլորատոյի լեռնադաշտը։

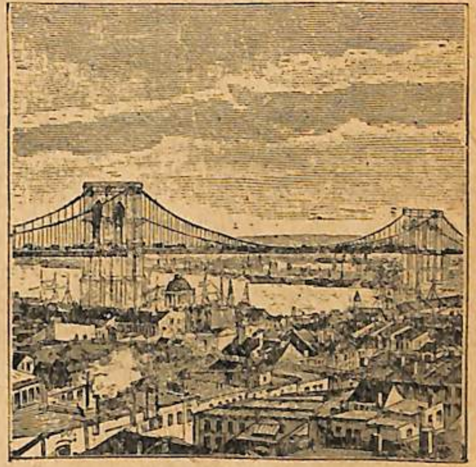

ԲՐՈՒՔԼԻՆԻ ԱՌԿԱԽ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Հոս կ'երկարին Սիէռա-Նէվատա լեռնազօտին ու Ապառաժոտ լեռնազօտին որոնց կողերը կը կազմեն խոտաւէտ լեռնադաշտեր Բարֆ կոչուած։ Արեւմտ. բարձրաւանդակին գետերն են Կոլումպիա, Կոլորատօ ու Սագրամենթօ։ Այս վերջինը կը հոսի ընդարձակ հովտէ մը ու կը թափի Սան Ֆրանչիսգոյի խորշը։

Միջին դաշտագետինը կը գրաւէ նախնական երկիրներու մեծ մասը, իսկ Ապառաժ լեռներուն արեւելեան կողմը չոր է։ Ասոր հարաւային կողմը մինչեւ Միսուրի գետը կը տարածուի արօտավայրը։ Դաշտագետինին մէջէն կը հոսին 1. Միսուրի. 2. Միսիսիփի. 3. Ռիոյ Կրանտէ—Տէլ-Նորդէ։ Միսուրի, Միսիսիփի կ'անցնին ափկնոզէ կազմուած դաշտէ մը. իրարու կը միանան, ընդարձակ տելդա մը կը կազմեն ու կը թափին Մեխիկայի ծոցը։ Տելդան հետզհետէ կ'ընդարձակի։

Ատլանտեանի եզերաց մարզը լայն դաշտագետին մըն է որուն ամէնէն ցած մասն է Ֆլորիտա լճաշատ թերակղզին։ Ատլանտեանի եզերաց մարզին գետերն են Գոնեգդիգդ, Հտսըն, Տելավար, Բոդոմագ։

Արեւելեան բարձրաւանդակն ունի Ալէկանի լեռնագօտին որ կ'երկարի հիւս. արեւելքէն դէպ ի հար. արեւմուտք։ Լեռնագօտւոյն կողերը ցածանիստ հովիտներ կան։

Քաղաքներ. — Մ. Նահանգները կը կազմեն Դաշնակցային Հասարակապետութիւն մը՝ կազմուած 46 պետութենէ, 5 երկրէ, 1 դաշնակցային գաւառէ. — Ուաշինկթըն Մ. քղ. Դաշնակցութեան Բոդոմագ գետին եզերքը. — Նիւ-Եորք, Հտսընի բերանը, վաճառաշահ նաւահանգիստ ու Նոր ցամաքի ամէնէն բազմամարդ քաղաքը։ Արուարձաններն են Պրուքլին, Ճըրզիսիդի, Հոպոքն, Էլիզապեթ. — Չիքակօ, նաւահանգիստ Միչիկան լճին եզերքը. աշխարհի արմտիքի ու մսի առաջին հրապարակը։ — Ֆիլատելֆիա ճարտարարուեստ քղ. ու նշանաւոր նաւահանգիստ. — Սինսինաթի՝ նշանաւոր իր մսեղէն արտադրութեամբ. — Պոսդըն՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ։ Համալսարանը նշանաւոր է. — Պալդիմոր՝ նշանաւոր նաւահանգիստ. — Չարլսդըն՝ բամբակ արտածող նաւահանգիստներէն մէկը. — Ս. Լուի՝ Միսիսիփի եզերքը, գետահովտին բազմամարդ քաղաքը. — Լուիզվիլ՝ ծխախոտի ու գրաստի կեդրոն. — Նիւ-Օրլեան՝ Միսիսիփի բերանը մեծ նաւահանգիստ,

Տնտեսական. — Կլիման խիստ է մեծ մասամբ. նուազ տաք իր աստիճանն ունեցող արեւմտ. Եւրոպայի հետ բաղդատմամբ։ Անձրեւներն առատ Մեքսիկայի ծոցին, նաեւ երկրին արեւելեան ու հիւս. արեւմտեան եզերքը. չոր կլիմայ կը տիրէ լեռնադաշտերուն վրայ։

Բնակիչներուն կէսը կը պարապի հողագործութեամբ ու անասնաբուծութեամբ։ Գլ. բերքերն են եգիպտացորեն. ցորեն, բրինձ, բամբակ, շաքարեղէգ, որթատունկ (Գալիֆորնիա, Նոր-Եորք, Օհիօ ու Նոր-Ճըրզի), պտղաբեր ծառեր (Արօտավայրերը)։ Ոստրէտածութիւնն ու ձկնորսութիւնը ծաղկած. նշանաւոր է անասնաբուծութեան մէջ — խոզաբուծութիւնը՝ Օհիօ-Միսիսիփի, արջառ՝ Միսիսիփիի արեւմտեան կողմը մանաւանդ. — Հարուստ է հանքով. Արեւմտեան լեռնադաշտերն ու լեռները կը պարունակեն ոսկի, արծաթ, անդիկ, արեւելեանները՝ հանքածուխ, քարիւղ ու օգտակար մետաղներ։ — Ճարտարարուեստը շատ ծաղկած. նշանաւոր են մեքենաները, երկաթեղէնը, ժամացոյցները, գոհարեղէնը, գարեջուրը, շաքարը, հիւսուածքները, եւլն։

Ներքին վաճառականութիւնը կը դիւրացնեն գետերը. լիճերը, ջրանցքներն ու բազմաթիւ երկաթուղիները,

Գլ. արտածութիւններն են արմտիք, բամբակ, միս, կենդանիներ, ծխախոտ, ալիւր, քարիւղ, մեքենայ, գործիքներ, պղինձ, երկաթ, հանքածուխ, բամբակեղէն։ Մ. Նահանգները իրենց ճարտարարուեստով սկսած են մրցիլ Եւրոպայի հետ։

Բնակչութիւն. — Ամէն տարի աշխարհիս ամէն կողմէ 400,000–500,000 հոգի կուգան կը գաղթեն Մ. Նահանգները։ Բնիկներն որ հետզհետէ կը ջնջուին՝ մեծ մասամբ որսորդ են։ Սեւամորթները (8-9 միլիոն) կը բնակին հարաւային երկիրներու մէջ և կը վայելեն քաղաքացիական իրաւունքներ, թէեւ երբեմն սպիտակամորթները խեթիւ կը նային այդ իրաւունքներուն վրայ, Չինացիները՝ արեւմտեան կողմը, մանաւանդ Սան Ֆրանչիսքոյ։ Մ. Նահանգաց սպիտակամորթերուն մեծ մասը կը կազմեն անգլիացիները, իրլանտացիները, գերմանացիներն ու սկանտինաւիացիներ։ Պաշտօնական լեզուն անգլերէնն է։ Ամէնէն աւելի տարածուած կրօնքն է բողոքականութիւնը։ Եանքիները՝ Ամերիկա ծնած սպիտակամորթները՝ նախաձեռնարկ, յանդուգն ու գործունեայ են։

4. ՄԵԽԻԿԱ ՈՒ ԿԵԴՐ. ԱՄԵՐԻԿԱ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Մեխիկա ու Կեդր. Ամերիկա լեռնոտ երկիրներ են։ Լեռները Մեխիկայի լեռնադաշտը բազմաթիւ աւազաններու կը բաժնեն։ Հիւսիսային կողմը լեռնադաշտին բարձրութիւնն է 1000–1300 մ. լայնութիւնը՝ 2000–2300 մ։ Դէպ ի հիւսիս կը տարածուի տափաստան-անապատ երկիր մը։ Հարաւային կողմն ալ շատ խորտուբորտ մարզ մը՝ որ համեմատաբար խոնաւ ու բարեբեր է։ Լեռնադաշտին արեւելեան կողմը կը բարձրանայ Սիէռա-Մատրէ լեռնագօտին ու հարաւային կողմն ալ՝ բազմաթիւ հրաբուղխներ կան — Բոբոգադեբեդլ, Օրիզապա։ Այս Լեռնային երկիրներու ջրի ընթացքներն աննշան են բացի Ռիոյ-Կրանտէ-Տէլ-Նորդէ գետէն։ Լեռնադաշտին չոր կլիմայով կողմերուն ջուրերը կազմելով՝ կամ կը չորնան և կամ աղի լիճերու մէջ կը թափին։ Լիճերուն մէջ նշանաւորն է Թեքսգոգոյ որ հետզհետէ կը ցամքի։

Կեդր. Մեխիկա շատ խորտուբորտ եւ պարանոց-օղակներէ կազմուած է։ Հրաբղխային լեռներ երկրին ամէն կողմը կը բարձրանան։ Միայն ցած դաշտագետնիր կը կազմեն Մանակուա ու Նիգարակուա լիճերն ու իրենց շրջականները։

Տէրութիւններ ու գլ. քաղաքներ. — 1. Մեխիկա որ Սպանիական գաղթականութիւն մըն էր 1824ին հասարակապետութիւն եղաւ։ Մ. քղ. է Մեխիկոյ գեղեցիկ ու մեծ քաղաք. նշանաւոր իր առեւտուրով, արուեստներով, յիշատակարաններով, համալսարանով ու թանգարաններով։ — Վերակրուզ՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ, օդը վատառողջ։ — Դամբիգոյ՝ նաւահանգիստ — Բուեպլա՝ արգաւանդ երկրի մը մէջ։

2. Կեդր. Ամերիկա կը բաղկանայ հինգ հանրապետութենէ. 1. Կուաթեմալա, ամէնէն մեծը, համանուն Մ. քղ.ով. — 2. Սալվատոր՝ համանուն մ. քղ.ով։ 3. Հոնտուրաս, մ. քղ. Դեկուզիգալբա. 4. Նիգարակուա, Մ. քղ. Սան Խուան. 5. Գոսդա Րիգա, մ. ք. Սան-Խոզէ։

Անգլիացիներն ունին Անգլ. Հոնտուրասը՝ գլ. քղ. Պելիզ՝ նաւահանգիստ։

Տնտեսական. — Բացի ծովեզերքէն ուր օդը վատառողջ է՝ կլիման ընդհանրապէս առողջ։ Անձրեւն առատ Կեդր. Ամերիկայի մէջ քան Մեխիկեան լեռնադաշտը։

Բուսային արտադրութիւններն առատ ու ճոխ են։ Գլ. արտադրութիւններն են աքաժու, երենոս, պրազիլ, գամբէշ, ռետին, խէժ, ձգախէժ, արմտիք, պտուղ, ընտիր խահուէ, գագաոյ, վանիլիա, ծխախոտ, որդան կարմիր, լեղակ։

Արծաթի հանքերն երկրին գլխաւոր հարստութիւնը կը կազմեն։ Ասկէ զատ Մեխիկա ունի ոսկի, անդիկ, լմոսկի, պղինձ, կապար, հանքածուխ, թանկագին քարեր եւլն։

Երկաթուղին բաւական յառաջացած է։

Բնակչութիւն. — Մեխիկացիներն ու կեդր. ամերիկացիները կաթոլիկ են։ Մեխիկայի բնակիչները կը բաղկանան սպիտակամորթերէ, բնիկներէ ու խառնածիններէ։ Սպիտակամորթները սպանիական սերունդէ են։ Տիրող լեզուն է սպաներէն։ Երբ սպանիացիները Մեխիկա հաստատուեցան, արդէն այս երկիրը քաղաքակրթուած էր — Ազդեքներն Անահուաքի մէջ ու Մայաները Եուգադանի մէջ հողագործութեան ու մետաղագործութեան մէջ ծաղկած էին եւ ունէին տեսակ մը պատկերագիր։ Մեզի հասած աւերակները կը ցուցնեն թէ ճարտարապետութեան մէջ ալ զարգացած էին։

Կեդր. Ամերիկայի բնակիչներն ալ են Լատինացիները — սպիտակամորթներու և բնիկներու խառնածինները — հարազատ բնիկները, սպանիական սերունդէն սպիտակամորթներ և նաեւ սեւամորթներ։

---

5. ՊԱՀԱՄԱ ՈՒ ԱՆԴԻԼԵԱՆՆԵՐԸ

Հողագրութիւն — Երկու Ամերիկաներու միջեւ տարածուած կղզիներն որ երբեմն Արեւմտեան Հնդկաստան կը կոչուէին՝ են Պահամա ու Մեծ ու Փոքր Անդիլեանները։ Պահամա=Լուգայեան արշիպեղագոսը կը բաղկանայ քարամայրերէ կազմուած, ծովու մակերեսէն 2 մ. բարձր բազմաթիւ կղզիներէ։ Մեծ Անդիլեանները կը կազմեն Գուպա՝ դաշտագետին մը,

տեղ տեղ բլրոտ. — Եւ Ճամայգա, Հայիդի ու Բորդոյ Րիգոյ լեռնային կղզիները։ Փոքր Անդիլեաններն ալ կը կազմեն միւս կղզիները։

6. Հոլանտական Անդիլեանք. — Հոլանդ կղզիներ։
7. Դանիական Անդիլեանք. — Ս. Թովմաս, Ս. Յովհաննէս։

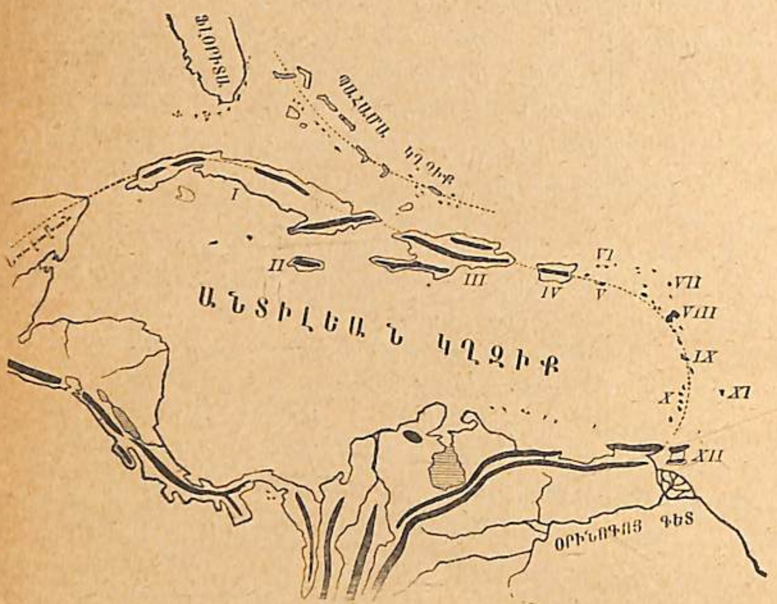

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԿՂԶԵԽՈՒՄԲԸ

I Գուպա, II Ճամայգա, III Հայիդի, IV Բորդորիկօ, V Ս. Խաչ, VI Ս. Թովմաս, VII Պարպուտա, VIII Կուատալուբ, IX Մարդինիք, X Ս. Վենսենդիա, VI Պարպատոս, XII Երրորդութիւն,

Տնտեսական. — Կլիման առողջ. կը փչեն հիւսիսային արեւելեան ու արեւելեան հովերը։ Կ'անձրեւէ Յունիսէն-Նոյեմբեր։ Փոթորիկները յաճախակի։ Գլխաւոր արտադրութիւններն են շաքարեղէգ, խահուէ, ծխախոտ, գագաոյ, բամբակ, երենոս, ներկեր, վանիլիա, համեմ, պանան, անանաս, եայլն։

Ճարտարարուեստ արտադրութիւններն են շաքար, ռոմ ու սիկառ։

Բնակչութիւն. — Բնիկներն որ հետզհետէ կը ջնջուին՝ կը կոչուին Գարաիպ։ Բնակչութեան մեծ մասը կը կազմեն սպիտակամորթներու սերունդն ու սեւամորթները։ Մեծ մասամբ կաթոլիկ են։

Քաղաքական բաժանում. — 1. Գուպա մինչեւ 1898 կը պատկանէր Սպանիոյ, բայց հիմայ ինքնօրէն պետութիւն մըն է։ Մ. քղ.ն է Հաւանա՝ մեծ նաւահանգիստ, վաճառաշահ կեդրոն շաքարի, ծխախոտի ու խահուէի։ Միւս նաւահանգիստներն են Ջիենֆուեգոս ու Սանդիակոյ։

2. Հայիդի որ կը բաժնուի երկու պետութեան. 1. Հայիդի, վաղեմի ֆրանսական գաղութ մը, մ. քղ. Բորդ-օ-Բրենս, 2. Տոմինիգեան, վաղեմի սպանիական գաղութ մը, մ. քղ. Սանդոյ-Տոմինիկոյ։

3. Մ. Նահանգաց ստացուածք. — Բորդոյ Րիգոյ, մինչեւ 1898 սպանիական ստացուածք, գլ. քղ. Սան-Խուան։

4. Ֆրանսական Անդիլեանք. Կուատալուբ, Մարդինիք, Ս. Պետրոս, եայլն

5. Անգղ. Անդիլեանք. Ճամայգա, Պահամա, Պարպատոս, եայլն։

Բ. ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

1. ԳՈԼՈՄՊԻԱ, 2. ԲԱՆԱՄԱ, 3. ՎԵՆԵԶՈՒԵԼԱ, 4. ԿՈՒԱՆԱ

Հողագրութիւն ու ջրագրութիւն. — Գոլոմպիա, Բանամա, Վենեզուելա ու Կուանա նոյն լայնութեան սահմանը, նոյն կլիմայն ու նոյն բերքն ունենալով՝ մարզ մը կը կազմեն։ Ասոր արեւմտեան կողմը կը բարձրանան Անտեան լեռները, արեւելեան կողմը՝ Վենեզուելայի միջակ բարձրութեամբ լեռներն ու հարաւային արեւելեան կողմը Կուանայինը։ Այս երեք լեռներուն միջեւ կը տարածուի լայն դաշտավայրին մը՝ Լլանոն։

Անտեաններն երեք զուգահեռական գօտի-

ներ կը կազմեն Գոլոմպիոյ մէջ ։ Ասոնց ջուրերէն կը ձեւանայ Մագդաղենա գետը ։ Այս մարզին միակ լիճն է Մարագայիպոյ . ջուրը անոյշ, ձուկն առատ, և կը հաղորդակցի համանուն ծոցին հետ ։ — Լլանոներէն որ եղանակին համեմատ չորցած ու խոտաւէտ դաշտեր են՝ կ'անցնի Օրինոքոյ գետը ։ Օրինոքոյի գետաբերանն ընդարձակ տեղտա մը կը կազմէ ։ Վենեզուելայի մեծ մասը կը գրաւեն Լլանոները ։ — Կուանայի ծովեզերքը դաշտային է . ներսի մասը լեռնադաշտ ու լեռներ՝ ուրկէ կը հոսին բազմաթիւ գետակներ ։

Քաղաքական բաժանում . 1. Գոլոմպիա =երբեմն Նոր-Կրենատա՝ սպանիական գաղթականութիւն . 1811էն ի վեր դաշնակցային պետութիւն, մ. քղ. Պոկոդա, բարձր լեռնադաշտի մը վրայ ։

2. Բանամա, Մ. քղ. Բանամա՝ Խաղաղականի եզերքն ու Գոլոն=Ասբինուալ՝ Անդիլեան ծովուն եզերքը նաւահանգիստ են՝ իրարու կապուած երկաթուղիով ։

3. Վենեզուելա, սպանիական գաղթականութիւն, 1811էն ի վեր դաշնակցային պետութիւն ։ Մ. քղ. Գարագաս, առողջ կլիմայ ունի ։ Գլ. քղ.ներ՝ Լա Կուայրա մ. քղ.ի նաւահանգիստը ։ —Մարագայիպոյ ու Բուէրդոյ Գապելլոյ թէև գեղեցիկ նաւահանգիստներ, բայց կլիմանին վատառողջ ։

4. Կուանա կը բաժնուի, 1. Անգղ. Կուանա՝ Մ. քղ. Ճորճթաուն. 2. Հոլանտական Կուանա = Սուրինամ՝ Մ. քղ. Բարամարիպոյ. 3. Ֆրանս. Կուանա, Մ. քղ. Գայէն ։

Տնտեսական . — Կլիմայի ու բուսականութեան տեսակէտով երեք մարզ ունին . 1. տաք երկիրներ, ընդհանրապէս վատառողջ, որ կը պարունակեն ծովեզերքն ու հովիտները 550 մ. բարձրութեամբ . բուսականութիւնն առատ, պանան, արմաւենի, գագաոյ, շաքարեղէգ, ծխախոտ, վանիլիա, լեղակ, եւայլն ։ 2. Բարեխառն երկիր, 550—2200 մ. բարձր ուր սպիտակամորթները կրնան ընտելանալ կլիմային, և կը մշակեն քինքինա, խահուէ (Վենեզուելայի գլ. մշակութիւնները), ու եգիպտացորեն ։ 3. Ցուրտ երկիր, 2500 մ.էն աւելի բարձր, ուր յառաջ կուգան արմտիք, բանջարեղէն ու արօտավայր ։

Անհուն անտառները կը հայթայթեն երենոս, ներկ տուող ծառեր, հիւսելի նեարդներ, քարիւղ, ձգախէժ, բժշկական դեղանիւթ, եւայլն ։ Լլանոներու մէջ կը բուծանի պախրէ ։ Վայրի անասունները կապիկ, արջ, թռչուն, օձեր բազմաթիւ ու բազմազան ։

ՀԱՐ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

Շահագործուած հանքն է միայն ոսկին որու կեդրոններն են Գոլոմպեան Անտեանները, Ստորին Օրինոքոյի հարաւակողմն ու Կուանայի միջին մասը ։ Հաղորդակցութեան միջոցները դիւրացած չեն ։

Բնակչութիւն — Գոլոմպիոյ, Վենեզուելայի ու Կուանայի փոքր մասը միայն սպիտակամորթներն են, մեծ մասը կը կազմեն բնիկները, սեւամորթներն ու խառնածինները ։ Բազմաթիւ բնիկներ քաղաքակրթուած ու քրիստոնէութիւն ընդունած են ։ Գարաիպներն ու Կուարանաները վայրենի են ։ Կուայանայի եզերքը, Օրինոքոյի ու Ամազոնի վերին հովիտներուն մէջ կը բնակին Արովագները ։

5. ԷՔՈՒԱԴՈՐ, 6. ԲԵՐՈՒ, 7. ՊՈԼԻՒԻԱ

Հողագրութիւն ու ջրագրութիւն . — Էքուադոր, Բերու, Պոլիւիա կը գրաւեն Կեդր. Անտեանց լեռներուն երկրամասը, որ Անտեաններուն ամէնէն յաղթ կոյտերն են ։ Լեռները կը պարունակեն լեռնադաշտեր ու հովիտներ ։ Խաղաղականի եզերեայ կողերը լերկ ու անպէտ են, մինչ Ամազոնը նայող կողերն արեւոտ, արգաւանդ ու ջրարբի հովիտներ կան ։ Ջուրերը կը հոսին դէպ ի Ատլանտեան ովկիանոս ։ Անտեան բարձր լեռնադաշտերը (3000—4000 մ.), հակառակ իրենց պաղ տեսքին ու դժնեայ կերպարանքին՝ բնակելի են ։ Գլխաւոր գագաթներն են Չիմպարասոյ, Գոտոբաքսի՝ Գոլոմպիոյ մէջ, Գոյամպէ ու Բիչինչա՝ Բերուի մէջ, Նեւատոս տէ Սորադա՝ Պոլիւիոյ մէջ ։ Հրաբուղխ ու գետնաշարժ յաճախակի կը պատահին այս երկրամասին մէջ ։

Կեդր. Անտեանց ջրին մէկ մասը կը թափի Տիդիգագա լիճը (3850մ.) որ ծովուն հետ հաղորդակցութիւն չունի բնաւ ։ Այս լիճէն գետակ մը կը բղխի ու կը թափի լճային աղի աւազան մը՝ Բոմբա-Աւլակոս ։ Մեծ մասը կը կազմէ Ամազոն գետն որ կը հոսի դէպ ի արեւելք ։ Այս գետն երկու ճիւղ ունի Անտեանց երկրամասին մէջ ։ Պոլիւիոյ հարաւային ու հարաւային արեւելեան մասը կը պատկանի Բարակուա գետին աւազանին ։

Քաղաքական բաժանում . — Սկզբան սպանիական գաղթականութիւններն էին Էքուադոր, Բերու ու Պոլիւիա, բայց ԺԹ. դարուն սկիզբը ինքնօրէն պետութիւն կազմեցին ։

1. Էքուադոր, մ. քղ. Քուիդոյ, բարձրաւանդակի մը վրայ, կլիմայն առողջ ։ Գլ. քղ.ներ Կուայաքիլ՝ նաւահանգիստ, կ'արտածէ գագաոյ ։ — Կալաբակոս հրաբղխային արքիպեղագոսը կը պատկանի Էքուադորի ։

2. Բերու, մ. քղ. Լիմա ուրկէ դէպ ի Օրոյա կը մեկնի երկաթուղի մը 4773 մ. բարձրութեամբ տեղ մը կտրել անցնելով ։ Գլ. քղ Գալլաոյ՝ Լիմայի նաւահանգիստը ։ — Մոլենտոյ՝ նաւահանգիստ ուրկէ ուրիշ երկաթուղի մը կը կտրէ լեռներն ու կը մեկնի Արեքիբա, և անկէ ալ Տիդիգագա լճէն Գուձգոյ՝ Ինգաններու հին մայրաքաղաքը ։

3. Պոլիւիա, մ. քղ. Սուգր ։ Գլ. քղ. Բոդոզի՝ նշանաւոր իր արծաթի հանքերով ։ — Լաբազ՝ 3700 մ. բարձրութեամբ Պոլիւիոյ բազմամարդ քաղաքը ։

ԱՆՏԵԱՆ ԼԵՌԱՆՑ ՄԷՋ ՏԵՍԱՐԱՆ

Տնտեսական . — Անտեանց արեւելեան զառիթափները՝ անձրեւներն առատ ։ Արեւադարձային ճոխ բուսականութիւն մը Մոնտանա կոչուած երկրին ու Պոլիւիոյ երկրին մէջ ։ Այս վերջինը կ'արտադրէ ընտիր խահուէ ։ Լեռնադաշտերուն մէջ յառաջ կուգան եգիպտացորեն, ուրիշ արմտիք, որթատունկ, բանջարեղէն ։ Նշանաւոր է ասոնց պախրէն ալ ։ Ծովեզերեայ մարզն անձրեւէ զուրկ, քանի մը մասերն անմշակելի, և նշանաւոր են միայն կուանոյ կոչուած աղբով ։ Էքուադորի մէջ յառաջ կուգան շաքարեղէգ ու խահուէ ։

Կը շահագործեն արծաթի, ոսկւոյ, պղնձի, քարիւղի հանքերը ։ Ճարտարարուեստը յետնեալ վիճակ մը ունի ։

Բնակչութիւն. — Էքուադորի, Բերուի, Պոլիւիոյ բնակիչներուն մեծ մասը կը կազմեն բնիկներն ու խառնածինները։ Այմարաներն ու Քուիչուաները լեռնաբնակ են, և դեռ պահած են իրենց լեզուն ու հին սովորութիւնը։ Ամազոնի գաւիթափը կը բնակին անկախ բնիկներ։

8. ՔԻԼԻ

Հողագրութիւն. — Քիլի=Չիլի կը տարածուի Բերուէն մինչեւ Հոռն գլուխ։ Ծովեզերքին երկայնքը կը բարձրանան Անտեան լեռները բազմաթիւ կիրճերով։ Լեռներուն արեւելեան կողմերը կ'երկարին դաշտավայրեր որոնց հիւս. մասը չոր (Ադագամա անապատը), հարաւային մասը խոնաւ ու ճահճոտ։ Քիլեան Անտեանց ամէնէն բարձր գագաթն է Ագոնկակուա (7000մ.), ու բազմաթիւ հրաբուղխներ ունի։ Որչափ հարաւ երթանք, կլիմայն նուազ տաք ու աւելի խոնաւ է։ Լեռները սառնապատ, ու լիճերը կը կը գտնուին հովիտներու խորը։

Քիլիի հարաւային ծովեզերքին մօտ ցրուած են բազմաթիւ կղզիներ (Ճուան Ֆերնանտեզ ևլն.) և կ'ընծայեն ֆիորդներ Նորվեկիոյ նման։ Մակելլանի նեղուցէն անդին կը գտնուի Հրոյ-Երկիրը, — կէսը Քիլիի, կէսը Արժանդինի։ Գլ. քաղաքներ. Սանդիակոյ՝ մայրաքաղաք, նշանաւոր իր գրական ու գիտական հաստատութիւններով։ — Վալբարեզոյ՝ երկրին գլ. նաւահանգիստը։ — Գոնչեբչիոն. — Իքուիքուէ նաւահանգիստ։

Տնտեսական. — Քիլի կը բաժնուի երեք մարզի. հիւս. կողմը կը տարածուի չոր ու լերկ մարզը՝ նշանաւոր հանքային արտադրութեամբ, արծաթ, պղինձ, «նիդրադ», «պորադ», մանիշ, ինչպէս նաեւ «կուանոյ» աւելի հարաւ հողագործական մարզն՝ որ կը գրաւէ Քիլիի կեդրոնական մասն ուր յառաջ կուգան Եւրոպիոյ բերքերը։ Հարաւային մարզն որ չափազանց խոնաւ է՝ ունի արօտավայր ու անտառ։

Բաւական երկաթուղի կայ որ կ'երկարին մինչեւ Բերուի սահմանները։

Ընկերային. — Քիլիի բնակիչները կը կազմեն Արուգաները. բնիկները՝ հողագործ ու անասնաբոյծ, Ֆուէկյիներն որ հետզհետէ կ'անհետանան, խառնածիններն որ սովորաբար Քիլեցի կը կոչուին՝ քաղաքակրթուած, կը խօսին սպաներէն, ու Կաթոլիկ են։

Քիլի հանրապետութիւն է։

9. ԼԱ ԲԼԱԴԱՅԻ ԵՐԿՐԱՄԱՍԸ

Հողագրութիւն ու ջրագրութիւն. — Անտեանները Լա Բլադայի=Արժանթինայի արեւմտեան սահմանը կը գծեն։ Այս լեռնագօտույն ու Պրազիլի հաստատմեային միջև կը տարածուի Լա Բլադայի անհուն դաշտագետինն որ կը բաղկանայ մեծ մասամբ Կրան-Շագոյէ՝ ճախճախուտ սաւաններու, Թաւուտներու, խոտաւէտ բամբաներու երկրամասէ, աւելի հարաւ՝ Բադակոնիոյ լերկ ու հրաբղխային լեռնադաշտը։ Բամբասի դաշտագետնին գետերն են Բարանա և Ուրուկուա որոնք միանալով կը կազմեն Ռիոյ տէ Լա-Բլադան։ Բարանա ու Բարակուա մեծ մասամբ նաւարկելի են։

Քաղաքական բաժանում. — Լա Բլադա երկրամասը կը պարունակէ Բարակուա, Արժանթինա և Ուրուկուա պետութիւններն որոնք երբեմն սպանիական գաղթականութիւններ էին։

1 Բարակուա, մ. քղ. Ասունսիոն, համանուն գետին եզերքը նաւահանգիստ։

2. Արժանթինա, մ. քղ. Պուէնոս-Այրէս, մեծ քաղաք ու իմացական կեդրոն, նշանաւոր նաւահանգիստ։ Գլ. քաղաքներն են Լա Բլադա, Սանդա-Ֆէ, Ռոզարիոյ, Գորտովա, Բադա-Պլանգա։

3. Ուրուկուա, մ. քղ. Մոնդեւեդիոյ, վաճառաշահ նաւահանգիստ։

4. Ֆելքլենտ=Մալուին կղզիներն որուն գլխաւոր արտադրութիւնն է պախրէ՝ կը պատկանին Անգղիոյ։

Տնտեսական. — Արժանդինա ունի զանազան կլիմայ։ Հողագործական բերքերն ու պախրէն կը կազմեն Լա Բլադայի երկրին գլխաւոր հարստութիւնը։ Հիւս. կողմերը՝ արեւադարձային բերքեր, շաքարեղէգ, բրինձ, խահուէ, գագաօ, պանան, թուզ ու նարինջ։ Աւելի հարաւ՝ կտաւատ, ծխախոտ, որթատունկ, եգիպտացորեն, ցորեն։ Կ'արտածուեն արմտիք, մորթ, բուրդ։ Բարակուա կ'արտադրէ մադէ։ Արեւմտեան լեռնային մարզը կ'արտադրէ մետաղներ։

Հաղորդակցութիւնը դիւրացուցած են։

Բնակչութիւն. — Ամէն տարի բազմաթիւ անձեր՝ մանաւանդ Իտալացիներ կը գաղթեն Արժանդինիա։ Բարակուայի բնակիչներէն 2/3ը բնիկներն են Կուարանիս ու Կրան-Շագոյի սաւաններուն մէջ կը բնակին կէս մը անկախ Բադակոնացիները=Դեհուչները որոնք նշանաւոր են իրենց հասակի բարձրութեամբ։ Սպիտակամորթներն ալ բազմաթիւ են. լեզուն սպաներէն, տիրող կրօնքը կաթոլիկ։ Ամէնէն աւելի Արժանդինիան է որ հողագործութեան ու վաճառականութեան մէջ ծաղկած է. Բամպայի խաշնարած խառնածինները կը կոչուին Կաւչոս։

10. ՊՐԱԶԻԼ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Պրազիլ անունը կ'ածանցի բորդուկալերէն Պրազա=Պրեզէն որ կարմիր ներկ տուող փայտ մըն է։ Պրազիլ կը պարունակէ Հր. Ամերիկայի կէսը։

Երկրաբանօրէն Պրազիլ հնկայ հաստատմեան մըն է և կը բաժնուի երկու մարզի — 1. Կեդրոնական=Մադդոյ Կրոսոյ արեւելեան ու հարաւային մասը լեռնադաշտ է 300-600 մ. բարձր. հոն, հոն ցրուած սէրանէր=լեռնագօտիներ։ 2. Արեւմտեան կողմը՝ դաշտագետին որ կը թրջուի Ամազոնէն ու անոր գետակիցներէն։ Լեռնադաշտին ներսի մասերը կը կոչուին Գամբոյ=Դաշտ, Սէրտաոյ=ցամաքէն ներս, Գամբասոյ, = լեռնադաշտ անհուն սաւաններ որոնք դէպ ի հիւսիս կ'սկսին աւելի ցածնալ։ Ասոնց ջուրերը կը հոսին 1. Հիւսիսային կողմը և կը ձեւացնեն Ամազոնի ու Դոգանդինի գետակիցները. 2. Դէպ ի արեւելք՝ Սան-Ֆրանչիսգոյ ու դէպ ի արեւմուտք՝ Բարանա ու Բարակուա։ — Ամազոնի դաշտագետինը կը գրաւէ Սելվաները, առատ բուսականութեամբ մարզ մը, որուն մեծ մասն անտառոտ է։ Այս դաշտագետնէն կը հոսի Ամազոն որ ստորին ընթացքին մէջ կը կոչուի Սոլիմոէս և լայն գետաբերան մը կը ձեւացնէ. հոս կը խառնուի Դոգանդինի=Ռիոյ Բարայի հետ։ Ծովուն ջուրը 400 քլմ երկայնութեամբ տեղ անոյշցած է Ամազոնի պատճառաւ, և կը կոչուի Մառ տուլչէ=Անոյշ ծով։ Գետը հետը կը բերէ մեծ քանակութեամբ ոսկեհող զորոնք հոսանքները դէպ ի հիւս արեւմուտք կը քշեն կը տանին։ Մեծ մասամբ նաւարկելի է Ամազոն։

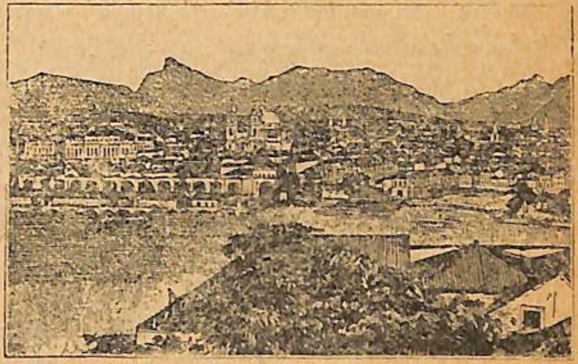

ՌԻՈՅ-ՏԷ-ԺԱՆԵՐՈՅ

Գլ. քաղաքներ. — Մ. քղ. Ռիոյ-տէ-Ժանէրոյ, դիրքը սքանչելի, բայց վատառողջ կլիմայն. վաճառաշահ նաւահանգիստ. — Բեռնամպուգ=Ռեսիֆէ՝ շաքարեղէգի, բամբակի. խահուէի ծխախոտի կեդրոն։ — Բարա=Պելէմ, նաւահանգիստ, նշանաւոր ձգախէժի արտածութեամբ. — Սանդոս կ'արտածէ խահուէ։

Տնտեսական. — Կլիմայն տաք ու ընդհանրապէս խոնաւ, բաց ի լեռնադաշտերու քանի մը անջրդի մասերէն։ Հարաւային կողմերը կլիմայն բարեխառն որուն Եւրոպացիները դիւրաւ կ'ընտելանան։ Ընդհանրապէս երկու եղանակ ունի, անձրեւային ու երաշտ։ Հասարակածին վրայ միշտ անձրեւային եղանակ։

Բուսականութիւնն առատ ու այլազան։ Ամէն տեղ յառաջ կուգան բրինձ, եգիպտացորեն, պանան, ևլն։ Ամազոնի դաշտագետնին

անտառներուն մէջ ձգախէժ, վանիլիա, սափառնա, խէժ, ներկ տուող բոյսեր, բուսային իւղ, հիւսելի նեարդներ, համեմ, եբենոս ու շինութեան փայտ, Գամբռները՝ արմտիք ու պախրէ, ծովեզերեայ երկիրները՝ մեծաքանակ խահուէ, շաքարեղէգ, ծխախոտ, բամբակ, Հար. Պրեզիլի մէջ ալ՝ Միջերկրականի մարզին բերքերն ու ընտանի կենդանիներ։

Ճարտարագործական արտադրութիւններն են հողագործական բերքեր, հիւսուածքներ, մետաղներ։

Ընկերային. — Ծովեզերեայ գաւառներու բնիկները միայն քաղաքակրթուած ու կաթոլիկ են։ Բնիկները բազմաթիւ գաւառաբարբառ ունին — Գարայիբներուն, Արաւաքի, Դուբի-Կուարանի։ Սեւամորթները բազմաթիւ են։ Տիրող ցեղն է Բորդուկալցին. ասոնք կը խօսին Լինկուա Կերալ որ խառնուրդ լեզու մըն է Բորդուկալերէնի ու Կուարանի ամերիկեան բարբառին։ — Պրազիլցիք վեհանձն ու հիւրասէր են։ Բաուլիստաները կը կազմեն գործունեայ ու ճարտարարուեստ դասը։ Գերմանացիները Պրազիլի հար. կողմն երկու ծաղկեալ գաղթականութիւններ հաստատած են։

Ամէն տարի բազմաթիւ իտալացիներ, բորդուկալցիներ ու սպանիացիներ կը գաղթեն Պրազիլ։ Դաշնակցային իշխանութիւն մըն է։

Վիճակագրական

Եւրոպայի, Ափրիկէի ու Ամերիկայի վիճակագրութիւնը տե՛ս Միջին Դասընթացք։

Է. ՈՎԿԻԱՆԻԱ

Ա. ԲՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Հողագրութիւն. — Ովկիանիա կը պարունակէ Աւստրալիոյ ցամաքն ու Խաղաղական ովկիանոսի կղզիները։ Գլխաւոր բաժանումներն են Աւստրալիա, Նոր-Զելանտա, Մելանեզիա, Միքրոնեզիա ու Բոլինեզիա։ Այս կղզիները ցրուած են հիւս. արեւմուտքէն դէպի հար. արեւելք։ Մեծ մասը հրաբղխային ու երկրաբանական կազմութեամբ Ասիոյ ու Ամերիկայի ցամաքներուն կցուած են։ Փոքր մասն ալ բուստէ կազմուած է։

Կլիմայ, փլորա ու ֆաունա. — Դասմանիոյ, Նոր Զելանտայի ու Աւստրալիոյ մեծ մասին կլիմայն բարեխառն է. միւս կղզիներն արեւադարձային կլիմայ ունին։

Ովկիանիա ունի երեք փլորա. 1. Աւստրալիա՝ սաւաններ ու կարծր տերեւներով չինուած փայտի ծառեր, 2. Նոր Զելանտա՝ անտառուտ երկիր, և 3. Ովկիանեան կղզիներ որոնք կ'արտադրեն հնդիկ կղզեխմբին բերքերը։

Կենդանականութեան տեսակէտով ալ տարբեր է. Աւստրալիա նշանաւոր է պարկաւորներով ու միածակերով, Նոր Զելանտա ազգի ազգի թռչուններով, իսկ միւս կղզիները զուրկ են կաթնտու կենդանիներէ։

Բնակչութիւն. — Բնիկներէն զատ կան չինացիներ Աւստրալիոյ մէջ, և եւրոպացիներ ամէն տեղ։ Քրիստոնէութիւնը հետզհետէ կը տարածուի Ովկիանիոյ մէջ։

Լեզուն կցողական է։

Բ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

I. ԱՒՍՏՐԱԼԻԱ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն. — Աւստրալիա մեծատարած սարահարթ մըն է, միջին բարձրութիւնն է 300մ.։ Լեռները կ'երկարին հիւսիսային ու արեւելեան կողմերը։ Արեւմտեան կողմի կէսը դաշտագետին է տեղ տեղ ծածկուած սաւաններով, կամ քարուտ ու աւազուտ անապատ, միւս մասն ալ լեռնադաշտ մը ուր կ'երկարին քանի մը հաստամետներ։ Ասոր ներսի մասն անապատ է։

Աւստրալիոյ գլխաւոր գետն է Մըրէյ։

Քաղաքներ. — Աւստրալիա դաշնակցային պետութիւն մըն է, բաղկացած հինգ տէրութենէ և կը կազմէ Մեծն Բրիտանիոյ գաղթականութեան մասը։ Մ. քղ. Սիտնէյ, մեծ նաւահանգիստ։ — Մելպուռն՝ սքանչելի նաւահանգիստ։ Ալպանի՝ զինուորական նաւահանգիստ։ — Բերթ։ — Պրիզպան՝ նաւահանգիստ։

Դասմանիա՝ լեռնային ու գեղեցիկ կղզի մըն է հար. Անգլիոյ կլիմայն ունի, բարեբեր է ու հարուստ հանքերով։ Կը պատկանի Անգլիոյ։

Գլ. քաղաք Հոպարդ՝ նաւահանգիստ։

Տնտեսական. — Ընդհանրապէս կլիմայն ցամաքային ու վատառողջ է, միայն ծովեզերեայ քաղաքները Միջին Իտալիոյ կլիմայն ունին։ Երկրին մեծ մասն անջրդի։ Հիւս. կողմը յառաջ կուգան արմաւ, պանան ու պամպու. Ներսի կողմերը՝ արմտիք, բանջարեղէն, որթատունկ։

Քուինսլենտի մէջ՝ եգիպտացորեն, բամբակ, շաքարեղէգ ևայլն ։

Արեւելեան մասին մէջ Եւրոպայէն ներմուծուած ընտանի անասուններ, բուրդ, մորթ, աղած միս ևայլն ։

Շահագործուած հանքերն են ոսկի, արծաթ, պղինձ, անագ, կապար, երկաթ, թանկագին քարեր ։ Արեւելեան ու Հար արեւելեան կողմն երկաթուղին հետզհետէ կ'ընդարձակուի ։

Գլ. արտածութիւններն են բուրդ, ոսկի, կապար, արծաթ, պղինձ, միս, կարագ, ցորեն, շաքար, պղինձ ևայլն ։

Ընկերային. — Աւստրալիոյ բնիկներն ընկերային ստորին վիճակ մը ունին ։ Ճարտար ձըկնորս ու որսորդ են, իմացական կարողութենէ զուրկ ։ 1788էն սկսեալ անգլիացիները հոս կ'աքսորէին յանցաւորները ։ 1851ին ոսկւոյ հանքերն գտնուելով՝ սկսաւ ծաղկիլ ։ 1901, Յունուար 1էն ի վեր կուսակալը կ'ընտրուի Անգլիոյ կառավարութեան կողմէ ։

ՊՈԼԻՆԷԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱԳՕՏԻ

I Մարքիզեան կղզիք. — II Բալեռէր. — III Ընկերութեան. — IV Աւստրալ. — V Հարուէյ. — VI Սամոյա. — VII Միութեան. — VIII Փիւնիկեան. — IX Կեյլպերդեան. — X Թոտոգ. — XI Ռալիք. — XII Գարոլինեան. — XIII Սանտուիչ. — F Ֆիճի. — T Թոնկա. — R Քիրմատէք — N. C Նոր Գալետոնիա. — N. Z Նոր Զելանտա. — N. G Նոր Կուինէա ։

2. ՆՈՐ—ԶԵԼԱՆՏԱ

Բնական, Քաղաքական ու Տնտեսական. — Նոր-Զելանտա լեռնային ու հրաբխային կղզի մըն է. ամէնէն բարձր գագաթն է Գուք լեռը 3760մ. ։ Ունի բազմաթիւ կէյզէրներ ։ Թաուբոյ լիճը կազմուած է հրաբխային ժայռերու միջև ։ Գլ. քաղաքն է Ուաշինկդընը՝ վաճառաշահ նաւահանգիստ ։

Կլիմայն թէև տաք, բայց առողջ ։ Տեղացիները կ'զբաղին հողագործութեամբ, անասնաբուծութեամբ ու հանքագործութեամբ (ոսկի, արծաթ, պղինձ, հանքածուխ) ։ Բնիկները կը կոչուին Մաորի՝ պոլինեզեան ցեղէն, հիմկու ։ Քաղաքակրթութեան ընդունակ, ծաղկած են ճարտարարուեստի ու վաճառականութեան մէջ ։ Անգղ. գաղթականութիւն մըն է որուն կառավարիչը կ'անուանուի Անգլիոյ կողմէ ։

---

3. ՈՎԿԻԱՆԵԱՆ ԿՂԶԻՆԵՐ

Ա. Մելանեզիա. — Կը պարունակէ 1. Նոր-Կուինէա, ընդարձակ լեռնային կղզի մը՝ Սկանտինաւիոյ տարածութեամբ ։ Գագաթները 4000-5000մ. բարձրութիւն ունին, Ֆլայ գետը նաւարկելի է. կլիմայն տաք ու խոնաւ, գեղեցիկ բուսաբերութիւն ։ Կ'արտադրէ Աւստրալիոյ ու Հնդիկ կղզեխմբին բերքերը ։ Կղզւոյն մեծ մասն ու բուն արեւմտեան կողմերն անծանօթ են՝ կը պատկանի Հոլանտայի. հար. արեւելեանը՝ Անգլիոյ ։ Գերմանացիներն ալ ստացուածքներ ունին ։

2. Պիզմարքեան հրաբխային արշիպեղագոս՝ գերմ., նշանաւոր կէյզերեան ջերմուկներով ։ — 2. Սողոմոնեան՝ անգղ. ։ — 3. Նոր Հեպրիտեան՝ անգլ. ու ֆրանս. ։ — 4. Նոր Գալետոնիա ու Լոյալթի՝ ֆրանս. ։ — 5. Վիճի=Ֆիճի՝ անգղ. ։

Մելանեզիացիներն որ թխամորթ են՝ երկու խմբի կը բաժնուին. — Բաբուաները, Նոր Կուինէայ բնիկները. իսկ բուն Մելանեզիացիները՝ կը գտնուին միւս կղզիները ։

Բ Միքրոնեզիա. — Միքրոնեզիոյ կղզիները (Մարշալ, Գարոլինեան) կը պատկանին Գերմանիոյ, բաց ի Մարիանեանէ՝ որ Մ. Նահանգներուն, և Կիլպերդէ որ Անգլիոյ կը վերաբերին ։

Կլիմայն առողջ, բուսաբերութիւնը յաւէտ ։ — Միքրոնեզիացիները Պոլինեզիոյ ցեղէն են, հարեբարոյ ու անձնուէր ։ Կ'զբաղին ձկնորսութեամբ, մշակութեամբ ։

Գ. Պոլինեզիա. — Պոլինեզիա կը պատկանի Եւրոպացիներուն. Ֆրանսական են՝ Ընկերութեան, Մարքիզեան, ևայլն ։ Անգլիացիներուն՝ Թոնկա հրաբխային ու Գուք ։ Մ. Նահանգներուն՝ Հաւայի=Սանտուիչ ու Սամոյայի Դուտուիլա կղզին ։ Գերմանիոյ՝ Սամոյայի կղզիներէն Սաւայի և Ուբոլու ։

Այս կղզիներուն մէջ նշանաւոր է Հաւային կլիմայն առողջ ու ախորժելի. կ'արտածէ շաքար, բրինձ, պանան, մորթ, խահուէ ու բուրդ ։ Գլ. քղ. Հոնոլուլու՝ նաւահանգիստ ։

Պոլինեզիայի փառնան ու ֆլորան քիչ կը տարբերին ցամաքինէն ։ Եւրոպացիներուն հաստատուելէն ետք՝ սկսան մշակել բամբակ, բրինձ եգիպտացորեն, գետնախնձոր, պանան, նարինջ, շաքարեղէգ, խահուէ, գագաօ ։ — Պոլինեզիացիներն ալ խելացի, բարեբարոյ և օժտուած են ։ Ասոնց արուեստագիտական ու

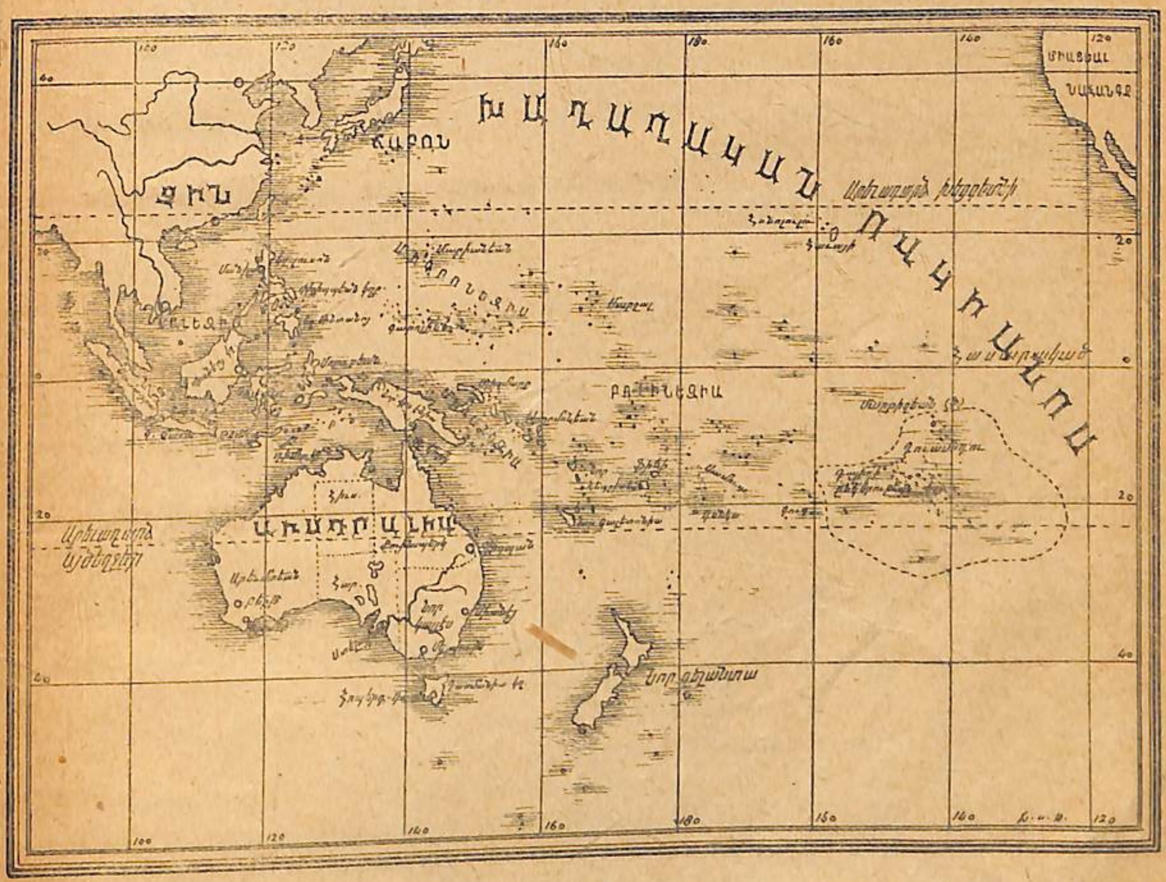

ՈՎԿԻԱՆԻԱ

գրական արտադրութիւնները նշանաւոր են, ճարտար նաւավար՝ գծած են իրենց արքիպելագոսի աշխարհացոյցը: Մեծ մասամբ քրիստոնեայ և հետզհետէ կ'ուրացնեն եւրոպական բարքը:

4. ՀԱՐ. ԲԵՒԵՌԱՅԻՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍ

Հակարջային ովկիանոսի մէջ, Հարաւային Բեւեռի մօտերը, ցրուած են բազմաթիւ սառնապատ կղզիներ որոնք կը կազմեն Հարաւային Բեւեռի երկրամասը: Տնտեսապէս անշան. Կղզիներուն եզերքը միայն ձուկ կ'որսան: Նաւարկութիւնը դժուարին:

Գլ. կղզին է Վիքդորիա — երկիր որ նշանաւոր հրաբուղխներ ունի: Ճէյմս Ռոս գտաւ 1841ին: Երկրախոյզները հազիւ կրցած են հասնիլ հար. լայնութեան 78° 50 աստիճանը:

Վիճակագրութիւն

Ովկիանիոյ վիճակագրութիւնը տե'ս Միջին Դասընթացք:

Ը. ԸՆԴՀ. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Երկնել էջ 7—21

Միջին Դասընթացքի սա' վերատեսութիւնները էջ 19—20, 32—33, 45—46, 61—63, 68, 73, 81, 83:

Վիճակագրականները էջ 17—19, 32—33, 44, 58, 60, 68, 72, 80—81, 83 եւ Ընդհ. Վերատեսութիւնը էջ 84:

ՎԵՐՋ

ԿԱՐԵՒՈՐ

Ցանկլուածք եւ ուղղելիք

Էջ	Սիւն	Տող	Սխալ	Ուղիղ
38	Ա.	16	Պոյացար	Պոյապաց
40	Ա.	33	Սէօքիէ	Սէօքէ
41	Ա.	Գոնեա-Էրէյլի երկաթուղի (200 քլմ.)		
46	Ա.	Շամ-Մա'ան երկաթուղի (497 քլմ.)		
48	Ա.	4	կապին	կաղին
55	Բ	30	կը սպասեն	կը սպառեն
82		Աշխարհացոյցի 4 թիւը Պիւրենեանը պէտի ըլլայ Պերենինա		
90	Բ	8	Մնաթբէմ	Մաղագրէմ
102	Բ	1	Աւստրիա	Աւստրիա

ԳԵՏ... ԳՐԱԴ... Гос Библиоте... ՀԱՍՌ-Арм ССР ... им. А. Мясник...

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

Ա. ԵՐԿԻՐ	Էջ	Բ. ՕՍՄ. ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ	Էջ
...ող, Արեւային դրութիւն, Երկիր	7	Եւրոպական Թուրքիա	
Ե...րին սկիզբն ու պատմութիւնը	8	Դիրք, Սահմանք, Վօսփոր, Կղզիներ	23
...րին ձեւը	8	Հողագրութիւն, Ջրագրութիւն	24
...պէս կը ներկայացուի երկիրը	9	Կ. Պոլիս-Կուսակալութիւն	25
...սրուղխ, Գետնաշարժ	10	Ջադալճա-Սանճագ	27
...դր. Ջերմութիւն	10	Էտիրնէ-Կուս.	27
...ւաբուղխներու մարզը	10	Սելանիկ-Կուս.	27
Թնոլորտ	11	Մանաստր-Կուս.	28
...ով	11	Կոսովա ու Շգոտրա Կուս.	28
...նձրեւ	12	Եանեա-Կուս.	29
...իւն	12	Հերսէք-Պոսնա	29
...ասոյց	12	Պուլկարիա	29
...իմայ ու իր մարզերը	13	Արեւելեան Րումէլի	29
...հրմուկներ	14	Կրետէ	32
...ոսրեկրեայ ջուրերը	15	Եւր. Թուրքիոյ հողագործական բերքեր	32
...ղին, Կլիմայի ազդեցութիւնը	15	Ճարտար. բերքեր	32
...ներու մեքենական աշխատութիւնը	15	Երկաթուղի. Ներածում. Արտածում.	33-34
...ճեր	16	Ասիական Թուրքիա	
...կիանոսագրութիւն եայլն	16	Անատոլու՝ Բնական	34
...վու փլորան ու փաունան	16	Հիւս. արեւելեան երկրամաս	36
...մային հոսանքներ	17	Սուրիա, Միջագետք	37
...ներու բարձ. ու ծովերու խոր.	17	Դրապզոն-Կուս.	37
...ւուն մեքենական աշխատ.	18	Գաստեմունի-Կուս.	38
...ղիներ ու թերակղզիներ	18	Իզմիր	38
...ղին կազմութիւնը	18	Խուտավենտիկեար-Կուս.	39
...նադաշտեր ու լեռ և իրենց օգտակար.	19	Պիղա	39
...նքն երկրագնդին վրայ	20	Այտըն-Կուս.	39
...ն, Հողին, Կլիմայի ու Մարդուն ազդեց.	20	Ճեզայիրը-Պահրը-Սէֆիտ-Կուս.	40
...ստ	20	Սուսամ Ատա	40
...դանական մարզ	21	Գոնիա-Կուս.	40
...դարանական յատկանիշներ	21	Ատանա-Կուս.	41

Կիպրոս կղզի 41
Էնկիւրիւ-Կուս. 41
Սվազ-Կուս. 42
Էրզրում-Կուս. 42
Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ-Կուս. 43
Տիարպէքիր-Կուս. 43
Պիթլիս-Կուս. 43
Վան-Կուս. 44
Մուսուլ, Պաղտատ, Պասրա Կուս. 44
Էլզոր, Հալէպ, Սուրիա 45
Լիբանան, Պէյրութ, Երուսաղէմ 46
Հիճազ, Եէմէն 47
Աս. Թուրքիոյ հողագործական բերքեր 47-50
Ափրիկեի Օսմ. երկիրներ
Եգիպտոս 50
Եգիպտական Սուտան 51
Ղարպ-Թարապլուս 51
Թունուզ, Ալճերի 51-52
Թուրքիոյ և Պոլսոյ արտադրութիւններն ու արտածութիւնները 52-56

Գ. ԱՍԻԱ

Հողագրութիւն ու Ջրագրութիւն 57-62
Սիպերիա 60
Ռուս. Կեդր. Ասիա 61
Կովկասիա 61
Չինաստան 62
Գորէա 63
Ճափոն 64
Հնդկաչին 64-66
Հնդկաստան 67-68
Հնդիկ կղզեխումբ 68
Պելուճիստան, Աֆղանիստան 69
Պարսկաստան 69-70
Արաբիա 70

Դ. ԱՓՐԻԿԷ

Հողագր. ու Ջրագրութիւն 71-74
Եթովպիա, Երիթրիա, Սոմալ 74
Մարոք, Սահարա 75
Սուտան, Սենեկամպիա 76
Գոնկոյ, Կուինէա 77
Արեւելեան Ափրիկէ 77
Հար. Ափրիկէ 78
Կղզիներ 79

Ե. ԵՒՐՈՊԱ

Հողագր. ու Ջրագր. 8
Կլիմայ, Փլորա, Փաունա 85
Տնտեսական 84-85
Յունաստան-Գարատաղ 86
Ռումանիա, Սերվիա 87
Ռուսաստան 87-8
Տանիմարքա 89
Շուէտ-Նորվեկիա 90
Բրիտանական կղզիներ 91-9
Հոլանտա 9
Լուքսենպուրկ 9
Պելճիքա 9
Ֆրանսա 95-
Սպանիա 97-98
Բորդուկալ 98-99
Անտորրէ, Իտալիա 99-10
Սան Մարինոյ, Մոնագոյ, Զուիցերի 101
Լիխդենշդայն, Աւստրիա և Հունգարիա 102-103
Գերմանիա 104-10

Զ. ԱՄԵՐԻԿԱ

Հողագր. ու Ջրագր. 10
Կլիմայ, Փաունա, Փլորա 1
Բեւեռ, Երկրամաս 11
Ալասգա, Գանատա 1
Մ. Նահանգք 113-1
Մեքսիկա ու Կեդր. Ամերիկա 1
Պահամա ու Անդիլեանք 115-11
Գոլոմպիա, Բանամա, Վենեզուելա, Կուանա 116-11
Էքուատոր, Բերու, Պոլիւիա 11
Չիլի 120
Բարակուա, Արժանդինա, Ուրուկուա 120
Պրազիլ 121-12

Է. ՈՎԿԻԱՆԻԱ

Աւստրալիա 12
Նոր Զելանտա, Մելանեզիա 124
Բոլինեզիա 1
Հար. բեւեռային երկրամաս 1

Ը. ԸՆԴՀ. ՎԵՐԱՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ցանկեր և ուղղելիք

2013
ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0003238

ԳԻՆ 10 ԴԱՀԵԿԱՆ

معارف عموميه نظارت جليله‌سنك ١٠ جماذي‌الاخر ١٣٢١ و ٢٧ آغستوس ١٣٢٤ تاريخلى و ٢٢٨ نومرولى
رخصتنامه‌سيله طبع اولنمشدر

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ
Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
Թիւ 27, Ֆինճանճըլար Եօգուշու, Կ. Պոլիս